

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

УКРАЇНСЬКА МОВА

ХРЕСТОМАТІЯ

Книга 3

Київ-2014

УДК 811.161.2(082.24)

ББК 81.2 Укр-93

У 45

Українська мова. Хрестоматія: в 3 кн. Книга 3.

Укладачі: М. Железняк, Г. Козачук. К., 2014. – 248 с.

Хрестоматія «Українська мова» містить біографічні нариси про видатних українських мовознавців із значенням їхніх найголовніших публікацій, уривки з однієї чи кількох праць та низку запитань-завдань для перевірки засвоєння знань студентами.

Науково-методичний комплекс подає першоджерела до мовознавчих курсів, які викладають в інститутах української та іноземної філології чи на філологічних факультетах педагогічних та класичних університетів.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (протокол № 4 від 15. 04. 2013) та Вченою радою Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 28. 11. 2013).

Рецензенти

д. ф. н., проф. А. К. Мойсієнко

к. ф. н., проф. Г. В. Семеренко

Хрестоматія розрахована на студентів філологічних спеціальностей педагогічних та класичних університетів. Вона може стати в пригоді учням старших класів, а також усім, хто цікавиться історією та сучасним станом української мови.

ГРАММАТИКА
МАЛОРОССІЙСКАГО НАРЪЧІЯ,

ИЛИ

ГРАММАТИЧЕСКОЕ ПОКАЗАНИЕ СУЩЕСТВЕН-
НѢЙШИХЪ ОТЛІЧІЙ, ОТДАЛИВШИХЪ МАЛО-
РОССІЙСКОЕ НАРЪЧІЕ ОТЪ ЧИСТАГО РОССІЙ-
СКАГО ЯЗЫКА, СОПРОВОЖДАЕМОЕ РАЗНЫМИ
ПО СЕМУ ПРЕДМЕТУ ЗАМЪЧАНІЯМИ И СО-
ЧИНЕНІЯМИ.

Сочин. *Ал. Павловскій.*

*Ego pro sententia mea hoc censeo. — Pedibus in
hanc sententiam stum sit! — Senec. Apokolokist.*

ВЪ САНКТ-ПЕТЕРБУРГѢ.

Въ типографіи В. Павлищикова,

1818 года.

Павловський Олексій Павлович

(1773 – після 1826)

Історія українського мовознавства не зберегла точних дат життя українського філолога, автора фактично першої української граматики – «Грамматика малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показание существеннѣйших отличій, отдаливших Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочиненіями» (Въ Санктпетербургѣ. Въ типографіи В. Плавильщикова, 1818 года).

Відомо, що О. Павловський навчався в одному з найкращих вищих навчальних закладів кінця XVIII ст. – у Київській академії¹. Про це свідчить список рапорту до присяги на вірність Катерині II. У рапорті караульного капітана А. Іконнікова Київській губернській канцелярії від 2 червня 1779 року в списку учнів нижнього класу граматики зазначено ім'я Олексія Павловського, який прийняв присягу 31 травня 1779 року. Отже, цей рік можна вважати роком вступу до Київської академії, яку він закінчив у 1789 році. Це теж підтверджує дату вступу, бо навчання в академії тривало 9–10 років.

Після закінчення навчального закладу в Києві О. Павловського разом із двадцятьма п'ятьма випускниками академії відправляють на навчання до Санкт-Петербурга в Учительську семінарію для підготовки вчителів для народних шкіл. У доданому формулярному списку є й ім'я Олексія Павловського з таким приписом: «Алексей Павловский, наместничества Курского уезда Путивльскаго, села Шутовки (нині село Соснівка Глухівського району Сумської області), сын поселянина Павла»².

В Учительську семінарію в Санкт-Петербурзі приймали двадцятирічних випускників духовних семінарій і навчали їх протягом трьох років. Це дає підстави вважати, що О. Павловський народився не в 1773 році, як подано в праці М. Булахова³, а близько 1770 року, бо вже в лютому 1790 року він досяг 20-літнього віку, що було обов'язковою умовою для навчання в Учительській семінарії. Закінчив О. Павловський семінарію в 1792 році, але, як свідчать документи⁴, направлення в народну школу не отримав, бо вакансій не було. Про подальший життєвий шлях Олексія Павловича відомостей немає. Але, очевидно, перед 1818 роком він жив у Петербурзі, на що вказує початок його відповіді на рецензію М. Цертелєва: «Въ 1818 году, при отъѣздѣ изъ С. Петербурга, понадобилось мнѣ напечатать давно лежавшую у меня въ тетрадахъ книжку, подъ названіемъ: Грамматика Малороссійскаго нарѣчія». Через якийсь час (очевидно, в 1822 році) він повернувся в Петербург.⁵

Усі праці О. Павловського, видані в 1798, 1802, 1805, 1808, 1813, 1818, 1822 роках, друкувалися в Петербурзі, це також певною мірою може слугувати доказом, що в цей час він працював саме в цьому місті.

Одинадцятого березня 1805 року О. Павловський надіслав свою граматику під назвою «Обозрение малороссійскаго наречія» в Академію. Граматика потрапила на рецензію до Д. М. Соколова і І. О. Дмитревського, які позитивно оцінили її⁶. А от

¹ Дзендзелівський Й. О. Видатний український філолог // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 43.

² Там само. – С. 44.

³ Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. – Т. 1. – Минск: Изд. БГУ им. В. И. Ленина, 1976. – 179 с.

⁴ Дзендзелівський Й. О. Названа праця. – С. 44.

⁵ Там само. – С. 44.

⁶ Булахов М. Г. Названа праця. – С. 179.

І. С. Захаров, ознайомившись із цією працею, на засіданні 20 травня 1805 року заявив, що граматику О. Павловського Академія Російська надрукувати не може, бо вона не відповідає очищенню та збагаченню «языка отечественного», тобто російської мови. Звичайно, основною причиною відмови було те, що надіслана праця була граматикою окремої української мови, а не частини великоруського наріччя. Тому дослідження опублікували аж у 1818 році, тобто через 13 років після обговорення.

За обсягом граматики О. Павловського порівняно невелика: складається всього зі 114 сторінок тексту, але в розвитку української літературної мови, у становленні її статусу відіграла значну роль, бо автор намілювався визнати українську мову окремою мовою, а не «малороссийским наречием». У цій невеликій за обсягом праці розглянуто багато важливих теоретичних питань граматичної будови української мови, подано короткі відомості про її звукову систему, про українське віршування, у доданому українсько-російському словнику пояснено деякі лексико-фразеологічні особливості, укладено невелику хрестоматію записів української розмовно-діалектної та літературної мови.

Це перша наукова граматика української мови, в якій зареєстровано й пояснено основні її риси як окремої мови, що не лише існує, а й розвивається, яка є мовою окремого народу – українського, про який О. Павловський із пієтетом говорить у вступній частині до граматики. Він пише: «Прельстившись моими чувствованіями [до українського народу], неоднократно я желал проникнуть в сущность их наречія, и успел в своём желаніи столько, сколько мне было возможно».⁷

Авторові було дивно, що в той час багато сил витрачається на дослідження далеких мов і діалектів російської мови (архангельського, новгородського, полоцького, стародубського, муромського, але ніхто не досліджує «наречія», яке «составляет почти настоящий язык».⁸

Отже, О. Павловський надавав великого значення проблемі дослідження української мови. Він зазначав, що свою працю готував не для задоволення інтересу, а для того, щоб порівняти будову української та російської мов, виявити факти для наукового розуміння того, наскільки «малороссияне всем другим славянам единоплеменны»⁹ і наскільки вони відрізняються від них своєю мовою.

Заслуга О. Павловського перед українською культурою полягає ще і в тому, що він заклав основи наукового опису української мови саме в той час, коли нею почали писати перші великі літературні твори, які були одним із найважливіших показників формування української національної культури.

⁷ Грамматика малороссийскаго нарѣчія. Сочин. Ал. Павловскій. – СПб, 1818. – С. IV.

⁸ Там само. – С. VI.

⁹ Там само. – С. I.

Література

1. Дзензелівський Й. О. Видатний український філолог // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 43 – 50.
2. Жовтобрюх М. А. Орфографічна система О. П. Павловського // З історії української мови. До 150-річчя «Граматики» О. Павловського [збірник статей / відп. ред. В. В. Німчук]. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 51 – 66.
3. Кобилянський Б. В. Півтораєта років першої граматики української літературної мови // Там само.
4. Німчук В. В. «Грамматика» О. Павловського й мовознавчі праці П. Білецького-Носенка // Там само.
5. Тимошенко П. Д. «Грамматика малоросійського нарѣчія» О. П. Павловського в оцінці його сучасників і пізніших дослідників // Там само.
6. Цілуйко К. К. О. Павловський як мовознавець // Там само.
7. Задорожний В. Б. Павловський Олексій Павлович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 471.
8. Павловский А. П. Грамматика малоросійського наречія. – СПб., 1818. Джерело доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm>

Основні лінгвістичні праці О. П. Павловського

1. Грамматика Малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями. Сочин. Ал. Павловскій. – СПб.: Въ типографіи В. Плавильщикова, 1818. – 114 с.
2. Краткій малороссійскій словарь // Павловскій А. Грамматика Малороссійскаго нарѣчія... – СПб., 1818. – С. 24–78.
3. Фразы, пословицы и поговорки малороссійскія. Гл. II. Примѣры на малороссійское сочиненіе // Павловскій А. Грамматика Малороссійскаго нарѣчія... – СПб., 1818. – С. 87–106.
4. Прибавленіе къ Грамматикѣ Малороссійскаго нарѣчія, или Отвѣтъ на Рецензію, здѣланную на оную Грамматику. – СПб.: Печатано въ типографіи И. Байкова, 1822. – 36 с.

Грамматика малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями. Сочин. Ал. Павловскій. – Санкт-Петербург: Въ типографіи В. Плавильщикова, 1818.

Вмѣсто предисловія

Если бы я предпринялъ описать все то, что можно найти любопытнаго въ *малой Россіи* для человѣка ищущаго въ малѣйшихъ вещахъ безконечно великихъ слѣдовъ премудрости Божіи; то предпріятіе мое требовало бы не одного года. Подробное описаніе древняго и нынѣшняго, физическаго и нравственнаго состоянія страны сея составило бы превеликую книгу. Всякъ знаетъ, что она имѣла прежде своихъ собственныхъ *Владѣтелей*, была раздѣляема такъ, какъ и другія области нынѣшней Россійской Имперіи, на *Княженія* и *Удѣлы*, послѣ того на *Воеводства* и *Повѣты*, потомъ на *Полки* и *Повѣты*, потомъ на *Намѣстничества* и *Уѣзды*, а наконецъ, во исполненіе благословеннаго опредѣленія управляющихъ всѣми Россіями судьбъ, раздѣлена на *Губерніи* и *Повѣты* же, или *Уѣзды*. Всякъ знаетъ, что Малороссіяне всѣмъ другимъ Славенамъ единоплеменны, и сохранили по нынѣ нѣкоторые свои обряды и суевѣрія, свойственныя каждому народу дотолѣ, пока онъ образуется просвѣщеніемъ. Всякъ знаетъ и то, сколь много они даже по сіе время отличаются отъ всѣхъ другихъ народовъ, и даже отъ своихъ единоплеменцевъ, одѣяніемъ, языкомъ и многими другими свойствами, которыя отчасти описаны въ разныхъ *Исторіяхъ*, *Землеописаніяхъ*, *Путешествіяхъ* и *Запискахъ*. Слѣдственно довольно будетъ для меня положить на бумагу одну слабую тѣнь исчезающаго нарѣчія сего близкаго по сосѣдству со мною народа, сихъ любезныхъ моихъ соотечичей, сихъ отъ единыхъ со мною отрасли происходящихъ моихъ собратьевъ.

Коротко скажу, что я нѣсколько лѣтъ живучи в малой Россіи, довольно могъ примѣнить къ національному характеру ея жителей. Я нашолъ въ нихъ что-то *пріятно-меланхолическое*, отличающее ихъ, можетъ быть, отъ всѣхъ другихъ обитателей земнаго шара. Они имѣютъ природную вникательность, остроту, наклонность къ музыкѣ и способность къ пѣнію. Хлѣбосольство и простота нравовъ составляютъ ихъ существенныя свойства. Въ поступкахъ слишкомъ просты и нѣсколько будто грубы; въ дѣлахъ справедливы; въ разговорахъ откровенны, хотя часто тонки и отмѣнно хитры; въ намѣреніяхъ основательны. Любятъ опрятность и чистоту. Занимаются наиболѣе тѣмъ, что принадлежитъ до экономіи; работаютъ тихо, но прочно. Въ страстяхъ рѣдко наблюдаютъ умѣренность. Къ наукамъ расположены, кажется, съ природы. Пѣсни ихъ всегда почти томны, но скрывающіеся въ нихъ, особливо для Стихотворцовъ интересные, замыслы, не принужденное выраженіе мыслей, и блистающая всегда какая-то нѣжность и невинность – безподобны! Что можетъ быть разительнѣе, какъ слушать, когда Малороссіяне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней собравшись во множествѣ, и сидя на пригоркѣ въ кружокъ, поютъ свои заунывныя пѣсни? – Тогда эхо, въ окружности ихъ отдающееся, приноситъ съ полей и отъ лѣсовъ къ чувствительному сердцу самые трогательные тоны!

Прельстившись моими чувствованіями неоднократно я желалъ проникнуть сущность ихъ нарѣчія, и успѣлъ въ своемъ желаніи столько, сколько мнѣ было возможно. Видя же, что не бесполезно иногда заняться симъ, такъ сказать, ни мертвымъ ни живымъ языкомъ,

я собралъ существеннѣйшія его правила, и расположилъ оныя по грамматическому порядку. Притомъ, зная изъ опыта, сколь смѣшно, когда кто говоритъ по Малоросійски, не зная удареній сего нарѣчія, въ словахъ я придалъ знаки, показывающіе мѣсто ихъ ударенія. Я оставилъ множество мѣлкихъ исключеній первой и правилъ второй части Грамматики, потому что либо онѣ не всякому нужны, либо требуютъ излишняго времени, либо, что входитъ въ разсматриваніе источниковъ, откуда занимаются обороты сочиненія и стихотворческіе вымыслы, такъ какъ и въ исторію словъ, фразовъ и пословицъ, есть дѣло пространное, трудное, принадлежащее Грамматику – Философу. Вмѣсто того я нужнѣйшимъ почелъ собрать и по алфавиту расположить не большое количество словъ, фразовъ и пословицъ, безъ знанія которыхъ никакой языкъ не можетъ быть яснымъ, пріятнымъ и полезнымъ. Все сіе сдѣлалъ и какъ для удовольствія любопытныхъ и внимательныхъ въ свойство языка и народа людей; такъ и для показанія, желающимъ знать, Грамматическимъ, яко лучшимъ способомъ, той разности, которая Малоросійскую рѣчь сдѣлала столько не похожею на всеобщій нашъ языкъ.

Ежели разбираніе *Архангельскаго, Новгородскаго, Полотскаго, Стародубскаго, Муромскаго* и другихъ нарѣчій (не говорю *Финскихъ, Ордынскихъ, Югорскихъ, Сибирскихъ, Камчатскихъ* языковъ), которыя отличаются только нѣсколькими или нечистыми, или смѣшными, или весьма странными словами, занимаетъ иногда любознательное и время многихъ знающихъ справедливую цѣну вещи людей, и даже тѣхъ самыхъ, которые поставили себѣ за предмѣтъ обогатить и вычистить *Россійскій Лексиконъ*; то для чего жъ не заняться сколько нибудь и такимъ нарѣчьемъ, которое составляетъ почти настоящій языкъ? – И такъ неизяснимое то будетъ для меня утѣшеніе и честь, когда благомыслящіе любители своихъ Соотечественниковъ и Словесности признають, что трудъ мой не совсѣмъ бесполезенъ, и что онъ рано, или поздно, вдохнетъ усерднымъ сынамъ Россіи желаніе къ сохраненію подобныхъ памятниковъ и протчимъ разсѣяннымъ по пространству толь обширныя Имперіи народамъ и языкамъ.

Часть первая

О буквахъ и о произведеніи словъ

Глава I

О буквахъ

а) О числѣ буквъ

Малороссіяне не знаютъ особаго щота своимъ буквамъ; ибо всѣ онѣ суть либо Славенскія церковныя, либо Россійскія гражданскія.

Многіе изъ нихъ въ письмѣ по нынѣ употребляютъ буквы Кси, Пси, Ижицу.

б) О произношеніи буквъ

Буква А послѣ Ц въ концѣ рѣченій произносится какъ Я, на примѣръ: Царыця, прыкащыця, лавочныця, пьяныця.

Г произносится такъ, какъ Латинское h, на пр. гуляю, гѹбка, горпына, гърный. Но есть много словъ, въ которыхъ Г произносится такъ, какъ Латинское g, на прим. гѹля, гныпецъ, грѹна, гудзь, гвалтъ, которыя, для отличія отъ первыхъ, я буду писать двумя буквами КГ, кгѹля, кгрѹна, кгвалтъ.

Въ Малороссійскихъ словахъ есть два звука, которыхъ, не приводя въ примѣръ словъ изъ другихъ языковъ, и не выдумывая особыхъ знаковъ, изобразить иначе не можно, какъ посредствомъ также совокупно написанныхъ двухъ буквъ ДЖ и ДЗ, естли оныя будутъ произносимы вдругъ; на пр: ДЖ: джыкгунъ, джыкгунецъ, джкгуть, ѳдждже. ДЗ: дзвйнъ, дзыкгарі, дзыкглыкъ, дзѣнь.

И по большей части произносится какъ Ы, на пр. лысть, сѣній, жырный, кнѣжка.

Л въ срединѣ и на концѣ рѣченій очень часто перемѣняется на В; на пр: вовкъ, сказаъвъ, повкѹвныкъ, молѣвся, ховався.

О въ односложныхъ рѣченіяхъ произносится какъ j, на пр: сѣмъ, пѣпъ, бѣгъ, стѣль; а ближайшіе къ Литвѣ и грубѣйшіе Малороссіяне выговариваютъ оное такъ, какъ У или Ю мѣшая будто съ j, на пр: куитъ, пуипъ, буигъ, рудъ, сюіль.

Ф всегда произносится какъ двойная буква ХВ; на пр: Хвѣнна, хвѹрый, хварба, хвыкга.

Ѣ произносится какъ Россійское мягкое j, на пр: нѣжный, літо, слѣдъ, тѣнь, сіно.

Я въ срединѣ и на концѣ рѣченій произносится большею частію такъ, какъ бы оное состояло изъ двухъ буквъ БЯ; на пр: мяъсо, мяккый, врѣмья, тѣмья.

Ѳ произносится какъ тройная буква ХВГ. на пр: Саваѳхвтъ, рѣхвтма, Хвтеологія, Хвтеѳдоръ.

Въ протчемъ, буквы Ф, Ѣ, Ѳ только въ произношеніи, а не на письмѣ перемѣняются, ибо Малороссіяне всегда пишутъ фѣрба, фѣнна, сѣно, слѣдъ, Ѳеологія, рѣтма.

Примѣчаніе. Буква есть изображаемый знакъ какого нибудь звука. Различные тоны звуковъ происходятъ отъ различнаго возвышенія и пониженія *голоса*. Всякому человѣку свойственно имѣть большее или меньшее число возвышеній и пониженій своего голоса, судя потому, каково у него есть строеніе голосовыхъ орудій. Но всякая нація (страна, народъ), имѣетъ опредѣленное число звуковъ, сколь бы въ протчемъ ни многообразно было у каждаго члена оныя строеніе горла, неба, языка, зубовъ, и проч. Чѣмъ сосѣдственнѣе между собою народы, тѣмъ меньше они имѣютъ таковыхъ между собою отличій. Отъ сего и въ Малороссіи весьма мало существеннаго отличія въ произношеніи отъ чистаго Россійскаго языка, и главнѣйшее есть – ощущаемая ухомъ *грубость*. Почему тамъ всѣ протчія, непоказанныя здѣсь, буквы произносятся точно также, какъ и во всѣхъ другихъ мѣстахъ Россіи. – Я намѣренъ всѣ слова Малороссійскія писать точно тѣми буквами, какими онѣ тамъ произносятся.

Глава II

О частяхъ рѣчи

а) О имени

Родъ и число у Малороссіянь не имѣютъ никакого исключенія. Въ *надежахъ* есть нѣкоторыя собственности. *Склоненій*, можно сказать, пять. И поелику рѣченій у нихъ весьма много своихъ собственныхъ, или хотя и чистыхъ Россійскихъ, но передѣланныхъ

по собственному образцу; то для сего необходимо нужно, примѣняясь ко всеобщей Грамматикѣ, представить перемѣны окончаній оныхъ таблицами, съ показаніемъ отступающихъ отъ общихъ правилъ исключеній.

Существительныя имена

Склоненіе 1

	А		Я женскаго рода	
	единств. чис.	множ. чис.	единств. чис.	множ. чис.
	грѹба.	печь.	свыньнѹ.	свинья.
И.	грѹба	грѹбы	свыньнѹ	свыньні
Р.	-бы	-бѣ	-ньні	-нѣй
Д.	-бі	-бамѣ	-ньні	-ньнѹмѣ
В.	-бу	-бѣ,-бы	-ньнѹ	-нѣй
З.	-бо!	-бы!	-нѣ!	-ньні!
Т.	-бою	-бамы	-инѣю	-ньнѹмы
П. обѣ	-бі	-бахѣ.	-ньні	-ньнѹхѣ.

Но имена кончащіяся на КА, дательный и предложный падежи имѣють на ЦІ, на пр: рука, руці, обѣ руці; на ГА, имѣють оные падежи на ЗІ, ногá, нозі, обѣ нозі; на ХА, на СІ, заверѹха, метель, заверусі, обѣ заверусі; на ЦЯ, имѣють дательный и предложный единственнаго числа на ЦІ, винительный на ЦЮ, а родительный множественнаго числа на ЦѢ, на пр: черныця, монахиня, черныці, обѣ черныці, черныцю, черныць.

Склоненіе 2

	Ъ	
	единственное число	множественное число
	панѣ	господинѣ
И.	панѣ	панѣ, панѣве
Р.	-на	-нѣвѣ
Д.	-ну -нові ¹	-намѣ
В.	-на	-нѣвѣ
З.	-не!	-нѣ! -ѣве!
Т.	-номѣ	-намы
П обѣ	-ні	-нахѣ

¹ Окончаніе на ОВІ, или на ЕВІ и на ОВЕ рѣдко употребляется въ именахъ вещей одушевленныхъ, на пр: козákъ, козакѣвѣ; чоловѣкъ, чоловѣковѣ; вѣль, волѣвѣ; кѣнь, конѣвѣ, или конѣвѣ; Онопрій, Онофрій, Онопріѣвѣ; а и того рѣже въ неодушевленныхъ, на пр: сѣнце, сѣнцеѣ. Въ прочемъ, сѣ окончаніе означаетъ умягченіе грубости нарѣчія, – и есть собственность Славенскаго языка.

Й

	единственное число	множественное число
	<i>лій, лый, луй</i> – свѣчное сало	
И.	луй	лоі
Р.	-оя	-івъ
Д.	лою	лоямъ
В.	луй, лоя	-оівъ, -оі
З.	-й!	-оі!
Т.	-оѣмъ	-ямы
П. обь	-ою, -оі	-яхъ

Кончащіяся на ГЪ, предложный имѣють на ЗІ, стігъ, стогъ сѣна, обь стозі; а на ХЪ, оный падежь имѣють на СІ, духъ, обь дусі.

Ь мужескаго рода

	единственное число	множественное число
	<i>дурень</i>	
И.	дурень	дуракъ
Р.	-рня	дурні
Д.	-рню	-рнівъ
В.	-рня	-рнямъ
З.	-рне! -рню!	-рнівъ
Т.	-рнемъ	-рні!
П. обь	-рні, -рню	-рнямы
		-рняхъ

Е

	единственное число
	<i>сѡнце, слѡнце, солнце.</i>
И.	сѡнце
Р.	-ця
Д.	-цю, -цеві
В.	-це, -ця
З.	-це!
Т.	-цемъ
П. обь	-ці, -цю

Множественнаго не имѣть; но когда бывають на небѣ явленія нѣскольکو солнцевъ представляющія, то говорятъ также: два сѡнца, багачько сѡнцивъ, межъ тріома сѡнцями.

О

	един. ч.	множ. ч.
	<i>кѡлыво, кутя. кутья.</i>	
И.	кѡлыво	
Р.	кѡлыва	
Д.	-ву	
В.	-во, -ва	
З.	-во!	
Т.	-вомъ	
П. обь	-ві	

Ѣ

	един. ч.	множ. ч.
	<i>насіньнѣ, сімья. сѣмена</i>	
И.	насіньнѣ	
Р.	насіньня	
Д.	-нью	
В.	-ннѣ, -ннья	множественнаго не имѣють
З.	-во!	
Т.	-ннѣмъ	
П. обь	-ні	

Склоненіє 3

Я средняго рода

	един. ч.	множ. ч.
	поросѣ, поросѣто, поросѣюкъ, поросѣонокъ, поросенокъ	
И.	поросѣ	поросѣта
Р.	-сѣты	-сѣтъ
Д.	-сѣті	-сѣтамъ
В.	-сѣ, -ято	-сѣта, -ятъ
З.	-сѣ! -ято!	-сѣта!
Т.	-сѣтомъ	-сѣтамы
П. о.	-сѣті	-сѣтахъ

По сему же образцу склоняются: курченя, цыпленокъ, паненя, господчикъ, турченя, турчонокъ, и симъ подобныя имена.

Склоненіє 4

Б женскаго рода

	един. ч.	множ. ч.
	тінъ	тѣнь.
И.	тінъ	тіні
Р.	тіні	тіней
Д.	-ні	-нямъ
В.	-нь	-ні, -ней
З.	-нь!	-ні!
Т.	-ньню	-нямы
П. о.	-ні	-няхъ

Также склоняется цінъ, олово; но множественнаго числа не имѣтъ. Въ Малороссійскомъ нарѣчїи весьма мало имѣется словъ, относящихся къ сему склоненію.

Склоненіє 5

I

пáні, госпожа. Можетъ быть сіе одно только и есть во всемъ нарѣчїи имя кончащееся на j, и склоняющееся въ обоихъ числахъ.

	един. число	множ. число
И.	пáні	пáніі, пáнеі
Р.	-ніі, -неі	-ней
Д.	-ніі, -неі	-неямъ
В.	-ні, -нею	-ніі, -ней
З.	-ні!	-ніі! -неі!
Т.	-ніѣю, -нею	-неямы
П. обь	-ніі	-неяхъ

По сему же образцу склоняются, но букву Е удерживаютъ только въ родительномъ падежѣ: граблі, грабѣль, граблямъ, граблями, обь грабляхъ; крагли, кегли, крагѣль, или крагливъ, краглямъ, краглямы, обь крагляхъ, и протчїя рѣченїя не имѣющїя единственнаго числа.

Вообще. Существительныя единственныя, не имѣющія множественнаго, такъ какъ и множественныя, не имѣющія единственнаго числа, въ Малороссійскомъ почти всѣ тѣже, что и въ чистомъ Россійскомъ языкѣ.

Прилагательныя имена

Слѣдующій примѣръ послужить образцомъ для склоненія всѣхъ прилагательныхъ Малороссійскихъ именъ.

гарный, моторный, добрый, хорóшый, хорóшій.

	единственное число		множественное число	
	мужескаго	женскаго	средняго	всѣхъ родовъ
И. гарный	-ная, -на,	-нѣе, -не,	гарны, гарны	
Р. -ного,	-ноі	-ного	-ныхъ	
Д. -ному	-ный	-ному	-нымъ	
В. -ного	-ную, -ну	-неѣ, -не	-ныхъ	
З. -ный	-ная, -на	-нѣе, -не!	-ныі, -ны!	
Т. -нымъ	-ною	-нымъ	-нымы	
П. о -нымъ	-ный	-нымъ	-ныхъ	

Уравненіе прилагательныхъ именъ дѣлается въ уравнильной степени чрезъ прибавленіе слога ійшый, а въ превосходной чрезъ нарѣчія дуже, очень, сылнѣ, сильно; а грубѣйшіе, въ сильномъ движеніи души, говорятъ еще изъ сына, изъ чорта, изъ чортóвого, изъ б́сового сына, то есть, чрезвычайно дужый; по большей же части превосходная степень дѣлается прибавляя въ положительной степени слогъ пре, а не рѣдко также и польскій слогъ най, на пр: краснѣый, краснѣйшый, сылнѣ краснѣый; чорнѣый, чорнѣйшый, пречорнѣый; моторнѣый, моторнѣйшый, изъ сына моторнѣый; дужый, дужейшый, найдужейшый, или изъ б́сового сына дужый. О неправильномъ уравненіи особеннаго сказать нѣчего.

Увеличительныя и уменьшительныя имена

Имена сего рода иногда послѣдуютъ правиламъ общей Грамматики, а иногда весьма странно отъ нихъ отступаютъ, какъ-то:

а). Увеличительныя: бóвдурь, болвань, бовдурѣще; стѣль, столѣще; ногá, ножыще; сýка, сучыще, или суцыга; окно, окнѣще; здоровѣый, здоровѣнный; дужый, дужѣнный; вражѣый, вражѣнный; чортывь, чортѣнный. Окончаніе ЕННѢЙ показываетъ увеличеніе прилагательныхъ именъ, чего въ Россійской Грамматикѣ не имѣется.

б). Уменьшительныя: Дмытрó, Дмитрѣй, дмытрыкъ, дмытрúсь, дмытрúсыкъ; Парáска, Парасковѣя, парáсочка, парáся; бáтько, отецъ, бáтюшка, бáтюшечка, бáтюшечка; тáто, татúсь, татúсыкъ, татúсечко; мáты, матúся, матúсенька, матúсенечка; рука, рúчка, рúчечка, рúченька; сóнце, сóнечко, сóнечечко; кусóкъ, кусóчокъ, кусóчечокъ, кусóчечечокъ; стовпъ, столпъ, стовпѣць, стóвпчыкъ, стóвпчычокъ; чоловѣкъ, чоловѣчына, чоловѣчокъ; свѣта, смурой кафтанъ, свытына, свытынка, свытыночка; пѣро, пѣрѣ; чернѣло, чернѣлице; стеклó, стекѣлице; гарнѣый, гарнѣнѣый, гарнѣсенѣый, гарнѣсенѣнѣый; любѣый, любѣнѣый, любѣсенѣый, любѣсенѣнѣый; малѣый, малѣнѣый, малѣсенѣый,

малѣсесенькій; или малый, мацюпенькій, мацюпесенькій, мацюпесесенькій, мацюпенъчкій, мацюпесенъчкій, мацюпесесенъчкій. Но избыточное сіе уменьшеніе уже слишкомъ нѣжно, отчасти смѣшно, и больше самопроизвольно.

Числительныя имена

Въ именахъ сего рода особенныхъ отступленій отъ чистаго Россійскаго языка не имѣется; ибо онѣ въ Малороссіи всѣ тѣже, и въ рѣчи склоняются такимъ же образомъ, какъ и по прочимъ областямъ Россіи, исключая неважную разницу въ перемѣнахъ окончаній нѣкоторыхъ склоняющихся именъ, на пр. двомá, или двоіма, тріомá, п'ят'ямá, шостомá, вмѣсто двумя, тремя, пятью, шестью.

б) О мѣстоименіи

Существительныя мѣстоименія

	я	ты	себѣ	Во множественном числѣ также мы, вы, и проч.
И.	я	ты	—	
Р.	—	—	—	
Д.	мыні	тобі	собі	
В.	менѣ	тебѣ	себѣ	
З.	—	ты!	—	
Т.	мною	тобою	собою	
П. обѣ	мыні	тобі	собі	

Прилагательныя мѣстоименія

сей, -ся, ся, -сѣ, се, сей, этотъ

единственное число			множ. ч.	
муж.	жен.	сред.	всѣхъ родовъ	
И. сей	ся, ся	сѣ, се	сіи	
Р. сіюгó	сеі, сеѣи	сіюгó	сіхъ	
Д. сіюмú	сіи	сіюмú	сімъ	
В. сіюгó	сюю, сю	сіюгó, сѣ, се	сіхъ, сіи	
Т. сімъ	сею, сеѣ-ю	сімъ	сімы	
П. о сімъ	-сіи	-сімъ	-сіхъ	

Также склоняются: оцѣй, оц'я, оц'я, оцѣ, оцѣ, вотъ-этогъ, вотъ-ета, вотъ-ето; мій, моя, ма, моѣ; твій, твоя, твоѣ; свій, своя, своѣ; той, тая, та, тѣ, те; чый, чья, чыѣ.

винъ, она, оно. онъ, она, оно

единственное число			множ. число	
муж.	жен.	сред.	всѣхъ родовъ	
И. винъ	она	оно	они	
Р. іюгó	ї, ѣі	іюгó	їхъ	
Д. іюмú	їи	іюмú	їмъ	

В. іогó	іі, Ъі	іогó	іхъ
Т. імь	Ъю	імь	імы
П. о. німь	-ій	німь	-ныхъ

Также склоняются: нашъ, наша, наше; вашъ, ваша, ваше; самъ, самá, самè или самò.

хто, що, кто, что?			
И. хто	що	В. когó,	що
Р. —	чогó	Т. кімъ,	чымъ
Д. кому́	чому́	П. обь	кімъ чымъ

в) О глаголѣ

Въ спряженіяхъ Малороссійскихъ глаголовъ находятся слѣдующія отличія.

Помогающій глаголъ быть имѣеть: изъявительнаго наклоненія, настоящаго времени въ обоихъ числахъ третье лицо, предъ согласною буквою Ъ, а предъ гласною Ъсть; прошедшее въ един. числѣ бувъ, булá, булò, а во множ. булѣ; давнопрошедшее бувáвъ, бувáла, бувáло, бувáлы; будущее бѹду, бѹдешъ, бѹде или бѹдетъ, множ. бѹдемо, бѹдете, бѹдутъ; въ повелительномъ наклоненіи един. будь, бувáй, нехáй бѹде или бувáѣ, множ. бѹдьмо, бѹдте, бувáйте, нехáй бѹдутъ, нехáй бувáють; неопредѣленнаго наклоненія настоящего время буть; дѣепричастіе прошедшаго времени бѹвши, давнопрошедшаго бувáвши; причастій же не имѣеть.

1. Спряженіе

співáть, співáты, пѣть.

Изъявительное наклоненіе

Время настоящее

	единственное число		множ. число
я	співáю	мы	співáѣмо
ты	співáѣшъ	вы	співáѣте
винъ, она́, оно	співáѣ, -вá	они	співáють

Прошедшее однократное

	един. ч.	множ. ч.	
я	} заспівáвъ	мы	} заспівáлы
ты		вы	
винъ		они	

ИЛИ

	един. ч.	множ. ч.	
я	} співнѹвъ	мы	} співнѹлы
ты		вы	
винъ		они	

Прошедшее многократное

	един. ч.	множ. ч.	
я	співа́въ	мы	} співа́лы
ты	співа́ла	вы	
винь	співа́ло	вонѝ	

Давнопрошедшее

	един. ч.	множ. ч.	
я	співува́въ	мы	} співували
ты	співувала	вы	
винь	співувало	вонѝ	

Будущее однократное

	един. ч.	множ. ч.	
я	заспіва́ю	мы	заспіва́мо
ты	заспіва́шъ	вы	заспіва́те
винь	заспіва́ѣ, -ва́	вонѝ	заспіва́ють

ИЛИ

	един. ч.	множ. ч.	
я	співну́	мы	співнемо́
ты	співне́шъ	вы	співнете́
винь	співне́, -не́тъ	вонѝ	співну́тъ

Будущее многократное

	един. ч.	множ. ч.	
я	бúду	мы	} бúдемо співа́тъ
ты	бúдешъ співа́тъ	вы	
винь	бúде	вонѝ	

ИЛИ

	един. ч.	множ. ч.	
я	співа́тиму	мы	співа́тимемо
ты	співа́тымешъ	вы	співа́тимете
винь	співа́тyme	вонѝ	співа́тymуть

Повелительное наклоненіе

Время настоящее

	един. ч.	множ. ч.	
я	—	мы	співа́ймо
ты	співа́й	вы	співа́йте
винь	нехай співа́ѣ, или -ва́	вонѝ	нехай співа́ють

Будущее однократное

	един. ч.	множ. ч.	
я	—	мы	заспівáймо
ты	заспівáй	вы	заспівáйте
винь	неха́й заспівáѣ, или -вá	вонѣ	неха́й заспівáють

ИЛИ

	един. ч.	множ. ч.	
я	—	мы	співнѣмо
ты	співнѣ	вы	співнѣть
винь	неха́й співнѣ	вонѣ	неха́й співнѣть

Неопределенное наклонение

Время настоящ. співáть, или співáты.

Прош. однокр. співнѣть, заспівáть, заспівáты.

Дѣпричастіа

Настоящ. співáючы.

Прош. однокр. співнѣвши, заспівáвши.

Прош. многокр. співáвши.

2. Спряжение

вору́шить, трогать, ворошить.

Изъявительное наклонение

Время настоящее

	един. число	множ. число	
я	вору́шу	мы	вору́шимо
ты	-шышь	вы	-шыте
винь, она́, оно	-шыть	вонѣ	-шатъ

Прошедшее однократное

	един. число.	множ. число.	
я	ворухнѣвъ	мы	ворухнѣлы.
ты	ворухнѣла	вы	
винь	ворухнѣло	вонѣ	

ИЛИ

	един. число.	множ. число.	
я	поворушѣвъ	мы	поворушѣлы
ты.	поворушѣла	вы	
винь.	поворушѣло	вонѣ	

Прошедшее многократное

	един. число	множ. число	
я	ворушывъ	мы	} ворушылы
ты	ворушыла	вы	
винъ	ворушыло	воны	

Давнопрошедшее

	един. число	множ. число	
я	ворушувавъ	мы	} ворушувалы
ты	ворушувала	вы	
винъ	ворушувало	воны	

Будущее однократное

	един. число	множ. число	
я	ворухнѹ	мы	ворухнемѠ
ты	ворухнешь	вы	ворухнетѠ
винъ	ворухнѣ или -нѣть	воны	ворухнѹть

ИЛИ

	един. число	множ. число	
я	поворѹшу	мы	поворѹшымѠ
ты	поворѹшышь	вы	поворѹшыте
винъ	поворѹшыть	воны	поворѹшатъ

Будущее многократное

	един. число	множ. число		
я	бѹду	мы бѹдемо	} ворѹшыть	
ты	бѹдешь	ворѹшыть вы бѹдете		} или
винъ	бѹде	воны бѹдутъ		

ИЛИ

	един. число	множ. число	
я	ворушытыму	мы	ворѹшытыmemo
ты	-тымешь	вы	-мете
винъ	-тыме или -метъ	воны	-мутъ

Повелительное наклонение

Время настоящее

	един. число	множ. число	
я	—	мы	ворушымѠ
ты	ворушы	вы	ворушитъ
винъ	нехай ворѹшыть	воны	нехай -шатъ

	ИЛИ	
	един. число	множ. число
я	—	мы поворухнімо
ты	поворушы́	вы -ніть
винь	нехай -шыть	воні́ нехай -нуть

Будущее однократное

	един. число	множ. число
я	—	мы ворухнімо
ты	ворухны́	вы ворухніть
винь	нехай ворухне́ или -не́ть	воні́ нехай -нуть

Неопределенное наклонение

Время наст. ворухы́ть, или ворухы́ты.

Прош. однокр. ворухну́ть, ворухну́ты, поворухну́ть.

Дѣепричастія

Настоящ. ворущачы́.

Прош. одн. ворухну́вши, поворухну́вши.

Прош. многокр. ворухы́вши.

О неправильныхъ глаголахъ Малороссійскаго нарѣчія, поелику въ нихъ важныхъ отъ правилъ отступленій весьма мало, говорить было бы излишне.

г) О причастіи

Причастій ни настоящаго, ни прошедшаго времени у Малороссіянь совсѣмъ нѣтъ; а замѣняютъ оныя мѣстоименія, первое той, що, тотъ, который и глаголь въ настоящемъ времени, а послѣднее тѣже мѣстоименія и глаголь въ прошедшемъ времени, на пр:

Подай, панычу! мыні тую свічку, що на столі стоить.

Тымушь я нечувъ теі казані, що въ цѣркві дякъ чытавъ.

д) О протчихъ частяхъ рѣчи

Нарѣчія, такъ какъ и прилагательныя имена, имѣють свои степени уравниенія, на пр: дуже, сильно, дужше, или дужійше, сильнѣе, найдужше, или предуже, пресильно.

Всѣ другія правила Нарѣчій, Предлоговъ, Союзовъ и Междуметій словопроизводной части Грамматики, говорить вообще, суть тѣже, что въ настоящемъ Россійскомъ языкѣ.

Запитання і завдання

Вмѣсто предисловія

1. Як у вступі сказано про історію України та її відмінність від інших держав?
2. Яке завдання перед собою ставить автор як «соотечественникъ» народу, про мову якого буде писати?
3. Знайдіть у тексті опис ментальності українців. Зіставте з сучасністю. Знайдіть спільні риси. Які риси українців архаїзувалися чи зникли, а яких вони набули? Проаналізуйте цю динаміку і визначте позитивні і негативні її риси.
4. Як автором був дібраний матеріал до укладання «Граматики»?
5. Як у тексті сказано про відмінність української мови від інших «нарѣчій» та мов?
6. Як ви прокоментуєте думку О. Павловського про те, що українське «нарѣчє» «... составляет почти настоящий языкъ» ?

Глава I. О буквахъ

1. Що сказано про кількість букв українського письма?
2. Як вимовляються букви українського письма?

Глава II. О частяхъ рѣчи

1. Які граматичні категорії властиві іменнику?
2. Скільки типів відмін має іменник?
3. Зверніть увагу на те, як автор «Граматики» коментує особливості відмінкових закінчень іменників кожної відміни.
4. Простежте за відмінюванням прикметників. Як пояснено ступені порівняння прикметників?
5. Що сказано про відмінювання числівників?
6. Як у «Граматиці» кваліфікуються займенники? Простежте за особливостями їх змінювання.
7. Які особливості вживання дієслів в українській мові?
8. Простежте за особливостями дієвідмінювання дієслів в українській мові.
9. Як визначено дієприслівник та дієприкметник?
10. Що сказано про прислівники та службові слова?

Панькевич Іван Артемович

(06. X. 1887 – 25. II. 1958)

Іван Артемович Панькевич народився 6 жовтня 1887 року в селі Цеперові, нині смт Новий Ярчів Кам'янка-Бузького району Львівської області. Він учився в четвертій гімназії у Львові й у 1906 році склав іспит на атестат зрілості. Ще в гімназії юнак зацікавився народним побутом, тому записував колядки й щедрівки для Наукового товариства ім. Шевченка. Спочатку І. Панькевич навчався у Львівському університеті на філософському факультеті, студіюючи українську мову і літературу. Він слухав лекції Кирила Студинського та Олександра Колесси, в семінарі якого був бібліотекарем.

Після того, як отримав стипендію Краєвого Виділу, Іван Панькевич переїхав у Відень продовжувати навчання в місцевому університеті. Він слухав лекції з славістики, лінгвістики, філософії та слов'янської історії, водночас працював над науковою роботою про давні українські колядки.

У 1912 році Івана Панькевича рекомендували на доктора філософії. Отримавши стипендію українського парламентарного клубу, він їде до Москви удосконалювати знання з російської мови і літератури. Після повернення І. Панькевич працював у Тересіянській консульській академії у Відні доцентом російської мови та префектом (лат. praefectus – начальник) гуртожитку. Таке становище в суспільстві давало йому змогу бути в аристократичних колах Австро-Угорщини, знайомити впливових людей із політичними думками українців, викликати симпатії до майбутньої української держави.

Після першої світової війни І. Панькевич працював у Празі, у вільний час готувався до викладання в Карловому університеті. Там його давній учитель Олександр Колесса обіймав посаду професора української літератури. У грудні 1919 року Іван Панькевич переїжджає з Праги до Ужгорода, столицю Підкарпатської Русі, і працює на посаді професора ужгородської гімназії, викладаючи українську мову і літературу у старших класах. В Ужгороді пройшли найкращі роки його наукової та педагогічної діяльності.

Після окупації у 1939 році угорцями Підкарпатської України Іван Панькевич переїхав до Праги, де отримав посаду доцента, а пізніше і професора в Карловому університеті. Згодом він став доцентом Українського Вільного університету, де викладав українську та староцерковнослов'янську мову аж до 1945 року. Найважливішою його науковою справою була робота над великим чесько-українським словником.

Помер І. А. Панькевич раптово 25 лютого 1958 року в Празі.

Іван Артемович Панькевич відомий не лише як мовознавець, а й літературознавець, фольклорист, етнограф, мистецтвознавець, історик, педагог, громадський діяч. Його літературознавчі праці пов'язані з теоретичними питаннями («Літературний бідермайер в галицько-українському письменстві», 1941), із міжслов'янськими літературними зв'язками, з творчістю окремих письменників (І. Франка, О. Духновича, М. Шашкевича, І. Бережанина), літературознавців (М. Драгоманова, Ю. Яворського, Є. Сабова, Ф. Тішого, А. Гартла).

Він записував, вивчав і публікував фольклор Галичини і Закарпаття, уклав програму для збирання вертепних лялькових ігор на Закарпатті, вивчав ремесла, матеріальну культуру Закарпаття, цікавився питаннями краєзнавства, діалектології, музеєзнавства, педагогіки.

Іван Панькевич був одним із засновників товариства «Просвіта» і «Педагогічного товариства Підкарпатської Русі» в Ужгороді. Від 1922 до 1928 рік він був редактором наукового збірника товариства «Просвіта», журналу «Підкарпатська Русь» (від 1924 до 1936), низки інших видань.

Література

1. Єдлінська У. Я. Іван Артемович Панькевич // Українська мова в школі. – 1957. – № 6.
2. Zilynskýj O. Bibliografie vědeckých prací I. Paňkevůča. – Český lid, 1958.
3. Кисілевський К. Іван Панькевич. – Вінніпег: УВАН, 1958.
4. Галас К. Іван Панькевич як ономаст // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. – Пряшів, 1969. – Т. 4, кн. 1.
5. Геник-Березовська З. Іван Панькевич як літературознавець // Там само.
6. Геник-Березовський К. Педагогічна діяльність Івана Панькевича // Там само.
7. Гумецька Л. Іван Панькевич – дослідник пам'яток української мови // Там само.
8. Дзензелівський Й. Іван Панькевич як діалектолог // Там само.
9. Зілінський О. Іван Панькевич як фольклорист // Там само.
10. Мушинка М. Бібліографія праць доц. д-ра Івана Панькевича // Там само.
11. Мушинка М. Іван Панькевич і Пряшівщина. – Дукля, 1992. – Ч. 6. – С. 28–43.
12. Неврлий М. Згадуючи Панькевича... // Дукля. – Пряшів, 1992. – № 6.
13. Гриценко П. Ю. Панькевич Іван Артемович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 476.
14. Чикут В. Й. Наукові досягнення І. А. Панькевича і їх вплив на розвиток українознавчих лінгвістичних галузей. – Пряшів: Центр антропологічних досліджень, 2009. – 240 с.
15. Українці в світі. Джерело доступу:
<http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/3ef0463acf2722eb/>

Основні лінгвістичні праці І. А. Панькевича

1. Пандекти Антіоха 1307 року. Фільольогічна студія // Записки НТШ. – Л., 1917. – Т. 123–124. – С. 1–64.
2. Про відношене пам'ятників староукраїнської мови до полудневославянських під лексикальним оглядом // Записки НТШ. – Л., 1918. – Т. 126–127. – С. 141–160.
3. Граматика руського языка для молодших клас шкіл середніх і горожанських. – Мукачово: Карпатія, 1922. – 112 с.
4. Тишівська Александрія з початку XVIII в. Текст і языкову аналізу подає Др. Іван Панькевич (Відбитка із «Наукового зборника» товариства «Просвіта» в Ужгороді за р. 1922). – Ужгород, 1922. – 108 с.
5. Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах // Записки НТШ. – Л., 1925. – Т. 141–143. – С. 1–5.
6. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Часть 1 // Науковий Збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Ужгород, 1929. – Т. VI. – С. 129–196 ; Часть 2. – 1937. – Т. XII. – С. 1–36 ; Часть 3. – 1947. – С. 5–42.
7. Говір села Валашковець бувшої Земплинської жупи на Закарпатті. – Ч. 1: Звучня; Морфологія. – Ч. 2: Положення говору села Валашковець серед говорів, що його оточують // Записки НТШ. – Л., 1930. – Т. 99, ч. II. – С. 337–374; С. 1–38 (з картосхемою).
8. Діалектичний поідкарпаторуський словарь // Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1933. – Р. X, ч. 2. – С. 56–60.
9. Говір сіл Ріки Руської був. Марамороша в Румунії // Науковий Збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Ужгород, 1934. – Т. X. – С. 185–216.
10. Відношення південно-карпатських говорів української мови до всіх інших українських говорів, і передовсім до північно-карпатських // Записки НТШ. – Л., 1937. – Т. 155. – С. 173–189.
11. Етимологічний правопис на Підкарпатті // Рідна мова. – Варшава, 1937. – Ч. V. – С. 7–14.
12. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Частина I. Звучня і морфологія. – Praha, 1938. – 549 с.
13. Граматика руського языка для молодших клас шкіл середніх і горожанських. – Мукачово: Держ. вид-во; Прага; Братислава, 1922. – 108, [4] с.
14. Літературний бідермайер в галицько-українському письменстві // Праці Укр. історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1941. – Т. III. – С. 109–114.
15. Уваги до вьяснення процесу ікання в українських південнокарпатських говорах // Науковий збірник Українського Вільного Ін-ту в Празі. – Прага, 1942. – Т. 3. – С. 293–308.
16. Фольварська грамота Алексія Мироловича як пам'ятка лемківського шариського говору // *Linguistica slovacica*. – Bratislava, 1946–1948. – R. IV–VI. – Č. 4. – S. 368–380.
17. Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді // *Slavia*. – Praha, 1955. – R. XXIV. – Sešit. 2–3. – S. 211–240.
18. Закарпатський діалектичний варіант української літературної мови XVII–XVIII ст. // *Slavia*. – Praha, 1958. – R. XXVII. – Č. 1. – S. 171–181.
19. Матеріали до історії мови південнокарпатських українців. – Братислава, 1970. – 220 с.

Панькевич І. А. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей.
Частина І. Звучня і морфологія. – Прага, 1938. – 549 с.

Займенники

Особові

ја

Gen. sing. На цілій області південно-карпатській панують побіч себе дві форми: *мене* та *переня* з асс. *s.* енклітична: $(m)n'a < m\dot{t}ia$. Ця послідня подекуди переважає в уживанні над першою. Це зауважує також і Верхратський (Зн. I, 71) „Місто *genet. sing.* мене, тебе, себе уживаються часто по прийменниках форми *accusativ-a* (мя, мня) ня, тя, ся“.

мене: *víd m/ene* (Рахів), *vy²d m/ene* (Рус-Кривий), *який ся з мене пѡп убраў* (Влагово, В. I, 150), *такій ты у мене газда* (Пузняковці, В. I, 134), *ў мени* (Стройно, Е. З. III, XV). Частіші приміри з західніх областей: *od m/ene* (Р. Поруба), *mušite iti preč od m/ene, u m/ene* (Кобильниця), *tat tat p/oš²t'íl' hot/ovu pre m/ene* (Ястреб), *а кед найдете хо' лем йеден палець з мене* (Літманова, Гн. Р. пр. еп. 63), *od m/ene* (Завадка).

mn'a, mĭa, n'a: *do n'ê* (Рахово), *vy²d n'a* (Рус-Кривий), *je џn'a m/edu* (В. Апша), *je џ n'a chlorčuk* (Наанково), *vídstup/its'a víd n'/a, bo men/e ne z'ísti/e* (Торун), *ukrad/y ũd n'/a k/ŏn'í* (Тереблo), *ne m/aly do n'/a s/yly* (Ляхувці), *кѡстя в ня твердоє* (Влагово, В. I, 150), *узьяў у нѡ і киндирицьбу* (Стройно, Е. З. III, XVI), *коби йакий до нѡ прилип* (Солочин, Е. З. IV, 193), *биў у нѡ мѡх попелу* (Воловий, Е. З., IV, 160). Не рідке це явище і на західніх областях: *ch/ukn'ij do mn'a* (Орябина), *до мня* (В. Мирошів, В. II, 80), *џz'al z n'a* (Банске), *od mĭa* (Орябина).

В *dat. sing.* уживаються три форми: *mn'í, men'í, min'í, my (mí)*. Перша форма старша, жива так у східніх як й західніх областях: *M/aĭ na n'a d/obru h/adku, lad/y mn'í p/eršu skl/adku* (Торун), *poĭd/o mn'í* (В. Студений), *та схили сѡ до мнѡ* (Голятин, Е. З. III, 30), *шчо ти прийшла до мнѡ* (Стройно, Е. З. III, 22), *не давай ѡм разп'усточьку як -сѡ далѡ мнѡ* (В. Шард, В. I, 199), *id/o mn'í ž/yty* (Ворочово), *як придет г'у мнѡ* (В. Свидник, В. II, 140), *k/u mn'í* (Завадка), *gu mĭi* (Орябина). Форма *mn'í* уживана найчастіше в сполуці з прийменниками *id*, а на заході *ki*. Цим способом можна пояснити вокалізацію *ь* в *ідь, кь*, бо були в сильнім положенні. Друга форма *men'í* зі вставочним *e*, що повстала під впливом аналогії *gen. асс. мене*,¹ має ще різновидності фонетичні: *min'í, mĕn'í*, т. є звуження *e* на *i* перед наступним *m'* яким складом. Вона частіша на східніх областях: *min'í* (Рахово), *mĕn'í* (Рус-Кривий), *prychodyt id m/en'í* (В. Апша), *min'í pruyi/ŭh cerkŭn/uk* (Драгово), *pod/aĭ min'í ruče/ĭku, oĭ pod/aĭ min'í obí* (Торун), *plat/yly by mĕn'í ar/endu* (Тереблo), *otpušč/aĭte i v/ы mĕn'í, žel/aĭte ščasl/yvyĭp/ostupok i otpuščaĭte my, što ĭa vam dĕs' perestup/yŭ* (Вульхувці),

¹ Диви про це Грунський-Ковальов, ор. сит., 206 і там подана література цього питання в зам. 1. За цим поглядом, що форма *men'í* пізніша, ставиться Бузук і Дем'янчук, ор. сит., колиж бо проф. Дурново є думки, що ця форма є зі спільно-руської доби.

ци миньї лехко було корову продавати (Стройно, Е. З. III, XV), а шчо миньї по грошоох (Голятин, Е. З. III, 37), меньї страшно (В. Раковець, В. I, 146), а вон яў меньї казати (Льниця, В. I, 149), но повіжете меньї (Дунковиця, В. I, 145), *b/udeš min'ŕi za žop/u* (Страбичово), *ты глядала бїду миньї* (Лучки В., В. I, 166), *што меньї до тóго* (Пузняковці, В. I, 134), *меньї не треба твóго каштелю* (тамже, В. I, 144), *vŭn tĕn'ŕi najtu/l'šyŭ* (Комаровці).

В західніх областях, як це потверджує й сам Верхратський (II, 80), обї ці форми рїдші: *дайте меньї тоты пїназы за мою коровку* (Орлов, В. II, 119), *тєп'ї* записав я у Валяшківцях та Р. Порубї. Найчастїше уживається однак форми енклітичної: *ту, мї: d/aŕte tu h/usoč'ku* (Люта), *ĭak umr/u, ta bud/ete tu psalt/yr'ŕu čyt/aty* (Ляхувці), *вжєсь ми вкытїв двох братѳв* (Страбичово, В. I, 129). На захїд від Лабїрця енклітичні форми ще частїші: *naj mĭ pov'ŕd'at* (Суха), *mĭ ne tr'eba any p/yркы* (Р. Поруба), *choč hol/ovu mĭ zotn'ŕiŕte* (Вальків), *d/aŕte mĭ ĭ/ŕst'ŕi* (Кобильниця), *mĭ ся відїм* (Кечківці, В. II, 129), *тераз мї прїдєш дати* (Орлів, В. II, 118), *k/ed mĭ /išče m/oho s/yna mĭ priv'edeš, daĭ m/ŕi dva poh/ary; davaĭ mĭ dva pĭn'až'ŕi* (Орябина), *prišol gu mĭ* (Банске).

Acc. sing. має двї форми: *тєпє* та енклітичну: *тїа, тп'а, п'а*. Перша форма бїльше поширена на сходї: *су ch/oč ты тєп/є зарїзату* (Вульхувці), *ты тєп/є не рознаĭ/єš* (Изки), *kob/ы тєп/є /ŭtс'ŕi d/atko /uslobodyu* (Зарїча), *кѳбы у мѳне скóчиѳ* (Влагово, В. I, 150), *перенєсї менѳ чѳрєз вóду* (В. Шард, В. I, 154), *озьмї менѳ* (тамже), *віджю я, ожь ты менѳ тєпѳрь загубиш* (Страбичово, В. I, 129), *пóдєш її сватати за мєни* (Солочин, Е. З. III, 186), *посмотрїв на мѳне* (Пузняковці, В. I, 134), *m/ene v'id'ŕl* (Р. Поруба), *а мєне на моє не нукайте* (В. Свидник, В. II, 137), *k/alap d/obryĭ b/ude na m/ene* (Банске), *m/ene* (Блажїв).

Друга енклітична форма, що повстала з *тїа*, виступав найчастїше у видї фонєми: *п'а* (*тїа > тп'а > п'а*): *ob'ŕi n/ohy n'a bol'/ily* (В. Апша), *im/aĭєš n'a ŭ пощу* (Керецькі), *їзььїш ня* (Влагово, В. I, 149), *дуже ня побили* (В. Шард, В. I, 154), *кїдь бїсьтє красно у нѳа спали* (Стройно, Е. З. III, 130), *та кортьїло нѳа удознати за ню* (тамже, Е. З. III, 153), *туй нѳа принесло* (Воловий, Е. З. IV, 160), *за тотом го кусаў, бо нѳа приступїу* (Гол., Е. З. III, 31), *чим бїсь ня погóстив* (Страбичово, В. I, 129), *Бог ня покáраў* (Пузняковці, В. I, 134), *otrust'/ŕit' n'a/apku* (Коритняне), *pr/yĭmete n'a n/a n'ŕč* (Люта), *m/aĭєš n'a na hran/yc'ŭ v/uvesty* (Ворочово).

В західніх областях ця форма також найчастїша: *heĭ V/ože mĭĭ V/ože, pob/yvaš tĭa d/uže* (В. Радвань), *ž/eby na n'a d/achto šat/ovau* (Сукїв), *vŭn zapys/au n'a* (Суха), *abo n'a pob/yĭte* (Вальків), *товды мя вытягнут* (Кружльова, В. II, 133), *и дораз мня познаш* (В. Свидник, В. II, 136), *та бї мїа зас бїл* (Кромпах, Г., Р. пр. еп. 65), *hn/eska tĭa b/olĭt hol/ova* (Орябина), *а n'/ŕit m/ĭa chto vyn'/aty* (Лїтманова), *v'id'ŕl n'a* (Банске).

Inst. sing. Давнє закінчення на *-оїи* скорочується на *-оц* як і при деклінації іменниковїй, так що пануючою формою є *тпоц*. На західніх областях аналогічно до форм іменникових на *-от* і згідно з територїяльним поширенням тих же форм находимо закінчення *-тпот*.

тпоц: *зо тпоц* (Рус-Кривий, Рахово), *зо мноў* (Стройно, Е. З. III, 39), *та óт путь за мноў замелó* (Льниця, В. I, 148), *ты ся зо мноў побóжши, пой зо мноў* (Пузняковці, В. I, 143), *z/o тпоц* (Валяшківці, Р. Поруба), *надо мноў* (Борїв, В. II, 80).

тпот: *зо мноѳ* (Кружльова, В. II, 128), *надо мноѳ* (Вапенїк, В. II, 80), *p/išol zo тпот* (Банске, Орябина, Завадка).

Форми на *-оїи*, записанї Верхратським у В. Лучках, находяться лиш в піснї ради ритміки: *Ступаў кóню їзо мною, зарвав бѳ ся пóдо мною* (В. I, 170).

Loc. sing. є рівний *dat. sing.* за виїмкою форм енклітичних, котрих в *loc.* не уживається: *na m/ení* (Рахово), *na m/en'í* (Рус-Кривий), *ци видиши ты, – яко є на менї великоє листя* (В. Шард, В. I, 153), *na men'í* (Валяшківці), *mn'í* (Убля, Брех § 51), *na mn'í* (Блажів, Завадка), *pr/i mji* (Орябина).

Дуже рідко попадає форма на вид енклітична *mi*. Але Верхратський справедливо виводить її з **мънѣ** (II, 80). Такуж форму записав я в Банскім: *dobr/i st/ojit na mi*, а також в Орябині: *pri mji*.

ты

Деклінація займенника особового *ты* у головних рисах виказує такі самі явища відносно *genet.*, *acc. sing.*, як й при *ja*.

Gen. sing.: *teb/e*, а також енклітична форма, запозичена з *acc. ta*: *ja ne ber/u vít t'a, bo ты ne ch/арныі* (Торун), *aibo ja z/adar is t'a ne /uslobožu h/adynu* (Заріча), *vol/ы u t'a mûcn/i* (В. Раковець), *vol/ы ut t'a v/oz' mu* (тамже), *što s t'a v/oz' mut* (Банске), */ot t'a* (Орябина), *маў я дыла тебе гостину дóбру* (Страбичово, В. I, 128), *vy²d t/ebe i vy²d t'a* (Рус-Кривий), *do t/ebe*, також *do t'/é* (Рахів), *од тебе* (Блажів, В. II, 80), *iz t/ebe* (Валяшківці), *ot tebe* (Р. Поруба), *ot t/ebe* (Завадка).

Dat. sing. має дві форми: *tobí* та енклітичну *ty, ti*. Як одна, так й друга поширена на цілій області південно-карпатській від Татр по Тису.

tob/i: *yd t/obí* (Рус-Кривий, Рахово), *iak ja tób/i uk/ažu* (Буштин), *а я тобі вшытко будуь говорити* (Влагово, В. I, 150), *тобі там не слободнó imí, чекай тут, а я тобі принéсу* (Пузняковці, В. I, 135), *p/okl'a ja ku t/obí ne pr/yúdu* (Орябина), *ja t/obí dal* (Банске), *dal t/obí* (Р. Поруба), *ku t/obij²* (Орябина), *ku t/obij* (Завадка). У Валяшківцях записав я: *tebí*.

Енклітична форма *ty, ti (t'i)* розповсюднена побіч: *tobí: b/udu ty na p/otoçu* (Буштин), *я ти сына дам* (Льниця, В. I, 149), *ta k'/ed' t/i ne b/ude m/oja p/an'í vîr/yt'í* (Р. Поруба), *z/araz t'í hol/ovu z/otnu, v/ony t'í n' /ič ne zr/objat* (Вальків), *de ti /otec* (Щавник), *otr/ušcaju t'í, naj t'í h/ospod' boh otr/ustyt* (Млинарівці), *жебы ті не было маркотно* (В. Свидник, В. II, 138), *хто ті такой рады даў* (Чірч, В. II, 118), *не выняў єм ті зверх главы, жебы ті не была за верх главы* (Старіна, В. II, 120), *та ті дам* (Шамброн, Гн., Р. п. е. 53), *što t'í dajut* (Банске), *dam ti* (Орябина).

Acc. sing., подібно, як при займеннику *ja*, переважає форма енклітична *-t'a*. Форма *tebe* в уживанні виступає менше.

tebe: ja teb/e ne roznaĵu (Изки), *я тебе наўчу* (Влагово, В. I, 150), *а я тебе не нéсу* (В. Шард, В. I, 154), *я тебе не годен учіти* (Позняковці, В. I), *но виджу, ош тибе ни били* (Солочин, Е. З. IV, 170), *na t/ebe* (Орябина, Валяшківці, Блажів), *су b/ude k/alap dobr/i na t/ebe* (Банске), *na t/ebe* (Завадка).

t'a: až ne ziiš, to ja t'a ubi/u tuĵ (Торун), *dar/uĵu t'a žyvot/om* (Буштин), *ja dom/i t'a pov/edu* (Страбичово), *têrêr t'a ne цриš' /au von* (В. Раковець), *ja сым раз пирид тья побожьу на сокирі, шчо ja на тья нигда не во́кличу* (Голятин, Е. З. III, 161), *йдут по тья филистийани* (Голятин, Е. З. III, 19), *прийдуть тоти гили та тья забіут* (Солочин, Е. З. IV, 37), *як тья треба сповідати* (Влагово, В. I, 150), *та перероцў тья сього лыта* (В. Шард, В. I, 183), *перевéду тья чéрез во́ду* (В. Шард, В. I, 154), *Бог тья даў, чорт тья даў* (Страбичово, В. I, 118), *чей тья погóцу* (тамже, В. I, 129), *придали на тья свойи ца-ріство* (Стройно, Е. З., III, 14), *šm/aru t'a za D/unaj* (В. Радвань), *ja t'a vid' il* (Р. Поруба),

я *тя охабил* (Виш. Свидник, В. II, 139), *навчу я *тя шапочку знимати** (Бехерів, В. II, 121), *я *тя не познам** (Орлов, В. II, 119), *най т'а не в'ідзу* (Блажів), *d/aj mi B/ože zn/ati, s kыt t'a b /udu br/ati; i/a t'a p/ušču* (Літманова), *vid' il' t'a* (Банске).

Instr. sing. так як у займенника *ja* – кінчиться на: *-оу* або в західніх околицях на тих самих місцях, що й займ. *ja* – на *-от*.

toboу: ys toboу (Рус-Кривий, Рахово), *обым і я утопиу́ ся ic тобоу́* (В. Шард, В. I, 154), *s tobdу* (Убля, Брех, § 51), *keb/ыт s'a dīžd/ala za tob/оу p/отоу* (В. Радвань), *за тобоу́* (Межилаборець, В. II, 80), *s tob/оу* (Валяшківці, Р. Поруба).

-от: p/išol s tobot (Банске, Блажів), *с тобом* (Кечківці), *за тобот* (Завадка).

Форми на *-оу* лиш в піснях: *розлучила ня с тобою, як рыбочьку із водою* (Лучки, В. I, 169).

Loc. sing. як і *dat. tobī: o t/obī besīdovał' i* (Р. Поруба), *dobr'ī st/ojīt na t/obī* (Банске), *na t/obī* (Блажів), *na tobij* (Завадка).

vīn, vūn, vun, vын; она (vona); оно

Займенник третьої особи чоловічого роду має в першій відмінці різновидності, обумовлені передовсім фонетичними змінами етим. закр. *о*, при чім змінене *о* а зглядно його рефлекси дістають часто придихове *v* (*ц*), перед котрим знов витворюється неначеб гармонійний голосний *о*: *vīn, ov/in, vūn – ov/iūn*, (*iūn* є виїмка, обмежена лиш на Завадку), *vūn, ov/iūn, ын*. Поява тієї чи іншої фонемі обмежена областю перезвуку етим. *о*: *овѡн хвалітися ладіу́ гѡлосом* (В. Шард, В. I, 151), *тко вгане́, што овѡн (царь) б́уде ука́зувати* (Ільниця, В. I, 147), *ovūn m/usyt'* (Страбичово), *vūn men' i najtym' i šyū* (Комаровці).

Дальші відмінки представляють деякі дублети, що повстали з причини історично-морфологічних змін, а то зберіганням *e* або його переходом по аналогії на *о*. Крім того в дальших відмінках по прийменниках приймає *n*.

neho: Ці старші форми появляються лиш на окраїнах східніх та західніх. На сході вони поширені від ріки Рускови аж до Тересви: *svīt ispered neho pož/oуkne* (В. Апша), *vоуk k/aže do n/eho* (Буштин), *pust/yly na n/eho* (Вульхувці). Але ці форми там рідкі. На заході найшов я цю форму: *spraviу sa kūn z neho* (Ольшавиця), *do neho* (тамже), *з него учіньїл жєнї Еві тьїло* (Старіна, В. II, 120), *выше него* (Уяк, В. II, 119), *и neho sl/užыи* (Обручне), *od n/eho* (Орябина).

Верхратський занотовує спорадичні появи цих форм і на областях, де панує друга форма: *n'oho: та ідь украдь у него кѡзу* (Збіїне, В. II, 166), *куновати од него* (В. Свидник, В. II, 134). Такі самі форми находимо у записях Верхратського і на східній області, но вони не заслуговують на віру: *увидьїв, ож у него дѡбра пѡска* (Пузняковці, В. I, 134).

Другою формою, що панує в превеликій більшості на південно-карпатській області є: *n'oho: t'aj d/оуkola n'oho hr/ušī na z/emly* (В. Студений), *im/yу s'a na n'oho s/erdytu* (Теребло), *na s pered n'oho* (Заріча), *raz pryšl/y do n'oho tkač'ī* (Буштин), *do n'oho rot'ahn/у s'a* (Нанково), *у нього* (В. Шард, В. I, 151); *звідали ся у нього* (Дунковиця, В. I, 145), *сперед нього* (Страбичево, В. I, 130). Форми без *n*: *iоh/o, ieh/o* появляються лиш як займенники присвійні: *star/osta zazыv/aje ieh/o r/odyčī i br/at'a, s/estry* (Вульхувці).

Dat. sing. має форми: *iemu, iomu, nemi, n'omu* та енклітичну *mi*.

Так як у *gen.*, форми старші: *iemu, nemi* появляються на окраїнах східніх і західніх: *цбїс' /av iem/u* (Бичків), *id n/emu* (тамже), *у žd/aje, što iem/u kor/ovu pryžen/e* (Новоселиця, Нерес.), *yd nemi* (тамже).

Верхратський занотовує ще приміри з В. Раківця, Ильниці, Страбичева, Горонди, Пузняковець: *почала кров свистати із носа і рота ему́* (Р. Раковець, В. І, 146), *яў я ему́ казати, та кажу ему́* (Ільниця, В. І, 149), *сью́ ему́ під крило* (Горонда, В. І, 127), *товды́ як ему́ пан удав* (Страбичово, В. І, 129), *што ему́ в рот упало* (тамже, В. І, 130), *каже ему́ газда* (Пузняковці, В. І, 136), *та ему́ треба было такоє доўгоє дерево* (тамже, В. І, 134). Но ці приміри сумнівні. На заході: *і цсе їети т/ат'ір ровід/ала* (Вальків), *далі ему́ чісты шаты* (Чертіжне, В. ІІ, 151), *бо ему́ так чорт наказал* (Бодружал, В. ІІ, 144), *штобы ему́ пришли и ему́ повісти* (В. Свидник, В. ІІ, 135), *то я ему́ скажу* (тамже, В. ІІ, 135), *і ему́ зельзізняця не зробила ничь* (Вапенік, В. ІІ, 128), *Шаркань повідал ему́* (Кружльова, В. ІІ, 133), *pr/yn'is їети v/ody* (Київ), *а pr/ушоц v'ın gu n'/ети* (Ястреб), */ide ku n'/ети* (Блажів), *прішоў ку нему* (Шамброн, Гн., Р. пр. е. 53), *ку нему* (Літманова, Гн., Р. п. е. 62), *ž/eby n/e šla ku n'/ети* (Літманова), *ku n'/ети* (Орябина).

Форми молодші: *їоти, н'оти*: *сар' їот/и казац* (Изки), *st/aréc' їот/и k/aže* (Репінний), *кажут йому пани* (Голятин, Е. З. ІІІ, 32), *тогда йому не дали* (Вучково, Е. З. ІІІ, 145), *тай рўку йому́ обвіла* (В. Раковець, В. І, 146), *а дыдо йому́ так повіў* (Ільниця, В. І, 149), *а тоты́ люде йому́ кажуть* (Дунковиця, В. І, 145), *а она йому́ каже* (Страбичово, В. І, 218), *казали йому́* (Лучки В., В. І, 131), *агнел йому́ казав* (Пузняковці, В. І, 135), *ot/éc' Nykol/aj rot/uh їот/и* (Купиновці), *но Ной йому́ ни хочи казати* (Стройно, Е. З., ІІІ, 5), *він йому́ розповіў* (Чертіжне, В. ІІ, 128), *дайме йому́ ишче за то два* (Чертіжне, Гн., Р. п. е. 51), *она повідала йому́* (Кружльова, В. ІІ, 132), *pr/yn'is їоти* (Вирліх), *tot šl/ovek pov'idali/оти* (Нікльова), *daliem їоти* (Рафаївці), *to v'ın b/ude їоти/otéc* (Вальків), *ale їоти kral' zak/azal* (Кобильниця), *їа dal їоти serp* (Герлахів), *dal їоти* (Шом), *она прішла гу ньому* (Орлів, В. ІІ, 119), *їому треба* (Якубяни Г. Р. пр. е. 64), *dal їоти* (Завадка), *id/e id n'/оти* (В. Апша), *їd/e id n'/оти čolón/ik* (Репінний), *наложив їд ньому ухо* (Голятин, Е. З. ІІІ, 30), *не мож було приступити д ньому* (Воловий, Е. З. ІV, 160), *і прийшов д ньому англі* (Стройно), *та побігла їд ньому* (Р. Раковець, В. І, 146), *та д ньому* (Страбичево, В. І, 129), *прішоў їд ньому няньо* (Пузняковці, В. І, 138), *і p'išoc gu n'/оти* (Рокитівці), *гу ньому* (Кружльова, В. ІІ, 128), *она прішла гу ньому* (Орлів, В. ІІ, 119), *ku n'/оти* (Завадка).

З наведених вгорі фактів видно, що територіяльне відграничення форм: *їети, пети* – *їоти, н'оти* на західній області не дається означити, бо поза Лабірцем виступають обі форми поруч себе. Перевага однак все по стороні форм: *їоти, н'оти*.

Побіч цього уживається всюди й форма енклітична *ти*: *а кнегиня дає му два вóзи мелаю* (Росушка, В. І, 127), *просіў Бога, щóби Бог му даў красну одежу* (Бочко-Рагів, В. І, 127), *d/ajte ти hus'p'aty* (Буштин), *taj k/ažut ти* (тамже), *збийте му práво в чéрево* (В. Раковець, В. І, 146), *каже му лисіця* (В. Шард, В. І, 181), *та здер ем му три реміны́* (Ільниця, В. І, 149), *а люде му одповіли* (Дунковиця, В. І, 145), *каже му шаркань* (Страбичово, В. І, 129), *імили му густы* (тамже, В. І, 128), *хóтыли звести красну жону му* (Пузняковці, В. І, 135), *і k/azaц ти* (Рокитівці), *v'ın ти p/ov'ıl* (Кобильниця), *Господ му на то одповіў* (Старіна, В. ІІ, 120), *і t/am ти hov/oriц* (Ястреб), *і ти наказ/ыје* (Орябина), *і ša ти ukaz/ala, pr/osit p/ana, ž/eby ти dal ch/ыžи* (Літманова).

Acc. sing., подібно як *gen. sing.*, має форми *їeho, nehо, їoho, н'oho* та крім того енклітичну форму: *ho*. Перші старші форми, подібно як й в *gen. sing.*, появляються на східній області від ріки Тересви, а на заході від ріки Лабірця: *їeh/o, za n/eho* (Кобилецька Поляна, Рахів, Бичків), *упекли ego* (Дрічна, В. ІІ, 148), *так ego з того сыпанця зачали імити* (Вапенік, В. ІІ, 127), *і /otec на n/eho d/avaј mi p'ın'/ažі* (Орябина).

joho, n'oho: у зауд/ац joh/o (Буштин), царь даў за нього своєю дывку (Льниця, В. I, 147), чекáў, коли барáн у ньóго скóчить (Влагово, В. I, 150), а лисíця увíдыла йогó (В. Шард, В. I, 151), ож його побíла, бо вна йогó мíла (Гребля, В. I, 144), імíла на ньóго клíкати (Дунковиця, В. I, 145), найшла його (тамже, В. I, 145); joh/o паро/уц (Страбичово), хóтьмíла йогó із-зьíсти (Страбичово, В. I, 128), обояла йогó (Лучки, В. I, 133), а joh/o рруhn/ац het (Керецькі), pov'idat ran na n'oho (Суха), ta i/oho zakl'ykaly (Пихні), посьмóть на ньóго (Збійне, В. II, 170), та йа його не забíў (В. II, 168), на n'oho (Валяшківці), v'n joho uz'/ац на sud (Рокитивці), циган на тíлько його призволив (Чертіжне, В. II, 149), а i/oho tryt/ali за najglupš/oho (Вальків), на што они його пускают йíсти (Виш. Свидник, В. II, 137), но його уж не хотьмíи выслободити (Кружльова, В. II, 134), жебы його назад витяглі, як його витяглі (Кружльова, В. II, 134), а зельзниця през ньóго прешла (Вапенік, В. II, 127), iak/ona i/oho v'v/yла, to i/oho po stol'eč'ku pust'yла (Млинарівці), тац po n'oho pr'iti (Ястреб).

Форма енклітична *ho* стрічається на цілій області південно-карпатській: *та пак го звёржуть* (В. Шард, В. I, 151), *як го укусила єдна пчола* (Страбичово, В. I, 128), *аже бы го рíзаў ножом* (Лучки, В. I, 133), *i t'am ho zav/adyly na v'ér'bu* (Купинувці), *жебы го тьмíгати за коньом* (Чертіжне, В. II, 118), *ta sa ho z'víd/aly* (Вальків), *i/ag ho pr/osíц; ты v'am ho prod/aly; iag vid'/ila ho princ'eza* (Орябина), *v'yt'ah ho n/a verch* (Літманова).

Крім цих форм Верхратський наводить ще останок первісної форми *и* (*jь*) зі зложенням: *ни: дал на ни фіскалуша* (Кечківці), *кед мя за ни не дали* (Вапенік, В. II, 81).

Скороченою формою, а то родом контамінації: на *ни*, на *нь* + *його*, як справедливо пояснює Верхратський (II, 81), є форма: на *ньо*: *i так на ньго завоал* (Старіна, В. II, 120), *як ся выгнал на ньго* (Лівів, В. II, 115), *на ньго* (Курів, II, 81), *s'adu n/a n'ho* (Блажів).²

Скороченою формою мабуть не без впливу таких форм як: *на пу* є форма: *на пе*, яку я записав в Орябині.

Instr. sing. має лиш одну форму: *пут* з фонетичними відмінами *у – і: ním, n'ím, н'ут*. Ці послідні форми панують лиш в околицях на захід від Уга. Протетичне *n* виступає і без прийменника. – *пут: вёрла ним* (Влагово, В. I., 150), *k/oč'is na v'óz'í z нут* (Страбичово), *із ним* (Лучки В., В. I, 132), *ním* (Убля, Брех, § 51), *z n'ím* (Валяшківці, Банске), *z нут* (Р. Поруба), *за ним* (Кружльова, В. II, 131), *орел ша з нím ставил, хто высше вылетím* (Уяк, В. II, 119), *з нím границу значímі* (Чірч, В. II, 118), *tam l'/ude z/a ním kryč/aly* (Орябина), *рыд нут, ты z нут por'i/adok зроб/ime* (тамже), *s n'ím* (Завадка).

Loc. sing. відповідно до того, який є рефлекс етим. *e* в закритих складах, звучить: *на n'ím, ním, n'ut*, а на західніх областях, де в деклінації зложеної *loc. sing. = instr. sing.*, звучить *на ním*. – *на n'ut* (Рус-Кривий), *на n'ím* (Золотарьово, Медведьовці), *ním: яли у нím ставчыкы його говорити; тко буде у нím за цáря* (В. Шард, В. I, 152), *на нím* (Страбичово), *на n'ím* (Стройно), *на n'ím* (Рахів, В. Верецькі, Ужок), *на n'ím* (Давидів), *и n'ím* (Млинарівці), *на нím* (Чертіжне, В. II, 152), *в нím* (Бехерів, В. II, 122), *при нím* (Кружльова, Гн., Р. п. с. 66).³

Займенник третьої особи жін. роду звучить: *она, она, вона: як она пуд бэрегом р'ыла* (Влагово, В. I, 150), *а она йому кáже* (Страбичово, В. I, 128), *цn/a s'a duže yzr/adovala; iak/yj on/a šče u svoj'ím žyvót'í ne v'yd'ila* (Страбичово), *а цn'a k/aže* (Комаровці), *она пр'yšla gu n'/omu* (Рокитивці), *а v/ona цše vid'/ila iak v'n k/arty mau* (Вальків), *v/ona* (Банске), *та она кричит* (Уяк, В. II, 119).

² Форми такі, як видно з матеріялу, поданого J. Stanislav-ом, поширені так в говорах ліптовських, як і в літературній словацькій мові (ор. cit. стор. 324).

³ Гнатюк приводить раз з Кружльови форму: *при ньому*. Однак вона є сумнівна.

Gen. sing. має дві форми. Від Лабірця на схід аж по горішню Тису пануючою формою є: *jei/i* по прийменниках *n/ei*. Форма *jei/i* має ще варіант *iji/i*, котрий повстав наслідком асиміляції *e* до наступного *i*. – Другою формою є *jei* по прийменниках *nei*. Ця форма удержується на областях на захід від Лабірця, а на схід від цієї ріки у селах сусідніх зі словацькими. Форма ця піддержується мабуть тим, що уживають її в найближчих сусідніх словацьких та польських говорах. Така сама форма *nei* (а не *jei*) до нині живе в долині ріки Рускови.

jei, nei: ne h/odenem uz n/ei/i /iiti (В. Раковець), *b/yla u nei d' /iuka* (Заріча), *poniia nei* (В. Шард, В. I, 152), *inshakii lyk ne bude d'ilia nei* (тамже, В. I, 152), *spereid nei* (Влагово, В. I, 149), *ta byi v nei eden syn* (Страбичово, В. I, 128), *u nei* (Страбичово, В. I, 129), *misto nei* (тамже), *ud nei* (Комаровці), *a tam jei/i vudavao' /i ne puo' /aly* (Коритняне), *da u bix коло nei стражу* (Стройно, Е. З. III, 39), *iji* (Буковець), *ne/ie s/any iji/i* (Люта).

jei: Вже від Ублі починаються дублети: *iei* та *ei* (Брох, § 51), *z n'ei* (Валяшківці), *jei* (Р. Поруба), *xnades do nei* (Бодружал, В. II, 142), *to sa z nei зробила рыба* (В. Свидник, В. II, 139), *no vin ne posluhal ei* (Кружльова, В. II, 133), *niiol od nei* (тамже, В. II, 132), *i od nei v totu niu kupil korovu* (Орлов, В. II, 119), *ci d/obri b/ude z n'ei kur/iti* (Р. Поруба), *pišla d/o n'ei* (Рімне), *tanc/iit /u n'ei, dokyl' ne vudno* (Млинаривці), *chto z nei pop/achat: ne dost z nei* (Орябина).

М'якчення *n* перед *e* є впливом словацьким.

Dat. sing. представляє велику різnorodність не лиш з огляду на рефлексі з етим. закр. *e > 'u, i, i*, але також з огляду на переіни початкового та кінцевого *i* котре може щезати або іноді на кінці переходить на *u*. По прийменниках появляється приставочне *n*. Наслідком того маемо форми: *jei iij iij iij iij iij*

Форма *jei* відома лиш в західніх областях. Приставочне *n* іноді зм'якчується: *gu n'ei* (Валяшківці), *jei* (Банске), *ne mig ei na d'ia зробіти* (Бодружал, В. II, 142), *a ona ei ne kazala niu* (В. Свидник, В. II, 140), *bo ei obiia t'ia na kerstini* (Уяк, В. II, 119), *dal iet je* (Рафаївці), *ia dal je isti* (Кобильниці), *ia dal je serp* (Герляхів), *da u je* (Ястреб), *z /o'och /idut je /s/oldzi* (Шом).

Форма *ij* панує на цих областях, де етим. *e* в закритих складах переходить на *'u*, котре зм'якчує приставочне *n*. Є то область східнього і південного Земплина, Ужанщини і Бережанщини до Латориці а дальше Мараморощини від В. Ріки до Тересви а зглядно Бичкова-Луга та ріки Рускови.⁴

ij: ud n'ui (Рус-Кривий), *st/oby on/a m/užovy rosk/azovala a muž iij* (Вульхувці), *da u iij* (Убля, Брох, § 51), *id n'ui iij* (Медведьовці, Золотарьово).

iii: Ця форма появляється там, де етим. *e* в закр. складах переходить в *ii* т. є на островах західньої області та на сході між Латорицею і В. Рікою: *da u iij* (Звала, Ольшавиця), *kaže iij* (Пузняковці, В. I, 141), *a vól iij odkazav* (Лучки В., В. I, 131), *a togo чоловіка iij dála* (Страбичово, В. I, 130), *ov/in d/oiho ne ch/ot' iij kaz/aty* (тамже), *a Karol' id niu pristupit' i kaže* (Пузняковці, В. I, 142), *ya' приходити ближе id niu* (В. Шард, В. I, 152), *dumala што то вишито iij орати* (Лучки В., В. I, 131).

⁴ На області *ii* (*ij*) Верхратський занотує форму: *ei*, правда в пісні:

Не ший *ei*, не ший тонкими нитками
Ой не приливай *ei* дробними слезками
(Гребля, В. I, 194).

Наслідком фонетичних перемін *i* на *u* у визвуці одержуємо на області між Латорицею (а навіть дальше на захід) та В. Рікою форму: *iiu, niu: dau iet iu isty* (Керецькі), *skazaу iiu* (В. Раковець), *id n'iu* (Имстичево, Заріча), *i iuu ud/ot'au ob/i r/uku* (Страбичево), *у iuu rospov/ily, ož i/uu boh d/au sēr/ēnč'u* (Страбичово), *а iiv газда уконау едну яму* (Пузняковці, В. I, 135), *та дасть iiii сто сріберных* (тамже, В. I, 135), *iiu* (Стройно). Гнатюк, правда, на цій області не зазначає переходу *e > i* а лиш *e > i*, но за то зміну у визвуці замічує: *шчо iiii отець дау* (Солочин, Е. 3., III, 215).

Форма *ii* панує на області перезвуку етим. *e > i*, т. є на області західній від Попраду до Ціроки та у верховинських говорах аж по Гуцульщину включно: *дау ii дарабу хлыба* (Росішка), *skazaу vln ii* (Репінний), *dau ii remin'a* (Лjuta), *id n'i* (В. Верецькі, Буковець), *ia dal i pin'az'i; dal ii* (Р. Поруба), *dai iisti ii* (Р. Воля), *dal ii pole* (Щавник), *pisla gi n'i* (Рімне), *pr/un'is ii* (Вирліх), *та я ii пысок не годна розняти* (Чертіжне, В. II, 151), *то може бы я ii поміг* (Бодружал, В. II, 143), *лем ты iiii дай покii* (тамже, В. II, 143), *а він ii фурт казал* (В. Свидник, В. II, 140), *пiшол купити ii шмати* (тамже, В. II, 139), *гу нi фрейцимерки пришли* (Кружльова, В. II, 129), *циган гу нi ходит* (Вапенік, В. II, 126), *тераз тоты пташкове не дадут ciu niti воду, жебы ше iiii тоты жоуты скірны* (= чоботы) *не побабрали* (Старіна, В. II, 119), *штобы ii тоты пiнязи дал* (Орлов, В. II, 119), *та гваріла iiii так а дябол ii потім гваріл* (Чірч, В. II, 118), *dau ii* (Блажів), *ia dau iiii iisti; nakaz'ыje, ž/eby iiii p/isaу a /ona b/ude i/emu* (Орябина). Тут знов належить зазначити, що в околицях західніх (на захід від Латориці) находимо дублети: *ii* і *iei* (Бодружал, В. Свидник, Блажів).

Асс. *sing.* має крім форм *gen. sing. iei, iiii* або скорочену *ii*, рідше форму *iu*, особливо по прийменниках приймаючи *n*. На західніх областях находимо також форму *iei*

iei панує на області від Уга на схід: *пробий eii* (Росішка, В. I, 127), *vln iei im/у* (В. Апша), *m/ože tot/a kor/ova, što iei/i v/vn'us* (Новоселиця), *bur' i/an iiii ub/у* (В. Студений), *не є такого боднарика, абы eii исправиу* (Хуст, В. I, 159), *такá дывка, што заженут eii до хыжи* (Луково, В. I, 159), *бо мороз eii изморозиу* (В. Шард, В. I, 153), *имла eii бити* (Лучки В., В. I, 133), *помастить eii мастьов і положить ii на столиць* (Пузняковці, В. I, 142), *k/otryi iei/i za ž/oni ch/oče uz'at/у* (Страбичово).

iii на цій самій області: *здойii iiii* (В. Шард, В. I, 152), *starыi s'a boi/au, aš iiii/i /oz'me* (Страбичово), *iii* (Стройно, Медведьовці), *і там iiii замок* (Голятин, Е. 3. III, 161), *йак iiii увидит* (Задня, Е. 3. II, 122), *iii zaklyk/aly do ch/ыzi* (Лjuta).

З цієї форми скорочена форма *ii*: *to tehd'ы ii mož ub/yty; sk/usa ii p/ot'ala* (В. Апша), *ch/оруу ii do sebe* (Буштин), *prov/adyt ii do ch/ыzi* (Вульхувці), *pov'uch ii na mіsto* (В. Раковець), *pon/esly ii na br'уč'ku* (Страбичово), *uz'au ii sób/i za žón/u* (Ворочово), *дау ii спрiатати у крипту* (Стройно, Е. 3. III, 39), *і вон йак ii ўзьау* (тамже, Е. 3. III, 190), *пoдем ii сватати за мени* (Солочин, Е. 3. III, 186), *лем ii сукам межі пальцями* (Чертіжне, В. II, 151), *кед сныг хпал, то ii нагнали* (Бодружал, В. II, 145), *так взяв ii за руку* (В. Свидник, II, 139), *не годен был ii поимати* (В. Свидник, В. II, 139), *i/z/as ii tam p/on'is* (Орябина).

iei Форма *iei* подібно як *й* в *gen. sing.*, ограничується на західню область, але спорадично появляється вона вже від Ублі: *iei* (Убля, Брoх, § 51), *а на četv/ertyi v/eč'ur uže iei perez/ustuу; uz'au iei do pekla* (Рокитівці), *же ся іме до Клюбака і eй вытягнут* (Бодружал, В. II, 143), *і охабил eй за мiстом* (В. Свидник, В. II, 139), *ід eй зáжен* (Кружльова, В. II, 126), *та t/ы iei n/aideš* (Вальків), *iak v/ojna iei rozb/ila* (Щавник), */už to iei ne*

v/udyš ы zel/enym vĭn/oŝku (Млинарівці), *vid'ĭla ĭejĭ* (Рімне), *ĭag ĭejĭ vyť/ahly z v/ody* (Орябина), *ĭag ĭejĭ d/omu priv/elyĭ⁵; chod/yla ĭ/edna boh/yn'a do hor/ochu i zlap/aly ĭejĭ* (Літманова), *ĭejĭ* (Завадка).

Стара форма *ĭu* появляється рідше на східних областях, частіше на західних. Але всюди на цілій області по приємниках є *n'и*: *napála ю колька* (Пузняковці, В. I, 177), *возьме собі з принцезны тоту масть до шкатулькы, збере і красно ю умыў і даў назад плáтычко на ню* (Пузняковці, В. I, 143), *а люде хотыли ю ратувати* (Бодружал, В. II, 142), *приведи ю на мороз* (Кружльова, В. II, 132), *і хотыли ю облечи, взял корбач і ю зачал бити* (тамже, В. II, 129), *за фраїрку ю мал* (Вапенік, В. II, 126), *дал ю до права* (Орлов), *ĭu* – Банске, Блажів. – *n'и*: *rokl/aц на n'и* (Рус-Кривий), *поклаў рúку на ню* (В. Шард, В. I, 152), *як на ню поклáде лáбы, бо іде ná ню тверда зíма* (Влагово, В. I, 197), *не заб'ыц за n'и* (Страбичово), *та кортыло нъа удознати за нъу* (Стройно, Е. З. III, 153), *на n'и* (Убля, Брех, § 51, Валяшківці), *лем собі на ню сьй* (Габуря, В. II, 164), *порсній воды на ню* (В. Свидник, В. II, 139), *кельо быс за ню хотыла* (Орлов, В. II, 118), *к/ыл'ко chceš за n'и* (Орябина). Верхратський наводить ще одну форму, записану в Кечківцях, II, 124 *ны* – *дахто хоц нам йісти за ны даст*. Це мабуть форма зложена зі скороченої форми ген. sing. *ĭi* з приставочним *n*.

Instr. sing. звучить: *нец, нѣц (нуц), н'оц, н'от, n'и* подібно як у жіночих м'яких *-а* пнів.

Перше старше закінчення зберігається на схід від Латориці. Додати треба, що *e* під впливом колишнього *ĭu* звузилося на *é* так, що нині звучить *нѣц (нуц)*. З того виходило б, що процес заміни *eĭi* на *eц* пізніший, коли *e* звузилося наслідком наступного м'якого складу⁵: *z neц* (Рус-Кривий, Рахово), *tak k'éd' ne po pr/aцd'ĭ z n/eц vĭd/ыĭdeš, to ob/ыs's'a z neц prolom/ыц* (В. Студений), *id/ut iz нуц друзк/ы на v/inčan'a* (Вульхувці), *žon/a нут prov/ožuje a vĭn нуц* (Чума), *dól/u нѣц* (Нанково), *яў глядати долы нуѣ* (В. Шард, В. I, 152), *а за неў водá* (Влагово, В. I, 149), *у polož/ыц s'a car' yz нуц ы c/erкву* (Страбичово), *у pak st/aц yz нуц ы ĭedn/ĭm hl/urĭm l'ís'ĭ, chót' št/o z нуц naj č/ynut'* (тамже), *кождый із неў говоріў* (Пузняковці, В. I, 135), *снаў із неў* (Солочин, Е. З., III, 187), *iz нуц* (Золотарьово, Имстичево, Стройно, Верецькі), *z нуц* (Розтока, Ирш.), *z нуц* (Буковець над Жд.).

По за лінією Латориці аж по ріку Удаву появляється форма *n'оц, n'оц*: *обы s'a послуžуц n'оц* (Страбичово), *йали сьа над ньоў бити* (Солочин, Е. З. IV, 37), *z n'оц* (Медведьовці), *id/e за n'оц* (Ворочово), *n'оц* (Убля, Б., § 51), *z n'оц* (Валяшківці, Р. Поруба), *пришол з ньоў домів* (Бодружал, В. II, 146), *і p/išoц за n'оц, už zn/ala, že cht/os z/a n'оц id/e* (Рокитивці). Верхратський таку форму найшов і в Зарічу: *обым з ньоў войоваў* (В. I, 134).

За рікою Удавою панує форма *n'от*: *p/išla z n'от* (Рімне), *už /išly z n'от tam, de mol/odyĭ* (Млинарівці), *z n'от* (Блажів, Завадка, Орябина).

На окраїнах зі словацькими діалектами находимо форму *n'и*: *z n'и* (Банске).

Верхратський записав також й форму *нею*. Но она приходить лиш в пісні ради ритму:

Што ми з то́го, ож йі знаў
та із не́ю не бывáу
(Лучки В., В. I, 170).

I. Гнатюк подає нам один примір такої форми з Кушниці: *та тош нейу верже* (Е. З. IV, 127), но вона не заслуговує на віру.

⁵ Другий спосіб пояснення цієї форми стор. 79, зам. 2.

Loc. sing. звучить так, як і *dat. sing.* Відповідно до того, чи етим. *e* остає, чи переходить в *'u, ü, i* і чи визвучне *i* переходить на *ü* або відпадає, маємо форми: *nej n'üj nüj n'ij nüj na n'üj* (Золотарьово, Медведьовці, Убля, Завадка), *na n'üj* (Имстичево), *bo tot izgovir ü nyü* (Стройно, Е. З. III, 6), *tvoja voda veselenka, u nüv (nüü) rybka plavle* (Заріча, В. I, 180), *na n'i* (Верещькі, Буковець і т. д.), *na n'ij* (Вальків), *l'ežyt ne d/obre na n'i* (Рімне), *šist t/urn'i na n'i jest* (Щавник), *vidiš na n'i* (Р. Воля), *i što vid'üj na n'ij to s'obí rop/isaü* (Орябина), *na n'ej* (Банске, Валяшківці, Шом, Ястреб), *n/ašüj i/ednu v'el'ku i/ablin' a n/a n'/ej p/oüno i/apkoch* (Блажів).

мы (my), вы (vy), оу

Множина для всіх трьох осіб не представляє таких різновидностей, які ми могли запримітити в однині.

Nom. 1. особа *мы, мы, ту, ми*. Є то варіанти з огляду на рефлексі старого *ы*: *та пöшли мы з вöвцями* (Льниця, В. I, 149).

Gen.: *nas*: *bo on/у u n/as furt /ily hrüšk/ы* (Буштин), *далёко уд нас* (Льниця, В. I, 149), *исперед нас* (В. Шард, В. I, 155), *не добрі у нас стало* (Пузняковці, В. I, 134).

Dat.: *nam*: *pryved/у nam kop'/a* (Буштин), *повіжь нам* (Дунковиця, В. I, 146), *ужё нам великый пöст* (Страбичово, В. I, 128), *принцízны не слободнó брáти нам* (Пузняковці, В. I, 142), */ide k/у nam; rov'/idaј nam* (Орябина).

Acc.: *nas* так як *gen.*: (не) *pol' /ubuü nas* (Орябина).

Instr.: *namy, nami*: *псы не мають міста міжю нами* (Пузняковці, В. I, 141), *m/edži t'/ыта l'/ud' mi, što za hran'/icom a nami, n'it rozl/uky* (Обручне).

Loc. = *gen. acc. nas*.

Друга особа: *вы, вы, ву, ви* відповідно до того, який є рефлекс *ы*.

Gen.: *vas*.

Dat.: *vam*: *дай Боже i вам* (Дунковиця, В. I, 145), *ta vam dame pín'/azy* (Р. Поруба).

Acc.: *vas*: *p/od', ta poved/и vas* (Теребля).

Instr.: *vamy, vami*: *b/udu z v/amy hovor/уtu* (Страбичово), *я з вами піду* (Орлів, В. II, 116), *z v/ami* (Орябина).

Loc.: *vas*.

Третя особа множини для всіх трьох осіб звучить: *оу, он'і, воу, цу (үні)*: *тогда они забралися* (Лучки, В. I, 133), *to ün/у üd/erut'* (Комаровці), *že i/akyj /ony ch/of' at chl' ibzazn/ati* (Рокитівці), *оу udar/yly s' col/ami* (Р. Поруба), *но они дуже застрашилися* (В. Свидник, В. II, 137), *оу poš' idaly na k' ič'* (Нікльова), *на тым он'і sa barz čudov/al' i* (Вальків). Коло Ужгороду на пограниччі словацьким вирізняють *оу* від *он'і*. Цієї послідньої форми уживають лиш для пошановання, як нім. Sie.

Gen.: *ičh, ich, ušh*, по прийменниках з приставочним *n*: *a klegünya prišlá sobí takóžh do nix* (Росушка, В. I, 127), *принцезна уж не бóде iix* (Пузняковці, В. I, 142), *уд них* (Лучки В., В. I, 133).

Dat.: *im, im*, а по прийменнику: *нут, n'im*: *voz/ы, ščo v/ezly im chl' ib* (Керецькі), *пришла д ним еднá старá бáба* (Лучки, В. I, 133), *а вөн ім казаў* (Страбичово, В. I, 128), *абы тоту рúжу ім даў* (Страбичово, В. I, 129), *на то каже iм мясарошів сын* (Пузняковці, В. I, 139), *i каже ім* (тамже, В. I, 139), *k/azał im üš'/ыtkым tr' i/om biž/ati* (Рокитівці), *im, gu n'ут* (Валяшківці), *гу ним чорт иде* (В. Свидник, В. II, 140), *мушу ім дати* (тамже, В. II, 137),

проф радо оддал им обіцяну заплату (тамже, В. II, 137), *їм zaplatiti* (Щавник), *dokal' їм ne zapl/at' at'* (Млинарівці), *ку ньїм* (Кружльова Г. Р. с. 66), *бо бы ім вітор схватив полотно до хмар* (Чірч, В. II, 118), *їм odb/ere* (Ольшавиця), *pr/yǫdu ku n' im* (Орябина).

Асс.: *ich, ıch*, по прийменниках: *nuch, n'ich* а також *n'i*. – *ych pot/õmu derž/aly* (Керецькі), *щоби ıа ıїх просıу* (Стройно, Е. З. III, 147), *ich nazyv/ajut bocan/ami* (Рокитівці), *ale otõc ne ch/of' il ich ıš/ıtkıych n/araz pust/yti* (Вальків), *k'ed by ich d/achto kl/ykał* (Млинарівці).

n'i: na n'i sut okrem/išn'i r/yzy (Нанково), *най онї ся бõчать, я ся про ньї з/айду* (Гребля, В. I, 195), *упау дощч дуже великий на ньї* (Стройно, Е. З. III, 2), *отõ старї мауть за ньї оплачувати* (тамже, Е. З. III, 90), *опстало газдõўство на ньї* (Солочин, Е. З. III, 97). Це будуть мабуть ті форми, про котрі згадує А. Соболевський (Лекції, 3. изд. стор. 188), що цілий ряд займенників з твердою основою, подібно як іменники, прийняли в пот. асс. pl. m. f., закінчення: *ъ*.

Instr.: нуту, нута, нїма, н'їма.

Форми цього відмінка мають два закінчення: *-ту (mi), -ма*. Фонетичні зміни *y > i* дають лиш різновидності фонетичні.

нуту: z нуту (В. Апша, Золотарьово, Розтока). Прочі приміри на таблиці. Форма дуальна *нута* розширяється вже від Латориці на захід, іноді виступає й на східній області до Боржави: *i toto z n/yta zapal/yly* (Изки). Але від Латориці всюди: *bude z нута hovor/yty* (Страбичово), *iz n/yta vojovaly* (Купинувці), *z нута* (Ужок), *n'їма* (Убля, Б., § 51), *z n'їма* (Валяшківці), */otõc pryv/ital sa z n'їма* (Вальків), *жебы і він ıїл з нїма* (В. Свидник, В. II, 137), *за нїма* (Сулин, Г. Р. п. с. 56), *з нїма* (Літманова, Г. Р. п. с. 63). Так як в instr. sing., виступає форма instr. pl. все з *n* і без прийменника.

Лос.: нуч, n'uch, nich, n'ich. Форма лиш одна, але фонетичні зміни *y > i* дають різні фонемі: *na n/uch* (Золотарьово, Розтока, Ужок), *nich* (Убля, Б., § 51), *n/a n'uch* (Валяшківці), *n/a n'ich* (Банске, Блажів), *v/el' o ı n'ich kam/in'a ıest* (Щавник).

Займенник зворотний *s'a*

Займенник зворотний *s'a* має таку саму відміну, як займенник особовий *ты*.

Першого відмінка зовсім не має.

Gen.: sebe: зад сёбе (Лучки В., В. I, 131).

Dat.: sobı, sebı, sy, si. Пануючою формою на цілій області є *sobı* та енклітична *су: мусить⁶ (!) собі мозольно здобувати корм* (Бочко–Рахів, В. I, 127), *d/ıtavıyt sõb/i, što n/yšto l'ıpõho kup/yty* (Вульхувці), *oı pod/aı, min'ı obı, /ta voz'm/y men/e d s/õbı* (Торун), *tak'ıych ne pryn'ala d s/õbı hovor/yty* (Заріча), *прикликала го ід собі* (Влагово, В. I, 150), *прилудїу гõлову ід собі* (Ільниця, В. I, 148), *а жоньї собі повіу* (Пузняковці, В. I, 136), *та зараз бысь собі до книги записау* (тамже, В. I, 139), *kaz/aı vıtc'ovıy sõb/i* (Люта), *a d'ak kryv/ul' õı, sk/orı pot'ah id s/õbı* (Ляхувці), *s/ad' sõbı* (Пихні), *ne š/ыk'ııı s/õbı* (Суків), *st/anul s/obı* (Кобильниця), *šati⁷ sobı* (Київ), *s/obı k/ırııı* (Орябина).

sebı: gu sebı (Валяшківці).

су: полюбілась си бідõчку (Лучки В., В. I, 170), *так си там сидять* (Пузняковці, В. I, 139), *они си позбиралї тоты дїти* (Бодружал, В. II, 145).

⁶ Це очевидна помилка, бо закінчення 3. ос. sing. в цій околиці є тверде *t*.

⁷ *š'ati* = сіяти.

У Верхратського в селі Бодружалі записана кілька раз форма dat.: *сой: а тот збійник сой газдує* (II, 147). Є це форма аналогічна до dat. sing. іменників м. р. *супої* – місто *супові*, яка поширена у східно-словацьких говорах.

Acc.: *себе* і енклітична *с'а: озьмі мене даяк на себе та понесі* (В. Шард, В. I, 154), *я оборонию себе ай тебе од смерти* (Чертіжне, В. II, 150), *ја на себе сам робу* (Суків).

с'а: уз'ац на с'а пов'е (Буштин), *пўстиши за ся бесьдбчыку* (Лучки, В., В. I., 170), *уз'ала н/а с'а козич* (Коритняне).

Instr.: *собоц, собом*.

Обі форми поширені на тих самих областях, де й іменники і другі займенники та прикметники мають *-оц, -от*:

собоц: а Федор сам іс собою говорить (В. Шард, В. I, 155), *такоий не видиме, як мы з собою ведеме* (Лучки В., В. I, 162), *вн уз'ац issob/оц і крыла* (Дубриничі), *s/обоц nab'ivat'* (В. Радвань).

собом: уз'ац зо s/обом v/оду свіац'ену (Ястреб), *брац і дван/ас'ат l'/уди зо s/обом* (Орябина).

Loc. = dat.: *собі: та понесі на собі* (В. Шард, В. I, 154).

Форма *себі* записана лиш у Валяшківцях.

Займенники вказівні

Займенники вказівні для дальшої особи або речі мають отсі форми: *tot*, рідше *toi*, *ot/oї; tot/a, ot/a; tot/o, ot/o, to, t/oje*, для ближчої *sēs', sēs'/a (ots'/a, is'/a), ses/e (es/e): та мѡг і тот* (Ільниця, В. I, 149), *а той хлопчиско, як пѡдрюс* (Страбичово), *і позирать, шчо тот йаким буде чинити* (Стройно, Е. З. III, 127), *а там заспаў тот чоловік* (Волове, Е. З. III, 50), *tot had* (Літманова), *тотá яма бѡла і з вѡрѡха гузка* (Пузняковці, В. I, 136), *та тотá жонá назад Петра била* (Страбичово, В. I, 131), *тотó вишитко моє є* (Пузняковці). Прочі приміри на таблиці не виказують з дуже малими виїмками різниць. Деклінація першого (*tot*) на всі три роди на цілій області однакова.

Перейдемо по родам. Рід чолов. і ніякий за виїмкою *nom. acc. voc. sing.* мають однакові закінчення.

Gen. sing.: toh/o (t/oho). Наголосові різниці зависять від того, чи попереджає прийменник. Як так, то наголос пересувається взад о один склад. *Toh/o рыбар'ї/а* (Рус-Кривий), *toh/o brata* (Рахово), *p/yl' a toh/o ozero* (Заріча), *уд тѡго* (В. Раковець, В. I, 147), *даў му ся того напиту* (Лучки В., В. I, 133). Від Уга на захід наголос паде на перший склад: *s t/oho doцh/oho p/ol' a* (Банске), *не m/ože s t/oho v'ыїti* (Звала), *do t/oho* (Р. Поруба), *do t/oho zakl'at/oho kr'aїu* (Вальків), *сытыі быц s t/oho* (Літманова).

Dat. sing.: tom/u (t/ому): таї повіу тому (Ільниця, В. I, 149), *дуже ся тому ізрадувала* (В. Шард, В. I, 152), *та каже Христос тому чоловікови* (Страбичово, В. I, 130), *айбо тому ни йи біді* (Стройно, Е. З., III, XV), *але бо тому мясарошскому сїнови професор каже* (Пузняковці, В. I, 138), *gu t/ому d/оцноту p/ol' u* (Валяшківці), *gu t/ому chlop/ovi* (Кобильниця), *tak t/ому ran/ovi pr'yšoц на m'ysel'* (Ястреб), *pr'yšoц ku t/ому d/ому* (Літманова).

Acc. sing. m. = nom. або *gen.* В роді середнім = *nom.*, *tot: цр/ало на t/ot бїк* (Осой), *та пѡшли назад у тот садѡк, де тот гѡрод бѡу* (Страбичово, В. I, 129), *на тот свїт* (В. Мирошів, В. II, 122).

toho: toh/o vod/a ne d/uže peren/ošovala (Теребля), *a toh/o naber/ut sôb/i* (Осой), *білам тóго із краю, та тóгом не ківала* (В. Раковець, В. I, 146), *а тóго чоловіка йійі даме* (Страбичово, В. I, 130), *я карю того, што винен* (Кечківці, В. II, 124), *prively t/oho k/on'a* (Ольшавиця).

Acc. sing. n.: tot/o: єму не слободно тотó ківати (Пузняковці, В. I, 135), *шчо ти, Ноїи, тото правиш* (Стройно, Е. З. III, 5).

toje, to, ot/o: na t/o pr/os'at, ščo vy nov/oho pryn/esly (Вульхувці), *ščo ты ch/očeš, Iv/ane, za ot/o* (Горінчово), *а кум на тóе* (Страбичово, В. I, 128), *за тое, як Христос ряннóй дыв-цы присудиў* (тамже В. I, 130).

Instr. sing.: tym – ic tym dolы z ду́ба унаў (Страбичово, В. I, 128), *z/a tym d/oцhуm p/ol'om* (Банске), *s tym dz'adom* (Вальків).

Loc. sing. На місці старого *-om* рефлекси закритого *o: tûm, tûm, t'îm, tym, тут, tím* а також: *tomu* з *dativu*. Форма *tym* не відповідає однак області рефлексу **o > ы*, але обіймає ширшу область. Є то форма, що подібно, як у польській мові, повстала з вирівнання з формою *instr. sing.* То відноситься почасти й до закінчення *-im* на цій області, де *ы = i: ы tûm z/amky* (Пудгородя), *на t'ûm rybar/y* (Рус-Кривий), *та были в тóм городы три шарканы* (Страбичово, В. I, 128), *журиўся о тóм гадаучи* (В. Шард, В. I, 153), *та не moh/ly s'a na t'îm z/ac'u pod'îl/yty'* (Суха), *на t'îm dny* (Р. Поруба), *а ро t'îm* (Млинарівці), *š'idž/u n/a tím kam/en'u* Шом (і з *ы*), *ро tím* (Ястреб), *t/a s'a pod'îl/yly n/a tym z/at'î* (Р. Поруба), *što t/obi o tym zn/ati* (Валяшківці), *n/a tym d/obrym p/ol'u* (Рімне), *n/a tym d/oцhуm p/ol'u* (Банске), *n/a tym p/ol'u* (Обручне), */o tym ne č/uti* (Герляхів), */o tym d/ubi* (Орябина).

В Мармарошині частіші форми дативні: *pry t/omu star/osta pryhotóul'aie molod/oho id pr/oščûm* (Вульхувці), *m/alos'a ne pob/yly na tom/u* (Терново).

Рід жіночий: *tot/a*.

Gen. sing.: tojî, toj, tej. Фонетичні зміни **o > ô, u* під впливом наступного м'якого складу.

tojî: do t/ôjî їаты (Изки), *tôjî r/ыбы* (Березово), *tôjî duš/i* (Стройно), *до тойі жыжкы* (Пузняковці, В. I, 144), *мньасо було с тойі манні* (Стройно, Е. З. III, 18), *і ў тойі Маріки тазда буў* (тамже, Е. З. III, 151), *tujî/i* (Буковець Б., Медведьовці). Ця форма панує також, судячи по записам Верхратського, спорадично і на західніх областях: *з тойі липи* (В. Свидник, В. II, 139), *взял с тойі гускы потасмно одну ногу* (Кружльова, В. II, 128), *не знам тойі бабы* (Орлов, В. II, 119). – Записи Верхратського однак відносно цієї форми підлягають сумнівам, бо там пануючою формою є *toj*

toj: насыпте йі той медецины (Чертіжне, В. II, 151), *s toj v/оды* (Вальків), *v/ыšol s toj ch/ызы* (Р. Поруба), *s toj strany* (Млинарівці, Ястреб, Байрівці, Обручне), *a k/olo toj v/оды st/oły b/ыly* (Орябина), *s toj d'/уры* (Літманова).

tej. Ця форма панує більше на окраїнах в близькім сусідстві зі словацькими говорами: *s tej rukы* (Валяшківці), *s tej k/yrvу* (Банске), *is tej c/erkvу* (Пискурівці, Рафаївці), *s tej k/ervi*, *s tej ы/ôци ne b/ude нуč'* (Київ), *s tej str/ани* (Вісланка), *tej b/абы* (Літманова). В цім посліднім селі, як вже було зазначено горі, уживається й друга форма *toj*

t'ûj В Завадці находимо одинокий примір на форму *gen. sing., fem. t'ûj* яка могла повстати і аналогічно до форми *dat.*, де *t'ûj* є оправдане і чисто фонетично, бо *o* находилося в закритім складі.

Dat. sing. Давне закінчення *toj* переходить в нові фонемі наслідком перезвуку старого закритого *o* на *tuj, t'uj, tûj, tyj, tij* (з евентуальним зм'якченням *t: t'ij*). Лиш під впливом словацьких говорів находимо форму *tej*. – Додати треба, що *i* в *й* діалектах на східніх областях

переходить на *ц*: *tiiц*, або й опускається: *tii* (Березово), *tii* (Медведьовці, Убля), *tii dratve* (Острожниця), *ku t' /ii dof(h)ii noči* (Завадка); *ta to zadarь daу* (Страбичово, В. I, 129), *што мы тої дывци даме за сесе* (тамже, В. I, 130); *ku tyi* (Орябина), *tii (ti) i казау ты газдыны* (Чертіжне, В. II, 150), *t' i kor'ovi dal iis' i* (Р. Поруба), *t' i* (Буковець Б., Ужок), *a Petr'o k'aže, a šč'oby t' i d' ivoc' c' i daty, tak'a čytava* (В. Студений); *teј. gu teј kosti* (Валяшківці), *gu teј gazdyn' i* (Банске).

Acc. sing.: *tot/u, tót/u, tut/u, tu, ot/u: sēs' l'eg' in' uz' /au ot/u d' /iuku za žon/u* (Р. Раковець), *ишо ти держиш тому вербу* (Стройно, Е. З. III, 127), *абы тому ружу ім дау* (Страбичово, В. I, 129), *про тому дывчину с чьорныма очіма* (Пузняковці, В. I, 177), *t'otu r/uku* (Валяшківці), *вып уз' au t'otu r/ybu* (Орябина), *tu dobru gazd/yn' u* (Завадка).

Instr. sing.: *toц, tóц, туц (тыц), том, ту*. Це є форми, закінчення котрих зустрічали ми в деклінації іменниковій жіночій за виїмкою *тыц*, що повстала по аналогії до *пéц* (*пуц*). Перший тип *тоц*, (*тóц*) найбільше розповсюднений, бо сягає від бувшої Мараморської жупи аж близько до ріки Удави: *s toц ruk'ou* (Рус-Кривий), *s toц d/obroц gazd/yneц* (Рахово), *s tóц*, (Имстичево, Стройно, Буковець Б., Ужок, Медведьовці, Убля): *i тим дерево рубау Ной плитоу тоу* (Стройно, Е. З. III, 5), *što b/udeš rob/yti s toц d'/yn' ou* (Р. Поруба). *tom: za tom z/eml' om* (Рафаївці), *s tom* (Орябина), *s tom biilom rukom* (Завадка).

tu: s totu myšu (Банске).

туц: is t/yц m/alou skl' an/yščou (В. Апша), *s тыц* (Березово, Брід).

Loc. sing. = dat. sing.: *tui, t'ui, tii (tiiц, tii), tyi, tiц (t' iц, t' i), teј*. Приміри, як на таблиці. Крім того: *na t' ui rus' i* (Рус-Кривий), *na t' ii dobrii gazd/y'nye* (Рахів), *та там заспау тот чоловік у ты⁸ машини* (Воловий, Е. З. III, 50), *у тii⁸ горі ii ииден камінь* (Кушниця, Е. З. IV, 89), *na t/i d/yn' i*, *na t/i c/erkvy*, *na t/i v/od' i* (Р. Поруба), *ц ti ch/ыzi* (Вішавка), *u t/i minut' i* (Вальків), *na t/i dr/az' i* (Щавник), *št/o ty v/idyš na t/i ž/en' i* (Рімне), *ch t/i (= ц t' i) ch/ызу* (Церніна), *na ты псы рыци* (Кечківці, В. II, 125), *в ты раны* (Бехерів, В. II, 122), *на тii землі* (Чірч, В. II, 118) *на тыi* (Орябина), *na t' /ii dof(h)ii noči* (Завадка); *teј: n/a teј, ž/outeј d/yn' i* (Валяшківці), *n/a teј m/yšu* (Банске), *n/a teј cerkvu* (Рафаївці).

Множина для всіх трьох родів у всіх відмінках однакова під оглядом формальним.

Nom. plur.: *tot/ы, to' i*. Перше закінчення панує майже всюди на цілій області. Крім примірів на таблиці привожу ще такі: *tot/ы r/uky* (Рус-Кривий), *tot/y d/obr' i gazd/yn' i* (Рахів), *тоты дывкы посадили єдну грушку* (Лучки В., В. I, 132), *де тоты мухы* (Страбичово, В. I, 129), *ишо тоти учинили з Йосифом* (Стройно, Е. З. III, 13), *to/ты krasn' i d/yn' i* (Медведьовці), *t'oty z'eml' i p/ostny neurodž/ainy* (Щавник).

Форма *tot' i* уживана лиш в околицях між Середнім і Ужгородом.

Спорадично записані ці форми і де інде: *та забралися тоті три сыны в світ* (Ільниця, В. I, 147), *кажуть сму тоті два гентарі* (Пузняковці, В. I, 139), *пустили го і тоты за третину* (Вучково, Е. З. III, 146). Це може бути помилка записувачів.

Gen. plur.: *tych, tyч*. Приміри на таблиці. Крім того: *та тых ушыткых съл было пятьдэсать і шість* (Ільниця, В. I, 148), *tyч lud/y* (Имстичево), *tyч vič' ok* (Стройно), *tyч kr/asnyч d/yn'* (Медведьовці), *s тыч cerkvu* (Р. Поруба), *u тыч gazdyn' och* (Банске), *s тыч l' /isiu* (Обручне), *s тыч zeml/och* (Шом).

Dat. plur.: *тым, тум: ty'm d/obry'm gazd/y'n' om* (Рахів), *тым vič' kam* (Стройно), *тым kr/asnym d/yn' am* (Медведьовці), *тым dr/uhым otéc tak s/amo zr/obil* (Вальків), *gu тым dn' om* (Р. Поруба), *тым gazdyn' am* (Банске).

⁸ має бути місто *i – ii*, бо Гнатюк *ii* не всюди відмічував.

	Рахів		Тереблo, Золотарьовo		Стройно Имстичовo		Буковешь В. Верещькі		Орябина			
S i n g u l a r i s												
N	m. tot,	n. tot/o	f. tot/a	m. tot,	n. tot/o	f. tot/a	m. tot,	n. tot/o	f. tot/a	m. tot,	n. t'/oto	f. t'/ota
G	toho	tojĭ	tojĭ	toho	tojĭ	tojĭ	toho	tojĭ	tojĭ	toho	toj	toj
D	tomu	tĭj	tĭj	tĭmu	tĭj	tĭj	tĭmu	tĭ(j)	tĭ(j)	tomu	tyĭ	tyĭ
A	N. G.	tot/u	totu	N. G.	totu	totu	N. G.	totu	totu	N. G.	t'otu	t'otu
V	N.	N.	N.	N.	N.	N.	N.	N.	N.	N.	N.	N.
I	ty ^e m	toŭj	toŭj	тым	тыц	тыц	тым	тыц, тѳц	тым	тым	тым	tom
L	na: tĭm	tomu	tĭj	tĭm	tĭj	tĭj	tĭm	t'ĭm	t'ĭ(j)	тым	тым	tyĭ
P l u r a l i s												
N	tot/y			tot/ы			як в Тереблĭ			як в Тереблĭ		
G	ty ^e ch			тыч								
D	ty ^e m			тым								
A	N. G.			N. G.								
V	N.			N.								
I	ty ^e my ^e			тыму							тыма	
L	na: ty ^e ch			тыч								

Acc. plur. = N. або G.: *toty, oty, totí, tot'í, tysh*. Крім примірів на таблиці наводжу: *tot/ы vos/òk'í cêr'kv/y* (Буковець Б.), *tot/ы r/ыбы* (Березово), *toty krasn'í dьn'í* (Медведьовці), *tot/ы cъst'í d/uší* (Стройно), *ай бо як вон тоті вѡвцы гнаў* (Страбичово, В. I, 129), *пак положиў тоты дві полѡвки перстеныя разом* (Пузняковці, В. I, 144); *ja/ быт cht/иu ot/ы pt/акы hdes kыр/yтy* (Буштин), *tysh: почнѣ бѣити тых шатанѡв* (Пузняковці, В. I, 142).

Instr.: *тыту (-mí), тy*тy^e, тyту; тыта, тита*. Перша форма (з рефлексом у, у^e, і на місці ы) розширена на сході до Боржави, а на Верховині до Студеного, друга на захід від цієї лінії, то є в говорах лемацьких.

t/ыту: s t/ыту рыбату (Березово), *тыту cъstыту d/ušату* (Стройно). Прочі приміри на таблиці.

тыта: за т/ыта cêr'êšn'ату (Раково), *s т/ыта kr/asныта d/ьn'ату* (Медведьовці), *s т/ыта* (Валяшківці), *s тыта доцх/ыта pol'/амі* (Банске), *s т/ыта cervk/амі* (Р. Поруба), *што бы с тыма стогами зробите* (В. Мирошів, В. II, 123), *s т/ыта zeml'/амі* (Шом), *s т/ыта дьн'ату^і* (Орябина).

Loc. plur.: *tysh, tysh, tich: на тых pol'/ach* (Березово), *на т/ых kr/asных d/ьn'ach* (Медведьовці), *о тых vos/òk'ich c/êr'kvach* (Буковець Б.), *на тых dn'/och* (Р. Поруба), *на тых gazd/yn'och* (Банске), *на тых p/ol'ach* (Орябина).

Другий займенник вказівний *ses', ses'/a, is'/a, ses'e, es/e* подібно редуплікований, як займенник *tot*, уживаний від Уга на схід.

Деклінація його в роді чолов. стоїть зовсім під впливом форм займенника *tot* за виїмкою говорів гуцульських разом з перехідними до ріки Тересви включно та говорів ріки Рускови, котрі зберігають *e* в *gen., dat., acc., sing.*

Not. sing.: *куды сесь путь иде* (Страбичово, В. I, 130), *сись когут* (В. Раковець, В. I, 147).

Gen. sing.: *s'/oho: s s'/oho pr/ava нуѣ* (Теребля), *до s'/oho* (Терново), *до s'/oho čas/u* (Синевир), *s'oh/o pasov/oho* (Нанково), *сього минь траба* (Воловий, Е. 3. IV. 160), *s'oh/o v/oza* (Пасіка Тур.);

seho: seho n/ucht'a (Рус-Кривий), *seh/o h/ost'ê* (Рахово), *ja ch/òt'иu s/eh/o kon'/a* (Буштин), *seh/o dn'a* (Брустура).

Верхратський записав *seho* й у В. Шарді. *Но вернуса моя мамко сего рочьку зеленѡго* (В. I, 198). Але це є в народній пісні.

Dat. sing.: *s'òtu i s'ètu: daј V/ože ščasl'ьvьы čas sem/u d'/илu* (Вульхувці), *по сьому* (Влагово, В. I, 150).

Acc. sing. = N. або G., *кедь ми ўганеш сесь сон* (Стройно, Е. 3. III, 14), */un'n'ít' s'oh/o bíd'n'ak/a* (Заріча), *d/e s'/oho d'ítu* (Торун).

Instr. sing.: *я ся з сим маю побожити* (Пузняковці, В. I, 144), *c/ar' s'a nap/удуц, šč/o sьum rob'yтy* (Торун).

Loc. sing. відповідно до переголосу етим. закр. *e: s'ít, s'ím, sít'*, *на сьим свѣты* (Стройно, Е. 3. III, 65), *на sím vól'í* (Канора).

Так отже границі форми *s'oho // seho* збігаються там, де *јoho//јeho*, то є на ріці Тересві. Крім цього поширена на сході і форма *dativ-y: ta naј ovín už/e po s'/òtu t'/ahat'* (Заріча).

Рід жіночий

Nom. sing. *ses' /a, is' /a: is' /a d' /iuka* (Заріча). В дальших відмінках на області від Тиси до Латориці є рідко переходить в *o* під впливом аналогії до *tota*, як це було в роді чолов., а лиш від Латориці до Уга.

Gen. sing.: *sei': ai' tu prii'de na tebi sei'i noci smirt' (Голятин, Е. 3. III, 161), ūd s'ei'i gazd/yn'i (Руське Поле), sei'/i kor/ovy (Пасіка Тур.), s' /oi' nēd' il' i (Дубриничі).*

Dat. sing.: *s' i'i, s' i'ci, s' i'i: si'i ž'ēbi (Рахово), s' i'i gazd/ynu (Руське Поле), s' i'i kor/ovi (Пасіка Тур.).*

Acc. sing.: *ses' /u: sēs' /u koz/ u (Драгово), m/ ušu sēs' /u rob/ōtu robytu (Изки), хочю сесє море перенєсти у сесю ямку (В. Шард, В. I, 153), sēs' u kor/ovu (Пасіка Тур.).*

Instr. sing.: *seu, syu, s'oi': seu ž' /ēbou (Рахово), syu gazdyn' o'i (Руське Поле), pr/ yide čas, ščo za seu pr/ yidete (Вульхувці), ots/ eu p/ ovoro' o'i (В. Студений), s/ eu s/ abl' o'i potach/ au (Теребля), s' o'i cerkvōu (Канора), s' o'i kor/ovōu (Пасіка Тур.).*

Loc. sing.: *si'i, s' i'ci, s' i'i: na s' i' ž' /ēbi (Рахово), na s' i'i smēr/ ēc' i ije sor/ oč' ka (Вульхувці), na s' i'i kor/ovi (Пасіка Тур.).*

Для роду ніякого в пом. асс. також форма редуплікована *sese*, а також без *s-ese*: *pereb/ udi i ses/ e* (Торун), *што мы тōй дывцьи даме за сесє* (Страбичово, В. I, 130), *хочю сесє море перенєсти у сесю ямку* (В. Шард, В. I, 153), *уд чьогō есє молоко* (В. Шард, В. I, 152), *es/ e* (Заріча).

В множині закінчення для всіх трьох родів однакові.

Nom. plur.: *sēs' i: bude i'tu тепер на друге село момеже два верики так, i'ak сесьи голы* (Голятин, Е. 3. III, 20), *сесьи сiм рокōу дужи богаты* (Стройно, Е. 3. III, 14).

Gen. plur.: *sych: sych gazd/yn' (Руське Поле), sych v/ōzū (Пасіка Тур.).*

Dat. plur. sym: *sym gazd/yn' at (Руське Поле), sym v/ozat (Пасіка Тур.).*

Acc. plur.: *ses' /i, s' i: prod/ au sēs' /i k/ōn' i (Руське Поле), kup/ yu sēs' i v/oly (Пасіка Тур.), d/ ate tu s' i pt/ aky (Буштин), возьму сьи бігарі с собоу* (Стройно, Е. 3. IV, 85).

Instr., loc. plur. *всюди: суму, sych.*

Займенники присвійні

Займенники присвійні: *mīi mīi, mīi mīi, mīi mīi, mōia, mōie; tvūi (tvūi tvūi, tvūi), tvoia, tvoie; svūi (svūi svūi, svūi), svoia, svoie* відмінюються зовсім так, як *vīn, ona, ono, onu*.

Рід чоловічий і ніякий

Nom. sing. Крім примірів, наведених на таблиці, приводжу ще ось які: *mīi brat um/ er* (Изки), *сын твōй, ты емū розкажi* (Пузнякавці, В. I, 138), *mīi /otēc k/oval'* (Р. Поруба), *mīi brat n' igdy šal/ enyi do b/ itky* (Млинарiвці), *mīi /otec m/ ene ch/ oval'* (Кобильниця). Рід жіноч.: *m/ oia sestr/ a* (Имстичево, Ірлява, Комаровці). Рід ніякий: *ta'i ne m/ oje /imja* (Терново). Другі приміри на таблиці.

Gen. sing.: *m/ oho, tv/ oho, sv/ oho*, але крім цього й довші форми *m/ oioho, tv/ oioho, sv/ oioho*. Верхратський наводить коротші форми лиш при описі говорів з наголосом сталим, т. є говорів західних (ор. cit. II, 80) а довші для говорів з наголосом подвижимим (ор. cit. I, 72) побіч коротших, а в описі говорів марамороських в околиці Сигота лиш

довші (Über d. Mundart der Maram. Ruth., op. cit., стор. 30). Тимчасом по моїм записам довші форми стрічаємо й в говорах західних побіч коротких. Приміри наведені мною на таблиці виказують передовсім більше розповсюдження форм коротких. Крім цього наводжу ще: *hov/oryt pán molod/ыї do sv/oho n'an'ka* (Вульхувці), *p/ozad sv/oho d' il/a* (Нанково), *всьї шугáїї хóдять, мóго не видáти* (Лучки В., В. I, 170), *до свого няня* (Пузняковці, В. I, 139).

Гуцульські говори задержали ще форми давніші: *moї/eho, tvoї/eho, svoї/eho*.

Довші форми: *m/oїoho побіч m/oho* (Комаровці, Убля), *нішоу до свого до дому* (Шамброн, Г., Р. п. е. 53), *moї/oho* (Блажів).

Dat. sing. Подібно як й в *gen. sing.*, так і в *dat. sing.* зустрічаємо подвійні форми: довші й коротші, уживання котрих розповсюджене однаково на цілій області. Це видно з примірів на таблиці як також з нижче наведених: *što vy sv/atu sv/omu s'ыnovу dajet/e* (Вульхувці), *вóн повію сынови свому* (Пузняковці, В. I, 135), *каже d' akul' a svomu čolóv/іkovу* (Ляхувці), *жаль мóму сердéньку* (Дунковиця, В. I, 179), *m/oїоту s'ынову* (Теребло), *moї/оту otc'/ову* (Р. Поруба), *tvoї/оту vіc/ovі* (Вальків), *ти свому náнові* (В. Свидник, Г., Р. п. е. 60).

На Гуцульщині уживається ще старої форми: *moї/ети, svoї/ети*.

Acc. sing. = 1. або 2. відмінкові: *та ты мого брата учеря укытív* (Страбичово, В. I, 129), *іак uv/id' іу car' s'ына sv/oho* (Орябина).

Instr. sing.: *svoїym, svoїim*. Перша форма поширена передовсім у східніх говорах, друга знов в говорах західніх. Форма *svoїim* місто *svoїym* повстала передовсім під впливом *i* в *loc. sing.*, а також наслідком зберігання фонетичної якості давнього *i*. Приведені на таблиці приміри з Золотарьова, Имстичева, Медведьовців виказують всюди у перед *m*. А крім цього: *is sv/oїym ps/om* (Заріча). Ні Верхратський ні Гнатюк цього явища не замічують. Це видно з їхніх записів: *но ни своїм вóн розумом писаў* (Стройно, Е. З. III, 22), *іде з своїм шаркóм* (Пузняковці, В. I, 139), *і все ся вáдїме іс своїм газдоў* (тамже, В. I, 133). Від Уга починаючи ми замічуємо другу форму – *moїim*: *z moїim* (Валяшківці, Блажів), *і зо своїм братом* (Чертіжне, Г: Р. П. е. 51), *tot b/ude m/oїim ž'/at' om* (Орябина).

Loc. sing. Відповідно до перезвуку етим. *e* в закритих складах находимо форми: *moїym, moїїm, moїїm*. В західніх говорах форма *moїїm* повстала на області, де етим. *e* не переходить на *i*, під впливом *instr. sing.* Приміри на таблиці.

Рід жіночий

Nom. sing.: *moїa, tvoїa, svoїa*. Іноді *i* між голосними випадає, а то в говорах східніх *moa*: *ти мóй а йа твоїа* (Солочин, Е. З. IV, 36), *твоїа душа пропала за того чоловіка* (Стройно, Е. З. III, 118).

В дальших відмінках подібно, як й в роді чолов., маємо повну схожість з відміною займенника особового *она*.

Gen. sing. Ту находимо дві форми: коротшу стягнену й довшу (нестягнену). Закінчення, як при займеннику *она*, двоєке *-її < ě* та *-eї*.

Форми коротші попадаються рідше, хоч Верхратський в говорах східніх зазначає лиш форму довшу. Тимчасом приміри зі взірців бесіди находимо не лиш на довгі, але й на короткі: *hov/oryt pán molod/ыї... do sv/óїї matky і do цs'/óїї sv/ojeїї rod/yny* (Вульхувці), *до своєїї мамкы* (Пузняковці, В. I, 139), *до своєїї хыжі* (тамже, В. I, 143), *moї/eїї kor/ovы не је* (Новоселиця), *moїé/їїї* (Убля, Б. § 56), *moї/eїї* (Валяшківці).

Короткі форми: *zaž/ene do sv/ôïï koš/ary* (Синевір), *ne v'id' ič ty m/ôïï koz/ы* (Драгово), *iz sv/ôïï c/erkyu* (Репінний), *vid sv/ôïï matery* (Изки), *kaže do svoïï žony* (Вучково, Е. З. III, 145), *spered môïï sm/erty* (Буштин), *k'ed' ne je m/ôïï, d/aïte my h/usoč'ku* (Люта), *do moïï mamôčьky* (Лучки В., В. I, 174), *i ona z svoïï шийи зняла* (Пузняковці, В. I, 143), *pišla do svoïï roboty* (В. Свидник, В. II, 140).

На Гуцульщині є ще другий рід стягнення: *m/eïï* (Рахів).

Розповсюднена в околиці Уга аналогічна форма до *tojï*: *moïôïï* (Комаровці), *moïô[i]ï* (Убля, Б. § 56).

На західних околицях поширена форма місто *jeïï* – *jeï*: *za skору tvoeïï korovy* (Збійне, В. II, 169), *to ne č'koda m/oïeï hod' ičl' i* (Суха), *do svoeïï* (Габура, В. II, 165), *польга-ли до svoeïï хьжскы* (В. Свидник, В. II, 141), *котрыï odhadne moï/eï princ'ezy tri znaky* (Орябина). – Таке саме закінчення зберігається й в говорах ріки Рускови: *m/oïeï b/aby* (Рус-Кривий).

Dat. sing. Відповідно до перезвуку етим. закритого *e* та переміни *i* на *ï* або *й* цілковитого його щезнення маємо в *dat. sing.* такі закінчення, як при займеннику особовім *опа*: *moïeï, moïïï, moïïу, moïïï, moïï*: *Сельмон хоче svoïï матери проказати опïат* (Голятин, Е. З. III, 131), *каже svoïï жоньï* (тамже, Е. З. III, 161), *повідать svoïï женьï* (Збійне, В. II, 169), *p/ovïš m/oïï p/ану* (Р. Поруба), *m/oïeï* (Валяшківці, Блажів), *ку svoïей жéньï* (Шамброн, Г., Р. п. е. 53).

Acc. sing.: всюди: *moïu, tvoïu, svoïu* – іноді з випадом *i*: *хотыï svoïу жону пробова-ти* (Голятин, Е. З. III, 161), *утратиу свою заставу* (Пузняковці, В. I, 144), *sv/ou rob/otu k/on'čyту* (Страбичово), *дай ми мою браду* (Кружльова, В. II, 131).

Instr. sing. Дві форми замічаємо в *instr. sing.*: 1. аналогічну до *тоу*: *m/oïou (moïôu)*, та останок з давньої форми з *e*: *pod' ty iz m/oïeу don'k/ou* (Торун). Но це *e* появляється також у звуженім відтінку як *ê* (*y*): *moïу*. Ця послідня панує лиш в східних областях там, де форма *пу* (від *она*), т. є до Латориці; форма *m/oïou* займає всю прочу область: *is m/oïу kn/yžkoу* (Липецька Поляна), *z m/oïу* (Имстичово), *m/oïôu* (Убля, Б. § 56), *s moïou* (Валяшківці).

Друга форма на *-от*: *moïот* розширена там, де й іменникова деклінація має таке саме закінчення: *s moïот* (Блажів). Верхратський для західних областей подає ці форми на першім місці (ор. cit. II, 81).

Форми на *-у* нами не були записані, але існування їх не підлягає сумніві.

Loc. sing. як й *dat. sing.*: *пру m/oïïï t'atc' i* (Вульхувці), *и chvor/ôï' i sv/oïïïu pros/у p/alенku* (Заріча), *менесь згодувала в мойô(ï) молодôсти. А тебе тко буде у твоïï старôсти* (Лучки, В. I, 169). *Я в svoïïй державï пёрвый* (В. Шард, В. I, 156), *на твоïï голови* (В. Свидник, В. II, 138), *на moïï хьжи* (ibid., В. II, 138), *на svoïï купцьï* (В. Мирошів, В. II, 123), *и moïï chьзы* (Орябина).

Множина для всіх трьох родів має однакові закінчення.

Not., voc. plur.: *moïï (môïï, moï)*: *моï любï псы* (Пузняковці, В. I, 141), *кэбы тут были moïï* (тамже, В. I, 141), *моïï грôши бух!* (В. Шард, В. I, 154), *моï семакы* (В. Свидник, В. II, 135).

Gen. plur.: *m/oïych, mo(i)ich...* Перша форма поширена передовсім на сході, друга від Уга на захід. Крім форм на таблиці наводжу ще: *през людех svoïх* (Старіна, В. II, 120).

Dat. plur.: *moïут, moïïт*. Поширення, подібно як й в *genet. plur.*, *gu dvom br/at/ïт sv/oïïт* (Вальків), *sv/oïïт služebn/ykïм tak p/ovïl* (Кобильниця). *Acc. plur.* = N. або G.: *za rot/eršьych sv/oych* (Заріча).

	Рахово	Теребля, Золотарьово	Имстичово	Медведьовці	В.Верещкі	Блажів	Орябина
S i n g u l a r i s							
N	m. mŭj f. moja	m. mŭj f. moja	m. mŭj f. moja	m. mŭj f. moja	m. mŭj f. mŭj	m. mŭj f. moja	m. mŭj f. moja
G	mojeho mojejŭ moho mejŭ	moho mojŭ f. mojŭ	moho mojŭ f. mojŭ	moho mojŭ f. mojŭ	moho mojŭ f. mojŭ	moho mojej f. mojej	moho mojej f. mojej
D	mojemu mojŭ mohu	mohu mojŭ f. mojŭ	mohu mojŭ f. mojŭ	mohu mojŭ f. mojŭ	mohu mojŭ f. mojŭ	mohu mojej f. mojej	mohu mojŭ f. mojŭ
A	N. G. moju N. N.	N. G. moju N. N.	N. G. moju N. N.	N. G. moju N. N.	N. G. moju N. N.	N. G. moju N. N.	N. G. moju N. N.
V	N. N.	N. N.	N. N.	N. N.	N. N.	N. N.	N. N.
I	mojum mojeu	mojum mojŭ f. mojŭ -уц	mojum moju f. moju	mojum moju f. moju	mojum mojum f. mojum	mojum mojom f. mojom	mojum mojom f. mojom
L	mojim mojŭ	mojim mojŭ na mojim	mojim moju f. moju	mojim moju f. moju	mojim mojim f. mojim	mojim mojej f. mojej	mojim mojŭ f. mojŭ
P l u r a l i s							
N	mojŭ	mojŭ	як в Тереблі	як в Тереблі	як в Тереблі	mojŭ	як в Блажові
G	mojuch	mojuch				mojich	
D	mojum	mojum				mojim	
A	N. G.	N. G.				N. G.	
V	N.	N.				moji-ma (-mi)	
I	mojumy	mojumy		moji-my(-ma)		mojich	
L	mojuch	mojuch					

Instr. plur. має дві форми на *-ту (-ті)* та на *-та*, як то ми виділи у займенників особових третьої особи: *путь, пута, m/ojyту* (Золотарьово, Имстичово, Стройно). Але від Латориці *mojima*: *y svo/jima un/ukatu* (Страбичово), *m/ojyta* (Медведьовці, Орлява, Комаровці, Убля, хоч там є і форма на *-ті*, Б. § 56), *z m/ojima* (Валяшківці), *zo svojima ministrami* (Чертіжне, В. II, 150), *zo svojima ludmi* (Шамброн, Г., Р. п. е. 53).

Loc. plur.: *m/ojych, m/ojich*: *u mojych* (Золотарьово, Имстичово, Стройно, Медведьовці), *u mojich* (Валяшківці, Блажів).

Так як *miĭ (müĭ, müĭ), moja, moje* відмінюється і *čij, čija, čije, naš, vaš, naša, vaša, naše, vaše*, а також аналогічні до закінчень прикметників в роді ніяким: (*našoje, vašoje*).

Оба ці займенники під оглядом формальним приклонюються зовсім до форм займенника **onъ > vin, ona, ono* та *miĭ, moja, moje*. З однієї сторони зміни фонетичні, а з другої зміни аналогічні поробили деякі різниці в закінченнях. В першій мірі треба відділити область гуцульську в огляді формальним більше консервативну, бо вона в *gen. i dat. sing. m. i n.* зберігає форми старі на *-eho, -emu*: *n/ašeho, n/ašemu*, а також в *gen. sing. fem. -eif*: *n/ašeif*, *instr. sing. f. -eу*: *našeу*. Ці форми почути можна ще зрідка і даліше на заході на ріці Тересві а навіть Тереблі і Синевирі, правда лиш у старшої генерації. Ці форми відповідають зовсім *gen. dat. s. m. -ieho, -ietu*, та *gen. sing. fem. -ieji* а *instr. s. -eу*: *z n/ašeho l'isa* (Кваси), *pod'ěkujmo n/ašemu pop/ovu* (Богдан), *z n/ašeif cerkvy* (Кваси), *za n/ašeу ch/atoу* (Богдан).

Від перехідних говорів гуцульських, то є від Бичкова а даліше від Тересви на захід, місто закінчень *gen. dat. sing. m. n. -eho, -emu* панує всюди *-oho, -omu*: *n/ašoho, n/ašomu* а в *gen. sing. fem. -oif*: *n/ašoif*, *instr. -oу*: *n/ašoу*. Ці форми приймаються також і на сході в говорах гуцульських передовсім у молодшої генерації. Деякі відхіли аналогічно до прочих займенникових форм можна зустрічати в *gen. sing. fem.*, а то *-oif* місто *-oif*: *našoi* на тих самих областях, а то на ріці Рускові а відтак аж в західніх говорах, то є лемківських.

В множині для всіх трьох родів маємо однакові закінчення, правда модифіковані характером *š* та наслідком цього зміною *i* на *ы*. Східні говори ще різняться від західніх тим, що в *nom. plur.* мають закінчення *-i*, котре не походить з давнього *i (и)* але з *ě*. Воно зайшло сюди з іменникової деклінації *-jo* пнів чоловічого роду, як і *-ja* пнів жіночого роду. Потверджує це і правопис старих записів XVII–XVIII віку⁹ а також те, що *š* перед цим *-i* є часто м'яке: *naš'í*. Натомість там, де *nom. plur.* зложеної займенникової деклінації кінчиться на *-ы*, там також і займенники *naš, vaš* мають таке саме закінчення, то є: *našы, vašы*.

Займенники питальні

Нинішні форми займенників питальних розділяються на дві категорії, а то форми довші: *kotryĭ, -a, -e (-oje), jakyĭ, -a, -e (-oje)*, та *kyĭ* відомий лиш у східних частинах Підкарпатської Русі. Перші два відмінюються по взорам зложеної деклінації твердих прикметників, третій *kyĭ* виступає лиш в *nom. sing.* у таких експресивних вираженнях: *kyĭ č'ort?*, *kyĭ bís?*

Зате зберіглася давня деклінація **kъto, *čъto*, котрих *nom. sing.* не остався в первісній фонетичній формі. З **kъto* по страченні *ъ* стало в наслідок диссиміляції *chto*, відоме вже в пам'ятниках XIII століття. Ця фонема поширена нині на області західній від

⁹ Диви про це стор. 255, замітка 1.

Попраду аж по долину Уга а ще даліше на сході держиться лиш в говорах верховинських а даліше на сході в говорах гуцульських. Натомість в говорах долішнян від Ужгороду-Середнього аж по Тересву маємо фонему *tko, ko*, котрі повстали наслідком метатези приголосних а відтак затрати *t* в назвуці. Подібне явище знають і говори сербо-хорватські а сліди такої метатези відомі вже в XIII столітті¹⁰.

В дальших відмінках однак форми панують всюди однакові: gen., acc. *koh/o*, dat. *kom/u*, instr. *кѹт, кѹт, к'ім*, залежно від якості артикуляції *k*, loc. на *kŭm, kŭm, кѹт, к'ім*, залежно від рефлексу старого закритого *o*.

Другий первісний питальний займенник **čьto* має в nom. sing. три фонemi: *što, šo, ščo*, а у сотаків коло Ужгороду і Гуменного *so*.

Фонема *što* займає найбільшу частину південно-карпатської області, бо тягнеться вона від Попраду аж до долини ріки Уга. Ту поширена оп'ять фонема *šo*. Дальша область на схід розчіпляється. Верховина Бережанська, Марамороська а також область Боржавська починаючи від Свалявської кітловини аж до Білок-Имстичова, то є границь давньої Марамороської жупи, а даліше на схід ціла бувша Мараморощина за малими виїмками має фонему *ščo* а лиш долішня область між Ужгородом а Боржавою а відтак ще до Вел. Ріки мають фонему *što*. До цієї області треба ще приключити і область бувшої Угоцької жупи за Тисою аж до Велятина. Гуцульські говори мають *šo* рідко *ščo*.

В дальших відмінках всюди форми однакові та вирівнані до форм **kьto*, а то: gen. *čoh/o*, dat. *čom/u*, acc. *što, ščo, šo*, instr. *čѹт*, loc. на *čŭm, čŭm, чѹт, čім*, відповідно до рефлексу старого закритого *o*.

Питальний займенник *čij, čija, čije* в дальших відмінках має такі самі форми, як: *miј, тоја, тоје* нестягнені: gen. *čijoho*, dat. *čijomu*, instr. *čijum*, loc. на *č/iŭm, čijŭm, čijŭm* і т. д.

Займенник неозначений **ves', vs'a, vs'o**

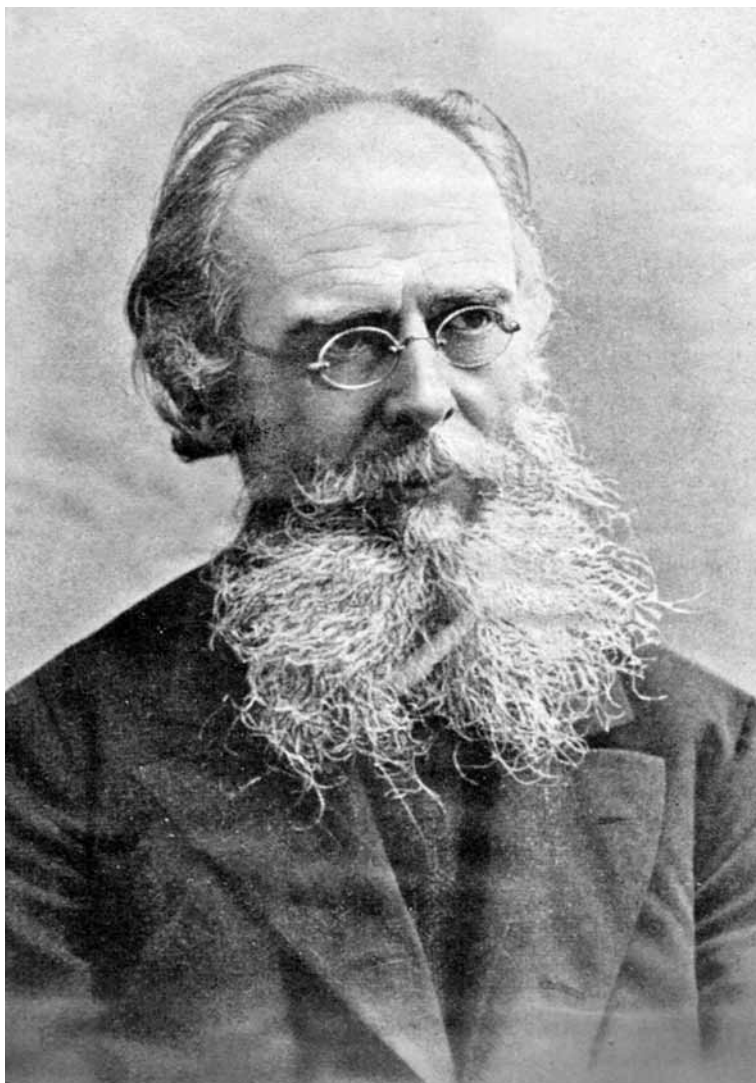
Нині той займенник рідко уживаний, бо заступає його займенник *všytok, -a, -o*. Замітно однак, що чоловіча номінативна форма прибирає форму зложеної деклінації і уподібнюється до прикметників. І так на області був. Угочі і Марамороша чути нині фонему: *vs'ыџ*, і подібно, як і м'які прикметники, вирівнюється до твердих прикметників не лиш в nom., але і в дальших відмінках: gen. *ѹs'oh/o*, dat. *ѹs'om/u*, acc. = nom., gen., instr. *ѹs'ym*, loc. на *ѹs'ŭm, ѹs'ŭm, ѹs'ŭm*; plur. nom. *ѹs'i*, gen. *ѹs'ych*, dat. *ѹs'ym*, acc. = nom., gen., instr. *ѹs'/yту (ѹs'yта)*, loc. на *ѹs'yч*. На захід від Латориці в plur. місто закінчення: *-ych, -ym, -yту (-yта)* маємо наслідком фонетичних змін: *-ich, -im, -ima*.

¹⁰ A. Leskien: Serbo-kroatische Grammatik, op. cit. 450.

Запитання і завдання

1. Простежте, які форми мають особові займенники в описаних говірках? Назвіть їхні енклітичні форми.
2. Простежте за їх відмінюванням (деклінацією) в однині і множині.
3. Яка специфіка відмінювання займенника себе (с'а)?
4. Які форми мають вказівні займенники? Які особливості їх відмінювання?
5. Розгляньте таблицю відмінювання вказівних займенників у різних населених пунктах.
6. Які форми мають присвійні займенники? За таблицею розгляньте особливості їх відмінювання.
7. Які є форми питальних займенників? У чому особливість їх відмінювання?
8. Які є неозначені займенники? За якою системою вони змінюються?

Потебня Олександр Опанасович

(10(22). IX. 1835 – 29. XI(11. XII). 1891)

Олександр Опанасович Потебня народився 10(22) вересня 1835 року на хуторі Маневі поблизу села Гаврилівки, нині Гришиного Роменського району Сумської області, в сім'ї відставного штабс-капітана Опанаса Юхимовича Потебні та Марії Іванівни (наймолодшої дочки Маркових). Не виповнилося хлопчикові й двох років, як хутір Манев продали, а родина Потебні переїхала в Ромни. Та більшість часу їхній син проводив на хуторі в бабусі Маркової. Саме від неї він уперше почув і запам'ятав на все життя дуже багато казок та інших фольклорних творів, про що сам згадує в одній з наукових праць¹.

У 1840 році сім'я О. О. Потебні придбала власний будинок у центрі Ромен. Біля нього було шість десятин землі, на яких поступово розрісся розкішний сад. У родині на той час було вже четверо синів – Олександр, Андрій, Микола й Петро.

Батько був упевнений, що всі його діти будуть військовими, як їхні дід і прадід. Кожного новонародженого сина він записував на чергу до кадетського корпусу. Та коли настав час віддавати найстаршого під нагляд чужих людей, мати й уся родина Маркових запротестували. Вирішили, що хлопчик повинен навчатися в гімназії, а житиме він у родині Олексія Івановича Маркова – брата матері, який обіймав посаду старшого вчителя й викладав російську мову в гімназії у місті Радомі Царства Польського.

У семирічному віці Олександр Потебня володів двома мовами – українською і російською. Але йому треба було навчатися в гімназії, де мовою навчання була польська. Щоб він її вивчив і не відставав від інших дітей, дядько Олексій два роки готував його вдома. У 1844 році дев'ятирічний хлопець пішов у перший клас Радомської гімназії. Повний курс навчання охоплював 8 років, але на час вступу Олександра Потебні термін скоротили до семи. Викладали в гімназії такі предмети: закон божий, священну і церковну історію, російську мову з слов'янською та словесність, церковнослов'янську, латинську, грецьку, французьку й німецьку мови, математику, географію і статистику, історію, фізику, чистописання, креслення та малювання.

Під час навчання Олександра Потебні викладанню мови й словесності приділялося особливу увагу. За статутом, кількість годин російської і польської мови була однаковою, але щоб викликати зацікавлення до вивчення російської мови, в гімназіях існували спеціальні золоті книги та нагороди за відмінні успіхи з російської мови. Кожний, хто закінчував гімназію, повинен був уміти написати добрий твір літературною російською мовою і скласти нею ділові папери. Була також постанова ради управління Царства Польського, за якою «без знання російської мови ніхто не міг бути залишений на службі і прийнятий знову». Цим заохочувалося вивчення учнями російської мови.

У травні 1851 року О. О. Потебня закінчив гімназію з відмінним атестатом. Із 19 учнів сьомого класу він один був нагороджений срібною медаллю. Досконало оволодівши російською й польською мовами, Олександр Потебня все життя залишався переконаним, що діти в навчальних закладах повинні навчатися тільки рідною мовою.

Батько сподівався, що після закінчення гімназії він віддасть сина на військову службу. Але Маркови наполягали на тому, що обдарованому юнакові необхідно продовжувати навчання в університеті в Харкові, де раніше навчалися всі вони. І в серпні 1851 року Олександр Потебня приїхав до Харкова скласти вступний екзамен до університету.

¹ Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – М., 1865. – С. 41.

Він був зарахований на юридичний факультет, але вже через рік перейшов на перший курс історико-філологічного факультету. Пізніше вчений пояснював зміну своїх інтересів² тим, що в університеті він познайомився зі студентом медичного факультету Михайлом Неговським, який захоплювався народними піснями й сам їх записував. Олександр також відчував, що це його цікавить. Крім того, в університеті панував дух дослідження народної творчості та етнографії, який пробуджував Ізмаїл Іванович Срезневський. І хоч Олександр Потебня вступив до університету через п'ять років після від'їзду з Харкова великого вченого, але захоплення народним побутом, пісню, українською літературою жило як серед студентів, так і серед викладачів. До речі, деякий час в університеті працював і Микола Іванович Костомаров, що також підживлювало українофільство.

У роки навчання О. О. Потебні в університеті російську граматику викладав Амвросій Лук'янович Метлинський – український поет і фольклорист. Саме тоді він готував до видання збірку «Народные южнорусские песни» (Київ, 1854). Студенти охоче допомагали йому збирати матеріал. І ця увага до народнопоетичної творчості, до вивчення на її основі процесів розвитку мови є визначальними для наукової лінгвістичної теорії Олександра Потебні.

Особливо великий вплив на майбутнього вченого мали брати Лавровські, зокрема Петро Олексійович, ад'юнкт кафедри слов'янських нарід. В автобіографічному листі О. Потебня згадує, що П. О. Лавровський познайомив його з працями таких слов'янських вчених, як Ф. Міклошич і В. Караджич, давав йому книжки з особистої бібліотеки.

Випускний твір на тему «Перші роки війни Хмельницького» Олександр Потебня виконав на основі українських літописів, народних пісень та інших фольклорних матеріалів. Праця була схвалена факультетською радою, і О. Потебню 12 грудня 1856 року було затверджено кандидатом університету.

В університетському дипломі в 1859 році за підписом К. К. Фойхта і декана історико-філологічного факультету О. П. Рославського-Петровського зазначено, що О. О. Потебня має відмінні успіхи з таких предметів: філософії, грецької та римської словесності, історії російської літератури, політичної економії, статистики, педагогіки, німецької мови.

Після закінчення університету Олександр Потебня як казеннокоштний студент мав відслужити кілька років. Як кандидата університету, його призначають класним наглядачем, а потім викладачем словесності 1-ої Харківської гімназії. Через півроку за порадою П. О. Лавровського О. Потебня готується до магістерського іспиту зі слов'янської філології. У листопаді 1857 року історико-філологічний факультет порушив клопотання перед університетською радою про прийняття О. Потебні до університету для підготовки до магістерського іспиту з дорученням викладати деякі частини курсів російської словесності та історії літератури слов'янських народів. За два роки О. Потебня витримав магістерський іспит і подав на факультет дисертацію «О некоторых символах славянской народной поэзии». Завдяки клопотанню П. О. Лавровського дисертацію О. Потебні було надруковано за казенний кошт. Магістерський диспут відбувся 28 лютого 1860 року. Офіційними опонентами були М. О. Лавровський та викладач кафедри російської словесності Лук'янович. 15 квітня 1860 року О. Потебню було затверджено в званні магістра слов'янської словесності. Молодий викладач старанно готувався до лекцій, і ректор університету К. К. Фойхт, даючи йому офіційну характеристику, високо оцінював його сумлінність.

² Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 23.

Саме в перші роки викладацької роботи О. Потебня зближується зі студентами старших курсів і стає членом Харківської громади. Громадівці видавали українською мовою підручники, науково-популярні книжки, організовували недільні школи, ставили спектаклі, читали публічні лекції, збирали фольклорні та етнографічні матеріали. Захоплюючись ідеями народної освіти і відстоюючи необхідність викладання рідною мовою, О. Потебня підготував для недільних шкіл буквар. Однак у 1862 році недільні школи були заборонені царським урядом, буквар був надрукований у журналі «Киевская старина» лише в 1899 році вже після смерті автора.

На початку 60-х років XIX століття постало питання про відкриття в російських університетах кафедр порівняльного мовознавства. Для читання цього курсу в Харківському університеті найкращою була кандидатура О. О. Потебні. У 1862 році в «Журнале Министерства народного просвещения» була надрукована його праця «Мысль и язык». На основі західноєвропейських наукових джерел учений сформулював власний погляд на процес становлення й розвитку мови у зв'язку з мисленням, показав, що мова й мислення перебувають у тісному взаємозв'язку; розробив учення про внутрішню форму слова.

Праця «Мысль и язык» засвідчила, що в науку прийшов надзвичайно обдарований лінгвіст-мислитель, який торує у ній свій шлях. Було вирішено відрядити молодого вченого за кордон для ознайомлення з тогочасним станом західноєвропейської лінгвістичної науки та підготовки на кафедрі порівняльного мовознавства. Рада історико-філологічного факультету звернулася з клопотанням до Ради університету відрядити ад'юнкта О. Потебню в 1863 році за кордон.

Влітку 1862 року О. Потебня планував разом з іншими громадівцями здійснити «ходіння в народ», однак змушений був відмовитися, бо в міністерстві вже був оформлений дозвіл на його виїзд за кордон. Перед поїздкою О. О. Потебня в серпні 1862 року зустрічається з І. І. Срезневським, який допоміг йому порадами, що сприяло душевній рівновазі й доброму настрою, з яким він вирушив за кордон. З вересня 1862 року молодий учений уже був у Берліні. Він уважно придивляється до німецького життя, намагається якнайраціональніше використати час для наукових студій. Знаючи, що його чекає викладання на кафедрі порівняльної граматики індоевропейських мов, він самостійно студіює санскритську граматику за підручником Франца Боппа. Пізніше О. Потебня бере уроки санскритської мови у відомого її знавця професора Альбрехта Фрідріха Вебера і віддає цим заняттям майже весь свій час. Хоч навчання молодого вченого проходило успішно, але він перериває своє закордонне відрядження і в серпні 1863 року прибуває до Петербурга. Міністр народної освіти Головнін повідомив Харківський університет про те, що він дав дозвіл О. Потебні на повернення з відрядження додому, але одночасно з офіційним повідомленням був ще папірець із приміткою «таємно», у якому йшлося про те, що адміністрація університету має повідомити міністра «про моральні й наукові достоїнства пана Потебні і про ту користь, якої можна чекати від його занять обраним ним предметом ...»³

Після повернення з-за кордону О. Потебня дуже активно працює над науковим дослідженням української мови. Одна за одною виходять його праці «О полногласии» (1864), «О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее

³ Там само. – С. 62.

известных малорусских говоров» (1865), «Заметки о малорусском наречии» (1870), які насправді є першими науковими розвідками з української діалектології, на дослідження якої міг його спрямувати І. І. Срезневський. До виходу названих праць О. Потебні діалектологічна робота в східнослов'янському мовознавстві полягала переважно в збиранні матеріалу.

У праці «О звуковых особенностях русских наречий» О. Потебня аналізує взаємозв'язки української і російської мов, називаючи їх за тодішньою термінологією наріччями (малоруським і великоруським). В українській мові він виділяє три основні говори й називає понад 20 фонетичних і 20 морфологічних діалектних рис, даючи до них відповідний історичний коментар.

Надрукована в 1865 році в «Чтениях Общества истории и древностей российских» велика розвідка О. Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» була неоднозначно сприйнята тодішніми лінгвістами. Як вважають дослідники, велика рецензія П. О. Лавровського була суворою і не зовсім справедливою. Учені схильні бачити в цьому неприязнь до О. Потебні за його прихильність до революційного руху в Росії.

Розвідка, умовно названа «Ударение», збереглася в рукопису. Вона складається з двох частин: перша – «Ударение в спряжении», друга – «Ударение в склонении». Деякі дані дозволяють віднести написання цієї праці на період між 1864 і 1880 роками. В історію української акцентології О. Потебня увійшов через видання творів Г. Ф. Квітки з дотриманням наголосів і місцевих особливостей харківської говірки.

У 1874 році вчений захистив докторську дисертацію «Из записок по русской грамматике». Це була ґрунтовна лінгвістична праця, яка зробила переворот у вітчизняній філології. На великому і різноманітному матеріалі вчений пояснив різні мовні явища, дослідив історію формування окремих граматичних категорій, показав деякі історичні зміни у структурі слов'янських мов. Синтаксичні погляди О. Потебні зробили великий вплив на багатьох дослідників, зокрема О. М. Пешковського та О. О. Шахматова.

У 1885–1890 роках О. Потебня викладав у Харківському університеті курс, що став основою 3-го тому «Из записок по русской грамматике», який вийшов друком у 1899 році. Докторська дисертація принесла О. Потебні заслужене визнання. Після від'їзду до Ніжина М. О. Лавровського, він обіймає посаду завідувача кафедри російської словесності. Авторитет ученого серед колег та студентів був завжди високим.

Перед захистом докторської дисертації О. О. Потебня отримав пропозицію очолити музей образотворчих мистецтв при університеті. Учений разом зі своїм другом Григорієм Сергійовичем Чириковим упорядкували без будь-якої матеріальної допомоги заклад колекцію музею, який за кілька років набув статусу справжнього храму мистецтв.

У 80-х роках О. О. Потебня знову повернувся до проблем народної творчості. І такі дві його праці, як-от: «Объяснения малорусских и сродных народных песен» та розгляд збірника Я. Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» – мають важливе значення і для сучасної фольклористики. У 1894 році було видано ще одну працю О. О. Потебні – «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка».

За спогадами сучасників, професор О. Потебня був чудовим лектором, умів говорити просто про складне. Його лекції відзначалися жвавистю викладу, він запитував студентів, змушував їх замислюватися над почутим, аналізувати його.

О. О. Потебня відомий і як видавець. За його допомогою і передмовама були видані твори І. Манжури, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, «Малорусские домашние лечебники XVIII века».

Залишилися його рукописи перекладу окремих віршів «Одіссеї» українською мовою.

Уже від 1890 року здоров'я вченого погіршувалося, а 29 листопада (11 грудня) 1891 року його не стало. Похований О. О. Потебня в Харкові.

Література

1. Овсяннико-Куликовский Д. Н. А. А. Потебня как языковед-мыслитель // Киевская старина. – 1893. – Т. 42.
2. Сумцов М. Ф. Велетень думки і слова (О. П. Потебня). – Х., 1922.
3. Чехович К. Олександр Потебня: український мислитель-лінгвіст. – Варшава, 1931.
4. Филин Ф. П. Методология лингвистических исследований А. А. Потебни (К 100-летию со дня рождения, 1835–1935) // Язык и мышление. – Москва – Ленинград, 1935.
5. Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня. – К., 1952.
6. Потебнянські читання. – К., 1981.
7. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. – К., 1985.
8. Будагов Р. А. А. А. Потебня // Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX–XX вв. Из истории лингвистических учений. – М., 1988.
9. Даниленко А. Місце української мови в лінгвістичних поглядах Олександра Потебні // Записки НТШ. – Л., 2003. – Т. 246: Праці філологічної секції. – С. 300–320.
10. О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: збірник наукових праць. – К., 2004.
11. Олександр Опанасович Потебня: біобібліографічний покажчик. – Х., 2005.
12. Вишневська Г. Б. Роль Олександра Потебні у становленні сучасних лінгвістичних учень // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 910: Серія Філологія. – Вип. 60. – Ч. 1.
13. Каруник К. Д. Деякі завваги про місце О. Потебні на науковому видноколі Ю. Шевельова // Там само.
14. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня: сторінки життя і наукової діяльності. – К.: Видавничий дім Д. Бураго, 2012. – 376 с.
15. Пилип Селігей. Педагогіка Олександра Потебні і проблеми сучасного наукового стилю. Джерело доступу:
[http://www.inmo.org.ua/assets/files/Selihey%20P.%20Pedahohika%20Oleksandra%20Potebni%20\(2010\).pdf](http://www.inmo.org.ua/assets/files/Selihey%20P.%20Pedahohika%20Oleksandra%20Potebni%20(2010).pdf)
16. Олександр Опанасович Потебня. Біобібліографічний покажчик. Джерело доступу:
<http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/147/4/Потебня.pdf>
17. 100 видатних українців. Джерело доступу:
<http://www.rozum.org.ua/index.php?a=term&d=20&t=119>

Основні лінгвістичні праці О. О. Потебні

1. О звуковых особенностях русских нарѣчій. Съ приложеніемъ образцовъ менѣ извѣстныхъ малорусскихъ говоровъ // Филол. Записки. – 1856. – Т. IV, вып. I. – С. 49–94; вып. II–III. – С. 95–158. Окремо – Воронежъ, 1866.
2. Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка: I. О полногласіи. II. О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій. – Воронежъ: Типограф. В. Гольдштейна, 1866. – 156+III с.
3. Замѣтки о малорусскомъ нарѣчій // Филол. Записки. – 1870. – Т. IX, вып. I. – С. 1; вып. II. – С. 37; вып. IV. – С. 77; вып. V. – С. 101. Окремо – Воронежъ, 1871. – 134 с.
4. Къ исторіи звуковъ русскаго языка. Этимологическія и другія замѣтки. Вып. I–IV. (Изъ Русскаго Филологическаго Вѣстника 1879. – 242 с.). – Варшава, 1879–1883.
5. Значенія множественнаго числа въ русскомъ языкѣ. Отдѣльный оттискъ изъ «Филологическихъ Записокъ». – Воронежъ, 1888. – 76 с.
6. Изъ записокъ по русской грамматикѣ: I. Введение. II. Составные члены предложенія и ихъ замѣны въ русскомъ языкѣ. 2-е изд., исправл. и доп. – X.: Изд. Кн. Магазина Д. Н. Полуехтова, 1888. – 535 с.; III. Объ измѣненіи значенія и замѣнахъ существительнаго. – X.: Изд. М. В. Потебни, 1899. – 665 с.; IV. Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог. – Москва–Ленинград, Изд. АН СССР, 1941. – 319 с.
7. Этимологическія замѣтки // Жив. Стар. – 1891. – Вып. III. – С. 117–128.
8. Язык и народность // Вестник Европы. – 1895. – IX. – С. 1–37.
9. Вступительная лекція к исторической грамматике русскаго языка // Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 57–63.
10. Общий литературный язык и местные наречия // Там само, С. 63–77.
11. Ударение. – К.: Наук. думка, 1973. – 172 с.
12. Эстетика и поэтика. Сборник. – Москва: Искусство, 1976. – 614 с.
13. Эстетика і поетика слова. Пам'ятки естетичної думки. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
14. Слово и миф. – Москва: Правда, 1989. – 623 с.
15. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1992. – 156 с.
16. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – Т. IV. – Выпуск II. Глагол. – Москва: Просвещение, 1977. – 406 с.

§ 5. Глагольные частицы и повелительное наклонение

Глагольные частицы [термин, принятый акад. Срезневским в так озаглавленной статье („Материалы“, стр. 334–336)], или усеченные глагольные формы [термин Буслаева („Грамматика“, ч. I, § 54)], например: *хвать! глядь! бряк!* и т. п.

Частицы эти, по словам Срезневского, употребляются: 1) вместо неопределенного наклонения, 2) вместо всех форм изъявительного наклонения, 3) вместо повелительного наклонения, 4) как имена существительные („Материалы“). Последнее утверждение связано с мнением, что в древнем языке глагольные частицы следует иметь, между прочим, в именах, образованных от глагольных корней без всяких приставок (кроме *-ъ, -ь*), как *бѣгъ, махъ* и прочее. Но разве недостаточно *-ъ, -ь* (= основным, a-s, ja-s, i-s), чтоб сделать корень, весьма часто уже явственно видоизмененный, настоящим существительным в именительном падеже единственного числа, способным склоняться: *бега, бегу* и т. д.? И разве не в том причина названия таких слов, как *бряк!* и прочее, частицами, что они не флектируются? Вся суть в том, что необходимо отличать глагольные частицы, как: „он *хлоп* его в рожу“, „он *топ* ногою“, от существительных подобнозвучных: „...свист и *хлоп*, людская молвь и конский *топ*“.

Какое отличие от междометия? Особенность – что глагол в этой форме сохраняет способность требовать дополнения, но всегда остается без определения, без обстоятельства образа действия. Отношение к подлежащему отлично от повелительного наклонения, употребляемого в повествовательном значении. Если можно какую-либо форму назвать адекватно-личною, то именно эту (К. Аксаков. Русская беседа, 1859, т. VI, стр. 29 – 31. NB. Соч., т. II, стр. 589).

Всякое слово без исключения, независимо от присутствия или отсутствия в нем флексии, может быть, как известно, существительным, если означает предмет: „*Нехай* (частица из повелительного наклонения) – недобрый чоловік“, или само представляется предметом („слово *хвать* есть...“); но говорить об этом употреблении здесь не стоит, так как оно нисколько не отличает глагольных частиц от всех остальных слов.

Я не знаю также, какие примеры указывают на употребление глагольных частиц вместо неопределенного наклонения. Если те, где частицу можно перевести неопределенным наклонением, при коем опущен глагол вспомогательный, то здесь недоразумение, ибо частица в таких случаях стоит не на месте неопределенного, как такого, а на месте всего сказуемого (стало быть, со включением и вспомогательного глагола, дающего неопределенному наклонению предикативную силу). Сколько мне известно, так названная глагольная частица есть (в ясных примерах): 1) сказуемое, но 2) сказуемое без определений времени, наклонения, числа и лица.

То обстоятельство, что рассматриваемые частицы, там, где мы их понимаем, суть сказуемые, дает основание отличать их от некоторых этимологически неясных слов, относимых сюда же, как, например, *чур*. Из употребления этого слова в украинском,

например „чур-пек його ма“ [т. е. матери, как и в другом подобном выражении: „кат його ма“ (= матери), отличном от „чорт ма“, „кат ма“, „біг-ма“, где *ма* = *має*, как в *нема*]; „я бачив сам таких [людей] і може б показав, та чур йому (т. е. хай йому біс), розсержу комисара“ (Гребенка, 14); „чур тобі, пек тобі, оса на тобі, Марина!“ (т. е. марена = смерть), – я заключаю, что *чур* есть здесь такое же несомненное существительное, как *лихо*, *чорт* и прочее в выражениях: „*лихо* її матері, яка пишна“, „*чур* їй (хай їй чур)“. Как здесь, так и в русском „чур меня“ я вижу столь же явственное ощущение глагола, как в сербском „бога-ми! бога-ти! богу-ти! бог-ма!“ Последнее, конечно, через поселенных сербов вошло в украинский, так [же] как *-ме* в украинском *бігме* (редко „*бога-ме*“ – поговорка одного украинского старосветского помещика сербского рода). Известно также, что *чур* в русском сохранилось в значении межи, границы, черты: „через *чур* – через край, через меру“.

Сюда относится также украинское *шкереберть!*, потому что употребительно при глаголе в виде наречия: „Хто рачки ліз, а хто простягся, Хто був *шкереберть* (вверх ногами), хто качався“ (Котляревский, 221); „Вліпив такого макогона, Що пан Талес *шкереберть* став“ (ibid., 243); „вхопивши за чуприну, *Шкереберть* Турна повернув“ (ibid., 282).

Никакой близости не нахожу между такими частицами, как *стук!* *бряк!*, и наречиями, как чешское *hup*, соответствующее украинскому *ген* [„на небі чистому *ген* Хмара бованіє“ (Гребенка, 12); „іде *ген* собі казак по полю“ (ibid.)]; польское „*het idzie*“ и „на вишеньці їх [горобців] *геть-то* насідало“ (ibid., 13); „менший там не втне, де більший *геть-то* зможе“ (ibid., 27); как старославянское *воле* (наречие), *оле* (междометие), *цѣ и* (союз).

Впрочем, *геть* употребляется, как мы видели, и в смысле сказуемого в повелительном наклонении.

Употребленное все же выражение, что рассматриваемые глагольные частицы суть сказуемые без определения времени, наклонения, числа и лица, понимай не так, что эти частицы потеряли флексии, а так, что и не предполагают ни одного из этих определений и поэтому должны быть отличаемы от таких слов глагольного происхождения, в коих флексии стерлись, каковы, например, такие, как украинское *ба* [(из *бач*, *бачиши*): „он *ба* (*бач*, *бачиши*), який“; не смешивать этого позднейшего искажения с междометием *ба!*], как украинское *гля* (= *глянь* в „*гля* який“), как чешское *hle*, как русское *чу!* [„*Чу!* (= чуешь) снег хрустит“]. Эти *ба* и *гля* однородны не с *стук*, *бряк*, а с такими частицами, происшедшими от полных и определенных глагольных форм, как *будь*, *буде*, *дрь* (Буслев. Грамматика, ч. I, § 77), старославянские *сѣть*, *сѣть*, в коих и после того, как они стали частицами, сохранились следы синтаксической определенности первоначального значения: *буд-и*, *буд-еши*, *дрь-еши*, *дрь-е-ть*, *сѣ-ть* (3-е лицо единственного числа настоящего времени). Подобным образом русские *с*, *су* (*да-с* и пр.), украинское *бра* („ходім, *бра*, до дому“) суть звуковые искажения форм, снабженных грамматическими определениями (*сударь!* *брате!*).

Изучать язык – значит различать сходные явления, а не свалакивать их в кучу. Согласно с этим мы отделяем рассматриваемые частицы от прочих: а) их лексическим значением, б) значением синтаксическим и в) происхождением.

а) Глагольные частицы означают мгновенные, неожиданные и потому не вполне покоренные сознанию явления – проявления времени, света, звука, механического движения. Есть сходство в их значении со значением однократных глаголов, но в последних явление представляется более сознательным и поэтому оформленным. Они относятся к словам реальным, а не формальным.

б) См. выше.

в) Не заключая в себе указания ни на какую определенную форму глагола, глагольные или предикативные частицы суть: 1) или членораздельные, нередко звукоподражательные междометия [*куку!*, *кукарику!*; „От кияне *шушү-шушү*, и радятця“ (Кулиш, I, 4)]; 2) или извлечены из глаголов таким образом, что уже при самом своем появлении не имели глагольных флексий, а не потеряли их с течением времени путем фонетического искажения.

Во многих глагольных частицах глагольное происхождение видно из строения корней; *сов!* (*совать*, *совнуть*), *кив!* (*ки-в-ать*, *кивнуть*), *мах!* *дмух!* *пах!*; частицы, как: *толк!* *цап!* (*цапать*, *цапнуть*), *царан!* (*царапать*, *царапнуть* в значении загребать в когти, хватать), *морг!* *прыг!* *дриг!* – отглагольны по значению; по крайней мере, невозможно предположить, чтобы такие глаголы, как *моргать*, *прыгать*, произошли от *морг!* *прыг!*

Некоторые частицы, оканчивающиеся на *к*, заключают в себе тот самый именной суффикс, посредством коего образуются глаголы от звукоподражательных междометий на гласную или плавную, а также и от не междометных корней [*зирк!* (украинское), *зорк!*]. Частицы, в коих на конце опущено *к*, *т* после *с*, *з* после *з*, этим самым заставляют думать, что они взяты из глаголов однократных, в коих *к*, *т* в группе *ск*, *ст*, *з* в *зг* должны опускаться по требованию древнего благозвучия. Иначе трудно объяснить, почему *плюсь*, *блись*, *лясь*, *хлясь*, *брязь*, *лусь*, *трясь*, а не *плюск*, *блиск*, *ляск*, *пуск*, *хляст*, *хваст*, *брязг*. В подобнозвучных именах существительных конечная согласная не опускается: *ляск*, *триск* и прочее.

Не думаю, чтобы в *хвать*, *глядь*, *круть*, *верть*, *нырь*, *виль*, *кить* (= коть) смягчение было остатком глагольного характера *-и-*, ибо такое смягчение находим во многих частицах, в коих объяснить его таким образом трудно или невозможно: *тиць* (= *тикнуть*, *ткнуть*; глагол *тицати* в русском языке неизвестен), *скіць* (из *скоць*; не от *скочити*, а „скоцати“ – неизвестно), *пуць* (из „пуцати“, неизвестен в русском), *плюсь*, *блись* (удобнее всего от *плюснуги*, *блиснуги*, в коих смягчения нет) и т. п. Кажется более вероятным, что смягчение конечной *д*, *т*, *с*, *з*, *к*, *р*, *л* появляется не в силу влияния глагольного характера, а появляется в предикативных частицах уже после их выделения из глаголов, быть может сообщая их значению оттенок уменьшительности: ср., например, *скок!* украинские *скік!* и *скіць!* с отношением суффиксов *-ух*, *-уха* к *-уша*, украинское *-усь* (*Петрусь*).

При большой последовательности этимологического правописания при употреблении *ь* на конце только там, где оно исторически оправдано, следовало бы в таких словах, как *скок*, не ставить на конец *ь*.

При некоторых из глагольных частиц вовсе не находим глаголов или находим глагол, но можно считать его произведенным от самих же частиц: „*ні чичирк!*“, постоянно встречаемое с *ні*: „*ні до кого ні чичирк!*“ (ни слова) (Кв. - О с н.); „*усе-все до посліднього... розказовала, тільки про Василя ні чичирк!*“ (Кв. - О с н., I, 42); „*як зовуть, ні чичирк не визнаєш*“ (Кулиш, I, 317); *сусіль!* (никакого подобного глагола не встречалось). Оба слова, а уже наверное *чичирк*, заключают в себе удвоение, выражающее интенсивность значения. В *шубовствь* первый слог от удвоения происходит не может.

Буслаев полагает, что усеченными формами древний и народный язык богаче современного книжного („Грамматика“, § 54). Что в народном языке они чаще, чем в книжном, это так, и объясняется тем, что подобные слова, подобно множеству уменьшительных и увеличительных форм имен и глаголов, даже частиц, относятся к области мысли низшей

и более субъективной, чем та, выражение коей составляет главную задачу книжного языка – органа науки. Иностранные языки образованных народов действуют в этом случае на наш книжный развее косвенно, увеличивая его отвлеченность и удаляя его в целом от простодушной субъективной прелести областных наречий. Что до древнего языка, то ничто не заставляет думать, чтобы от глагольные предикативные частицы были в нем обычнее, чем в современных наречиях русского языка. Напротив, их производность свидетельствует в пользу их относительной новизны. Сходство отглагольных частиц этих с междометиями никак не может служить доказательством их древности, потому что язык во всякое время может образовать слова междометного характера из готовых, уже преобразованных, даже иноземных стихий (ср. украинские: *проби! караул!*).

Эти формы, чисто глагольного происхождения, стоят по употреблению в одном разряде с некоторыми междометиями, преимущественно с звукоподражательными, означающими тоже мгновенность действия, каковы, например, *бух! бац!* (*ibid.*, § 54).

Употребление предикативных частиц в одушевленной изобразительной речи не есть исключительная особенность русского языка, так как они употребляются и в других языках – славянских и неславянских.¹ Отметим их употребление, например, в польском, в котором укажем отсутствие смягчения конечной согласной в тех случаях, где оно имеет место в украинском: „Czemu się waść kręcisz jak na zawiasach? *szast, szast!* jaki mi Francuz!“, „jakejmy dobyli szabel, tú zaraz *lup*, cup po sobie, *chlust, chlust*“, „bijemy się jak *chlust* tak *chlust*“, „*chlust* na niego z okna pomyjami!“, „z domu do mnie wypada, *lap* za rękę: jak się masz?“, „Kot *lap* za mysz“, „*trask! klask!* ryba w wodę ogonem *plusk!*“, „jedzą, piją i skaczą, a w punctis [латинское *puncto* (мгновенно, вдруг)] *skik* (sic! *i* вместо *o*) do piekła! Widząc że to nie pozelewni, do domu *smyk*“ (= *мык!*); „*smyk* do faldę“ (украинское *смук*) и др. Так и в чешском: *lup! lap!* и прочее. Так в немецком: *ripps! rapps! klapps! schwipp!* Ср. также следующие строки из литовской грамматики Шлейхера: „Особенно часты в литовском междометия отглагольные или, по-видимому, примыкающие к глаголам, например, *tįst* (смык?), *tįsterėti* – смыкать, *tęsti* – тянуть, растягивать, *tasyti* – таскать, дергать, драть (например за уши); *čiupt!* – хватать (*čiupterėti* – быстро схватывать)...“ „Такие слова с соответствующими глаголами найдутся для всякого звука. Употребляются они охотно с *tikt* (только, только что; ср. употребление отглагольных междометий в украинском с *тільки, аж, аж ось, аж тут, тут*) и преимущественно без глагола [еще бы!], например: „*liūtas, tik čiupt!* tą ženklėlį skaitė“ [лев *только хватать!* прочел эту записку (собственно – заметку, знак)]; „*óbuols tik bąpt aĩt žēmės*“ [яблоко *только бух* (nur bapp!) на землю]; „*jis tikt sù sykiù pliũpt tą vandenį aĩt sàvo sunaũs, tàs tikt strákt iš lóvos pašóko*“ [а он разом линул водою [ось вин плюсь (хлюсь) воды] на своего сына, а тот *скок* (тільки *скиць*), вскочил с кровати (з лави)?“ (Schleicher, Grammat. Lesebuch, § 159). „*Čiũpt vedęs, čiũpt nevedęs*“ [шуп женатий, шуп холостой (загадка, означающая дверь или, точнее, ручку двери, ошибочно понятая Нессельманом)]; *smũkšt!* – скользь; *smunkù, smukaĩ, smukti* – *abgleiten* (ср. *шмыгать* в значении ходить взад и вперед, *шмыкать* – носить взад и вперед).

Сравнение с литовским поучительно для нас в двух отношениях. Во-первых, характерное для литовского окончание рассматриваемых междометий на *-t* служит, несомненно, признаком их производности, что подтверждает то, что и чистые корни такого значения в русском, несмотря на отсутствие внешних указаний, взяты из готовых глаголов.

¹ В немецком – Paul, стр. 189–190.

Во-вторых, в славянском эти междометия ближе всего подходят по значению к глаголам однократным; но ошибочно было бы думать, что без однократных глаголов они существовать не могут, потому что они есть в литовском, в коем вовсе нет глаголов однократных. В литовском эти междометия, как думает Шлейхер, извлекаются из глаголов на *-teriu – ter-ė-ti*, значение коих у Шлейхера недостаточно определено. Несомненно, что эти глаголы, по суффиксам перед глагольным характером сходные с русским на *-терить – -торить*, не суть однократные в смысле славянских на *-нуть*. Кажется, они означают дробность моментов действия или уменьшительность действия (*kiřsti – рубить; kiřs-terėti*, по Нессельману, – *ein wenig hauen*, по Шлейхеру, – *hin und her hauen*). По значению ср. *брязк-от-іти (брязк-от-ати), миг-т-іти* (= мигать), *дриготати, стукотеть – грюкотеть*. „Dabaŭ aĩtrą sỳk jis kumėlę vėl, šmikšt (хлись! У Нессельмана *šviksterėti – ein wenig peitschen*) viena ūžkerta“ (бьет, стегает) (Schleicher, Grammat. Lesebuch, стр. 152); „tàs tikt patėkšt, àvili nù pečiũ“ (= он только тиск улей с плечей!) (ibid., стр. 160); ср. *teškiũ tėkšti – бросать, бросать на землю*.

Глагольные частицы. К примерам, собранным в заметке Срезневского, прибавлю несколько украинских. „Тріх по дорозі біг, то до нас *плиз!*“ (пословица); „*плиз!*“ (= *плигати, плизнути*); „оком *миг!* (мига – *мигн-*), *дриг* ногою“ (= *дригати*); „*диб-диб* на село, *кив-морз* на його“; „*Турн зирк!*“ (= *зир-к-ати, зир-к-нути*) (Котляревский, 249); „*зирк!* й вздрів Марусю“ (Кв. - Осн.); „аж *зирк!* и познала своего Василя“ (ibid.); „I сам не знав, куди слонявся, Аж – *гульк!* у город причвалав“ (Котляревский, 9) (соответствующего глагола не видно); „вийшла тай *цмок* (= *цмокати*) царицю в руку“; „Вулкана в губи зараз *черк!*“ (= *цмок!* Котляревский – *черкнути*); „*смик!*“ (*смикнути, смикати*); „приїхав вночі... *стук-гряк* в віконечко: вийди, серце...“ (песня); „*брик* задом“ (= *брикнув, як брикне*); „тільки він *итовх!* мене“ (= *итовхнути*); „*Торох* Рутульця в лівий бік“ (Котляревский, 281 – *торохнути*); „*Тарах* щастя в хату (несподіване лихо)!“ (Номис, 42); „Він *мах* рукою!“ (= *махнути*); „*дмух* чарку горілки!“; „И тільки к Тибру що добрався, То в воду – *стриб!*“ (= *стрибнути*) пустився вплав“ (Котляревский, 227); „*диб-диб* на село“ (= *подибав, почимчикував*); „За ним Талант, за сим вся сволочь *Стриб-стриб* (= *пострибали*) с човнів Енею в поміч“ (ibid., 240); „*Тюп-тюп* по дорозі“ (тюпає = *потюпає*); „Аж ось двери *рип!*“ (= *рипнули*), і Василь у хату“ (Кв. - Осн., I, 70); „Ходить кізочка по крутій горі, ніжною як *туп*, так *туп!*“ (= *тупає*) (нар. песня); „тільки очима *луп-луп!*“ (= *лупає*); „не рад Лях, що по уху *ляп*, а він хоче вдруге“ (Номис, 19); „Сюди *смик*, туди *смик* мій починок як бик“ (ibid., 200, 2); „*цмок* у губи“; „Сюди – туди *верть, круть*, нічого не подіє“; „*Торк* ногою, *итовх* у бік“; „Я *тиць* (= *тик-нулась*) на поріг, а очі зараз і зустріли чого бажали“; „Троянці... на землю *скіць* (= *скокнули, повискокували*), як там були!“ (Котляревский, 124); „Він тільки *гоць-гоць*“ (= *вистрибує, садить гоцаки*); „Лебідь *плись* на дно и випурнув як сніг“ (Гребенка, 8); „Найкраще зерно у воду тільки *плись!*“ (= *плиснуло*), як раз пішло на дно“ (ibid.); „Вітер... із моці вибився, сердешний, на бік *плись!*“ (ibid.); „Тут *плюсь* (= *плюснув*) Еней, як будто з неба: „Ось-осьде я, коли вам треба!“ (Котляревский); „ось розгулялося і сонце з хмари *блись!*“ (= *блиснуло*) (Гребенка, 21); „став місяць з хмари виглядати і звізди на небі *блись-блись*“ (Котляревский); „Вороненя... угору полетіло, Да й *пуць* на шию барану“ (Гребенка, 26); „Аленка лягла, а Івашка *бурхеть* яє у печь“ (Пагар, Черниг. губ., Афанасьев, I); „Дзвінок *дзелень-дзелень!*“; „*Тиць* ему щось у руку!“ [денег]; „Лізе рак. Ворона *хап* его, тай понесла“; „*Кіть-кіть* – покотилось“; „*Жаба скік* на поріг“; „*Брязь!*“ (= *брязнути*), *лясь!* (= *ляснути*), *трісь!* (= *тріснути*), *бризь!* (= *бризкати*); „Так в армії колись велось: Коли влюбив-

ся, чи програвся, то пуншу хлись – судьба поправся! Веселье в душу и влилось!“ (Котляревский, 189); „Вхопив камінчик, прицілився, Зажмури́в око, приложився И Ремула по лобу – хвись!“ (= свиснув) (ibid., 222); „Тут – хвисьм шабельки засвістіли, Цок-цок – і искри полетіли – Один другого полосають!“ (ibid., 277); „Тільке Цап стрибне у панський сад, на шії дзвін дзень-дзень!“ (Гребенка, 7); „Сказавши се, дід в воду – нирь“ (= нирнув, пурнув) (Котляревский, 174); „Трися – виль! скользнула з неба, До Турна в північ шусть в намет“ (ibid., 189); „аж тут хазяїн шасть у хлів“ (Гребенка, 23); „аж ось лулусь! щось під ногами!“ (ibid., 18); „те дитя, що ждали [из беременной могилы] на божий світ сусіль як пить даю“ (ibid., 18); „Хто ні сусіль, тому кабаки Давав Паллант“ (Котляревский, 243); „А на гаку черв’як все хвостиком киває! Черв’як кива, – аж ось, зі dna гульк Шука! бовть!... вона За удку хін! А удка сін! З води шубовствь в окріп!..“ (Гулак, 21); „Він різку впер в огонь, тай заховався в куток. Аж батько за чуб хін! і не знайшовши різки, Дрючком Хведька разів із шість оперезав!“ (ibid., 20); „[Рибалка] на поплавець глядить і примовля: Ловітця, рибоньки, великі і маленькі! Що рибка смик, то серце тьох!“ (ibid., 7); „Взяв на бакир писарь шапку: Пан грішми забрязкав; Аж гульк! – писарь верть в собаку, І на всіх загавкав“ (ibid., 9); „Мекнув [цап], мов його родимець Почав мордувати, Та й скік в комін; аж гульк (может быть = glotzen) – німець Стоїть серед хати!“ (ibid., 10); „[Німець] дриг ногою! круть ріжками! В пояс поклонився“ (ibid.); „Скік в стремена, давай драла...“ (ibid., 13); „[Чорт] стриб по хаті, хан за клямку; Твардовський – по пиці, Трісь по гирі! – розбив шклянку І горщик з полиці“ (ibid., 14); „іде улицею... Луп очима! – стоїть салдат“ (Кв.-Осн., I, 131); „Салдат ні чичирк (= мовчить)! і усом не моргне“ (ibid., 132); „От як стала вона ходити до Оксани, як стала з нею шупу-шупу (sic!), аж – гульк! наша Оксана стала потрошку оддыхати“ (ibid., 191); „Хоть гріх, хоть два жінці мужа бити, а нехай бог простить! та з сим словом черк його в пику“ (ibid.); „Патя та й патя, та й распатякались, неначе цілий вік їм укупі на сьому місті жити“ (ibid., II, 41); „Зхопив корінець та кусь! жує, сердега“ (ibid., 334); круть-верть!; шубовствь! (падение в воду); биркіць! (опрокидывай); бовть! хвать! глядь!; „Він мене кеді чи не кеді обухом! а я його шасту та пошасту кашельом (лупцував)“ (Номис, 16, 2). Польское *gadu-gadu*. „Ой сів пугач на могилі та як пугу, та пугу“; „Ту́пу, ту́пу ногами!“

Приведенные глагольные частицы, по смыслу речи, переводятся изъявительным или повелительным наклонением и тем отличаются от следующих, употребительных исключительно в значении повелительного и, сверх того, в некоторых наречиях, принимающих некоторые личные окончания.

а) *Ha* – en tibi; русское, украинское, сербское *на-те*,² польское 2-е лицо единственного числа *na*, *na-ć* (из *na-ci*) и *naści* (из *na-t-te*?) или от формы с окончанием 2-го лица настоящего времени изъявительного наклонения *-sz*, *na-sz-ci* (ср. *masz tobie!* – вот тебе!), откуда *naści*, как *juści-ć* (от *już-ci-ć*), *nacie*; старопольское *ne-ć*, *ne-ż* (вероятно, с носовым звуком, появившимся так, как в характере **нж** из *на* или *ну*); чешское *na*, *nate*.

б) *Ну* – age, русские *ну*, *нуте*, украинские *ну*, *ну-мо*, *нум*, *нуте*. Частица эта по употреблению шире предыдущей, так как ставится, по крайней мере в украинском, не только при повелительном наклонении на месте повелительного в собственном его значении, но и там, где в сходных выражениях может стоять в производном значении. Ср. „кто знає Оржицю?“

² Не имеет ли с этим связи и *-те* после существительного: „На ногете Турци соколови“ (Чубро Чојковий, 88); „А и тутот-ко Владимир стольной Киевской Ну же он Посла стал подчивати“ („Др.-росс. стих.“, 128); „З сім (так у Кулиша) словом *шасть* із хати“ (Кв.-Осн., I, 182).

А нуте обзивайтесь!“ (Гребенка, 34); „Нубо, дядьку, скажи бо, що нам робити“ (Кв. - Осн.) и т. п. с выражением, как следующее: „по оглоблям ну малахаєм шмагать“ (Гребенка); „Потилицю почухав і ну с підсудками про діло мізкуват“ (ibid.); „Утята... закахкають и ну степом кружляти“ (ibid.), где ну = *давай* в таких выражениях, как „давай вони його по своейому судить“ (Гребенка); „А як тільки нашего братчика хоть би... в кабаці обдурюють, так ну, ну, ну!“ (так держись); „Dziewczę Tatarskie poczęło się pastwać (?) nad babą; niż pchać polyni do oczu, do nosa; niż siadać na głowę; jeździć na babie. Mać tatarska... naź w lament! Talovy (?)... dalej do jądła!“ (Pol.); „а она [собачка]... dalej przez do naszego i niż wycь ро sieni!“ Выражения, как украинское „а ну ж як він знає“ (а що як він знає, что если...), польское „*niźby* niebo upadło“ (а что если бы), ср. с польским „daj to, daimy to, że ..., dajmy na to“ (пусть то, то-го; предположим, что, если).

в) Украинское *ке* (дай), *кете* (дайте): „а *ке*-лишень сюди люльку“. Иногда при другом повелительном для усиления его: „Дочко, а ходи *ке* сюди на пораду“ (Кв. - Осн., I, 76). *Ке* можно бы сравнить с *кесь* (Владимирская, Московская, Рязанская, Саратовская, Пензенская, Тамбовская губ. = кажись, кажется, будто, как бы) и *кесть* (там само). Если *кесь* произошло из *кажись*, а не *кажется*, то и *ке* = *кажи*, через *каи*. В курском, по свидетельству областных словарей, *каё*, *дей* – форма, указывающая, по-видимому, на *кае*.

г) Украинское *цить*, *цить-те* (= молчи, молчите), русские *цять*, *цять* (ср. русское *чука* = молчи). Польское *сут* и прочее, при коих сербские глаголы *ћутјети*, *шутјети* – молчать.

д) Украинское *геть*, *геть-те* (= ступай, ступайте прочь).

Для объяснения способа, каким частица *ка* – сама по себе весьма неопределенная – сообщает повелительному понудительное и увещательное значения, посмотрим, как достигают подобного результата наречия, в коих эта частица малоупотребительна или вовсе неизвестна.

а) В восточном украинском при понудительных частицах и повелительном наклонении ставится энклитическая частица *лиш*, *лишень*: „Ей ти, що в золотій бурці, *ке-лиш* (= дай-лишень, русское *дай-ка*) огня на люльку“ [сказал попу чабан, когда соскучилось ему в церкви]; „*Ке-лишень* (= давай-ка), поцятаюсь („спитаю, чи чіт, чи лишка“) я он з тою дівчиною“ (Кв. - Осн., I, 11); „*На лиш*, потягни люльки“ (Кв. - Осн., I, 15); „*нуте-лиш*, синки, за люльки, нехай паска постоїть“; „Ось *слухай-лишень*, жінко“ (Гребенка); „О, почекай *же-лиш*“ (ibid.).

б) Та же частица ставится, как и *ка*, и при других формах, как будущее время совершенное и неопределенное наклонение с опускаемым вспомогательным в значении необходимости для сообщения им понудительного оттенка: „А пійду *лиш* я до дому“ (= пойду-ка я); „а пійти *лиш* собі до дому!“.

в) В вопросительных предложениях – при слове, на котором вопрос: „*чогó-лишень* (= почему это) вони [горобці] літати перестали?“ (Гребенка, 13); „*чи не для тóго лишень* біди він [бог] нам посилає, щоб...“ (Кв.-Осн., II, 4); „то-то щось у тому кагалі почитує [поминает] Ивана... *чи не мене-лишь*. *Чи не Любка-лиш*“ („Купала на Ивана“, 9).

Основное значение этой частицы видно из ее сродства с *лишити* – оставить. От оставления исходят значения: с одной стороны, лишнего, превышающего меру, с другой – удаленного, уединенного. Это последнее переходит в частице в значение „только, единственно“: русское „*лихо бы* (= лишь бы, только бы) с рук, а с ног и собаки

не стащат“; „без ума торговать, *лише* (только) деньги терять“ (Пословицы XVII в. – Буслаев. Грамматика, I, § 164). Получивши этот оттенок исключения, *лишь* становится ein Hervorhebungspartizip (ср. немецкое *nur*: „geh nur“).

От 2-го лица повелительного наклонения происходит значительное число частиц, из коих некоторые, сочетаясь с настоящим временем, служат вместе с ним для описания повелительного. Таковы в литературном языке *пусть* („*пусть* придет“), в русском народном *пуцай*, *не тронь* („*не тронь* придет“) (Буслаев. Грамматика, § 167).

В старом языке – *недѣй*.

В украинском *нехай* (синоним – *пусть*) от старого *хаяти*, между прочим (в сербском), со значением „обращать внимание“. Ср. польское *niech*, чешское *nech*, сербское *neka*. „Казала, що пійдеш за мене: *нехай* я пришло людеи, поберімося уже собі“ (Кв. - О с н., I, 179); „Що йому зо мною робити?.. Покинути мене, бідну, *нехай* пропадаю“ (ibid., 192); „Покрий мене, сира земле, *нехай* пропадаю“ (ibid., 214); „Подумала: *нехай* же спитаюся у Василя; він мене навчить, як про се розказати“ (Кв. - О с н., I, 42); „Иди ж ти у божу путь, А я пойду в темний ліс, *Нехай* мене звір из’їсть“ (Метлинский, 15). В выражениях, как „*хай* йому тряся (= лихо–всячина), отрицание опущено, но сила его остается.

Первоначально *нехай*, как и *недѣй*, требовало изъявительного наклонения с повелительною частицею, на что указывает старочешский: „*Nech*, at’ mrtvi pochovávej mrtvé své“; „*nechte* to at’ zlo řečí“ (Zikmund, 423). Так в чешском возможно и донныне, хотя *nech* есть уже и частица, но в русском *нехай* стало частицею по меньшей мере в XV в.: „и мы ему тое имѣнье подтверждаем симъ нашимъ листомъ; *нехай* онъ тое имѣнье держитъ“ („Акты Зап. России“, I, № 59, 1456 г.); „и тое имѣнье и люди ... со всимъ съ тымъ, какъ жо есть выписано въ семь нашомъ листѣ, *нехай* онъ то держитъ, а намъ съ того службу ... заступуетъ“ („Акты Южн. и Зап. России“, I, № 33, 1500 г.).

Потурай (потурати): „лучшеб мати тобі не *потурала*, та заміж оддала“; „*потурай* тільки їм [бабам шептухам]: вони, пожалуй, раді, щоб тобі за все, про все шептати“ (Кв. - О с н., I, 26); „Не *потурай* на те; (= не сподивайся на те, не надійся – не полагайся, що дядьки допоможуть): допоможуть та не тобі“ (ibid., I, 64). Отсюда частица *потурай* – от первого из приведенных значений – собственно почти то же, что *нехай*, *пусть* и по значению близка к *пожалуй*: „Мабуть, ти його любиш, так тим і хвалиш... – *Потурай*, що люблю! Пожалуй би любила, так він на таких і не подивитця“ (ibid., I, 19); „Хиба ж усі хороші йдуть за паничів або за купців? *Потурай* буде хороша, як тая квітка, а таки йде за хлібороба“ (ibid., I, 166). Кулиш ставит: „*потурай!* буде...“; т. е. смотрит на *потурай* как на самостоятельное повелительное, а не как на частицу, что неверно. „Як же се можно? (ставить постои к вдове со взрослою дочкою)... Не давайте, пане голову, нас у обиду! – *Потурай*, Уласівно! ми отсе все [резони] казали йому [капитану], так нічого й не слушає“ (Кв. - О с н., I, 186); „*Потураи* йому!“ [как же! сделать согласно с его советами? – ирония] – заклекотіли які заможні. – „Щоб то своє віддати на віщо и про віщо, а далі й ходи за своїм добром!“ (Кв. - О с н., II, 12).

Бодай (ср. чешское, польское), т. е. *бог дай*, от собственного значения *дай бог* (чтоб), которое еще чувствуется в разных пожеланиях [„*бодай* воли живі були, а плуг поламався, щоб мій милий із волами до дому пригнався“ (песня); „*бодай* він на путрю скис“ (шуточное ругательство); „*бодай* ему се та те“], переходящих к значению: 1) лучше бы, кабы [„як розібрав – *бодай* и не казать!“ (Гребенка)]; 2) с вопросительным *чи*³ –

³ Ср. „мабуть, чи“ ... „либонь, чи“ ...

частицею, показывающей сомнение в верности сообщенного: *как бы* (как будто), *чуть ли не* [кто? – *бодай* чи не він; тож лоні *бодай*, чи по за лоні, NB . „выкопаў березовы пень. То зноў того ж *бодай* року выцягнуў велічезны сосновы верх“ (Гродненская губ., Белостокский у. – „Этнограф. сборн.“, III)].

Чей (из *чай* от *чайти*). В украинском (юго-западном) нет никаких оснований считать это слово первоначально чем-либо другим, кроме повелительного наклонения, т. е. нет выражений, подобных русскому *я-чай*, хотя значение украинской частицы такое же: „Та *чей* же промовит, *чей* же заговорит, Моє любое серце!“ (Головацкий, I, 212); „може чужій люде будут мякші, та *чей* сліпого чим запоможут“ (Зоря Галицкая)⁴.

Відай = *чей* (галицкий): „Ой болить мене головонька, Та *відай* же я вмру!“ (Головацкий, I, 103).

Знай (севернорусский) по значению соответствует *знать* и украинским *десь, либонь, мабуть*: „Деж мої коровайочки недбайночки? *Знай* они запилися, о мні забулися!“ (Гродненская губ., Брестский у. – Сборн. Сев.-зап. кр., 207); „Ой хороші коровай, хороші! *Знай*: його хорошенки робили. Ой удалий коровай, удалий! *Знай*: його удалі робили“ (ibid., 208, где, как я полагаю, стоит по ошибке не *знай*, как выше, а „*знаю*: його хорошенки робили“).

Русское *небось*: „*небось* попросит“ – должно быть, т. е. первоначально: не бояся за действительность действия, обозначенного следующим глаголом; *верно* попросит.

Не дѣй – собственно „не тронь, пусти, оставь“ – в этом собственном значении довольно обыкновенно: „нынѣ же *не дѣй* мене (в исправленном *остави мя*). да въгарився гнѣво на нѣ (ошибочно стоит *та*) потреблю нѣ“ (Исход, 32, 10, XV в. – Буслаяев. Хрестоматия, 166); „*не дѣй* мене (= пусти меня, в польском переводе *pusć mię*) по два мѣсяца, да иду и в'зиду на гору, и плачюся дѣвства своего“ (Минеи, I, 85, Судей, XI, 13); „и рече Самсонъ къ уноши, держащему его за руку: *не дѣй* мене, да осяжю столпы, да всклонюся на ню“ (= ня) (ibid., 93, Судей, XVI, 26); „*недѣйте* яго ити“ (Иоанна, 11, 44; в Остромировом и в Галицком евангелии – Буслаяев. Материалы, 15); в исправленном – *оставите*.

„...Про тожь, што бы ваша милость тамъ нашихъ Полочанъ пропускали доброволно: *не займаи* бы каждому волно ехати, кому до кого дѣло будетъ; а своимъ Рижаномъ, кому надобѣ до Полоцка ездити, какъ и прежь сего было, быхмо промежь себѣ куплю мѣли, *не хай* бы уже доброволно ездили“ (Акты р.-лив., 1465 г.).

Хотя в этих местах весьма удобно было бы поставить описательное повелительное или изъявительное наклонение с такими частицами, как *пусть*, ср. *нехай* и др. („*не дѣйте* его пѣти“ = пусть поет, нехай йде), однако *не дѣй* есть здесь не повелительная частица,

⁴ Следует отличать *чей-би* в значении „як, ніби, неначе“ в галицком: „стоїт фигура, от *чей би* тута у нас на горбку“ (Зоря Галицкая). В этой сложной частице вовсе не обнаруживается глагольного происхождения, нет следов, что она когда-либо была предложением, как вышерассмотренная. Быть может, это *ген-бы, гень-бы* как будто в значении *от-бы* = вот бы, как будто.

Будьто. „Кудри русые... по плечам лежат ...*буди* жар горят“ (Новгородская губ., Колосов, 49).

Буди (или *буде?*). „*Буди* в час да младѣ ступится, *Буди* в лад да слово молвится, *Буди* даст да мне господи Мне семенюшку да согласную, Милу ладушку да советную, – Я приду к вам, мои родители, На весельях и на радостях; А как не в час да младѣ ступится... Я приду... со слезами“ (Новгородская губ., Колосов, 57).

а настоящее повелительное, и на это указывает его сочетание не с изъявительным без частицы, как в современных описаниях повелительного („*нехай* я піду“), а с изъявительным с *да* („*не дѣй* мене *да* иду“) и с неопределенным дополнением („*не дѣй* *ити*“). Но, наконец, *недѣй* стало настоящею повелительною частицею, совершенно равносильною с *пусть*, *нехай*; „*не дѣй* будеть (= пусть будет, нехай буде) такъ, какъ и было издавна“ („Акты Зап. России“, I, № 64, 1460 г.).

Пожалуй. „Піймайте міні злодія; хто се у нас краде? Я його! я йому!..— *Пожалуй* би піймали, якби знали хто він є“. (Кв.-Осн., II, 282); „Дурний собі, та таки оженився, знайшов собі жінку. *Пожалуй*, багатенький бо був“ (ibid., 324); „Крычатъ тѣлѣгы полунощи *рци* лебеди розпущени“ („Слово о полку Иг.“); „кричатъ телѣгы полунощи *рѣци* лебеди розпужены“ (ibid.) *Рѣци* здесь обыкновенно принималось за повелительное наклонение (Буслаев. Грамматика, § 282). Ср. украинское *мов* = *неначе*, *ніби*, *буцім*: „могила ж стогне, *мов* сопе, *мов* тяжко дише“ (Гребенка, 17); „Ось нічка утекла, *мов* стало розсвітать, *мов* почало на світ благословляться“ (ibid., 31). Отлично от этого по значению „мовляв“: „тут [у багні] певнеє ніщо ні ходить, ні сидить. Одна черва, *мовляв*, кишить“ (ibid., 14); „Прийшло сусідові, *мовляв*, хоть сядь да й плач“ (ibid., 27); „Лихий примчить якого паничика, *мовляють*, судового“ (ibid., 16); „Скинула на мене очима, *немов* питала, яка в мене думка“ (Вовчок).

„*Пожалуйста*, не забудь, не забудьте“. Теперь это сообщает лишь модальный оттенок (ср. латинские *sis*, *sivis*). Еще недавно – вполне равносильное с другим повелительное „*пожалуй* постарайся“, „*пожалуйте* кушайте“ (Даль). У Квітки: „На-те лишень, *пожалуйте*“ (*пожалуйста* возьмите); „Нездивуйте, *пожалуйте* (что не вполне ладно), панна сотникова, пусть [панна сотникова] потрудится выйдет и поднесет нам“ (Кв.-Осн., II, Сотн.)⁵.

⁵ Церковнославянское *нечай* – *desperatio* („от *нечаю* своего спалены“) и имя личное русское *Нечай* (ср. Неждан), народное русское *не-вз-на-чай* (= *начаяться*).

Став. Чешское – затвор пруда (как останавливающий); украинское, польское – *пруд*, чешское – состояние (сословие). Русское – *рекостав* – северный ветер, приносящий стужу (останавливающую реки), и пора, когда реки становятся.

Русское *пусто-бай*, *пусто-мол*, *пусто-грай*, *пусто-плет* и др. – *nomen agentis*; но *пустовар*, *пустоварка* – жидкая похлебка, каша, без привара; *пустозвон* – молва попусту.

Лай – *nomen actionis*; *облай* – насмешник – *nomen actionis*; хорутанское *laja* – лаянье – *nomen actionis*; русское *пустолайка* – собачка.

Бай в польском, украинском – *homo garrulus*, но *грай* – *concitatio* и *винограй*, польское – *z-graja* – *turba*, при хорутанском *graja* – *reprehensio*, сербском – *zergo*.

Бой – *nomen actionis*, но *звербой*.

Гной – из *листогной* – листопад, октябрь, но *сеногной* – месяц (может быть, от *гнои-ти*).

Кошка *пустомойка*, *портмой*, *портмойя*, *портмойка* – *nomen agentis*, но *пустомойка* – стирка без щелоку, небольшая, пустая стирка белья.

В примерах исключить случаи, где при *nomen agentis* есть глагол с действительным значением (*ледокол*, *мукомол*, *мухомор*), тогда как *кол*, *мор* – далеки от глагола.

Запитання і завдання

1. Як І. І. Срезневський назвав дієслівні частки?
2. Як дієслівні частки назвав Ф. І. Буслаєв?
3. Коли, за І. І. Срезневським, вживаються дієслівні частки?
4. Яка відмінність дієслівних часток від вигуків?
5. Яку синтаксичну функцію в реченні виконують дієслівні частки?
6. Чим відрізняється цей вид присудка від власне дієслівного присудка?
7. Як відрізняються дієслівні частки від етимологічно «неясних» слів?
8. За якими ознаками відрізняються дієслівні частки від подібних явищ?
9. Чим ці частки відрізняються від власне дієслів?
10. Випишіть з тексту 10–12 прикладів українських дієслівних часток з ілюстраціями до них.
11. Якому дієслівному способу відповідають дієслівні частки?

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – Т. III. – Москва: Просвещение, 1968. – С. 37–67.

III

Происхождение имени прилагательного

Различие между существительным и прилагательным в языке, доступном наблюдению, в историческое время уменьшается по направлению к прошедшему. С одной стороны, в существительном в том же направлении от нас увеличивается атрибутивность. К рассмотрению этого явления в русском возвращусь ниже, здесь же упомяну о следующем.

Степени сравнения отличают прилагательные качественные (т. е. безотносительные, но не притяжательные и относительные) от существительных. Это различие, восходя в глубокую древность, указывает на такую же древность разряда прилагательных качественных. Однако изредка, преимущественно в простонародн. и стар. языках, встречаются степени от сущ.: Арх. нар. *бережьѣ*, ближе к берегу; скотину ли и нареку, но и того скотѣ: звѣрь ли, – нь того *звѣрьѣ* и несмыслѣньѣ. Оглашения Кирилла Иерусалимского, по ркп. XIII в. (Бусл., Ист. гр., § 69, пр. 12), как и в стар. нем. (в сказуемом) *scheder* (от *schaden*), *zorn* (от *zorn*), *noeter* (от *not*), Paul, Princip., 204.

Это явление объясняется не тем, что *бережьѣ* и пр. образовались «через посредство предполагаемых прилагательных», как «бережий, скотий, звѣрий» (Бусл., I, с.), так как именно от прилагат. притяжательного сравнительная степень была бы менее возможна и т. к. сравнительная степень от притяжательного значила бы «более свойственный или принадлежащий зверю», а не «более зверь», а тем, что во время таких образований существительное, будучи названием определенной субстанции, было в то же время качественнее, чем ныне. На то же указывает обычное, начиная с др.-инд. и до нынешних славян, образование глаголов фактивных (слав. $\frac{И}{И}$) и начинательных (слав. $\frac{Ѣс}{Ѣ}$) не только от прилагательных, но и от существительных. Переход в состояние, выражаемый глаголом *звѣрътъ*, *псѣтъ* (мр. зопсѣти), *чертътъ* (очортѣло), предполагает, что *зверь* и пр., независимо от этимологической ясности или неясности слова, означает (во время производства глагола) не только определенную субстанцию, но и свойственное ей состояние.

С другой стороны, формальные особенности прилагательных, как: исключительная принадлежность им, а не существительным, известных образовательных окончаний, особое местоименное склонение прилагат. в слав., лит., лат., нем., почти все относительно поздние. Местоименная форма существительного в новых случаях (напр., вр. *портной*) указывает на его происхождение от прилагательного; в древних же, сравнительно редких, когда эта форма стоит при более древней и доныне более обычной именной (как цсл. *дѣвая* при *дѣва*), это может объясняться так же, как выше сравнит. степень существительного, именно не тем, что *дѣва* во время образования *дѣвая* было прилагательным, а тем, что оно, будучи существительным, было качественнее, чем ныне. Так, допустим, что имена, как древ *бездѣна* (по Бусл., Ист. гр., § 66, и Mikl., Gr., II, 402 – от

прилагательного) и имена жен. на *-ова*, дочерей на *-овьна*, образовались уже от прилагательных; но, по вышесказанному, можно думать, что они могли уже быть существительными в то время, когда от них образованы формы существ. *бездьяная* (в толк. псалт. XI в.), *Иродова* (Изб., 1073), *попівная* в нов. мр. песнях:

Всі дівочке паніночки перед пани йдуть,

Лиш молода попівная на заді иде., Kolb. Pok., II, 145.

Г-рю Оедору Тимофеевичу холопи г-ревы донские козачишка атаманъ Сенько Пирогъ и все великое *войское* челомъ бьютъ, 1633, Ак. Моск. гос. I, 481.

Цсл. и, наверно, предполагаемая общеслав. форма прилаг. *добра-юго* и т. п. заставляет предположить такое состояние языка, когда *-юго* как *члена* еще не было и когда *добра*, кроме лексического значения, ничем не отличалось от сущ. *дѣбра*, дуба. От такого состояния сохранилось немало следов, случаев, когда существительное может быть отличено от прилаг., поставленного в том же роде, разве по синтаксическому употреблению, которое тоже может быть для этого недостаточно. Так во многих именах на *ъ, а, о*:

сасѣдъ, сосед и соседний: вечеръ же ѣсть общъ прѣдѣль д'ни и нощи, и заутрина такожде, яже *соусѣда* нощи къ дъни, И. Э., Шестоднев, 26; море... акы багрѣнами вльнами играе пририщеть къ земли *соусѣдъ*, ib.

Слузь, succus, Mikl., II, 20; *слъзь*, malva.

Цсл. *тѣскъ*, torcular и прилагат. (= тѣскънъ), тесный.

Русск. и др. *лад*, согласие и пр., *ладо*, К. ист. зв., I, 130. Объясн. мр. п., I, 37–8 и **ладъ* (откуда *ладънъ*, ровен и пр.), вр. милый ладый.

Друг, сущ. socius, amicus, и прилаг. другой (Бусл., Ист. гр., § 211).

Прокъ, сущ. (цсл., ст. русск. в «прокъ ихъ», нынешн. *впрок*) и прилаг. цсл. *прокий*, остальной, дальнейший (И. Экз. et passim). Отсюда цсл. *прочьнъ*, reliquus.

Покоръ, *попора* (цсл., польск.), покорение, поклонение, повинование, смирение и пр. = *покорьнъ*: не будемъ покори, аще не услышимъ слова божія, Кир. Тур., Калайд., Пам., 71.

Цсл. и русск. *просторъ* сущ. Spatium latum и русск. прилаг., откуда *просторый*, просторный.

Цсл. *прозоръ*, prospectus и прилаг. *прозорливый* (XII в. Вост. Слов.). Русск. *розлогъ* – долина и прилаг., откуда мр. *розлогий*: дороги розлогі.

Цсл. *плахъ*, terror (русск. *пополохъ*, *сполохъ*) и прилаг. timidus, vagus, польск. płochy и пр.

Сладъ, *солод* сущ. и **сладъ* прилаг., в *слаждъ*, мр. *солодий*.

Страхъ, terror и предполагаемое прилаг. хорут. da je bilo stracho ga gledati, Mikl., Gr., II, 32.

Вжъзъ vinculum (и русск. *наузъ* и пр.), *вжза*, уза, обуза, прилаг. **жзъ*, откуда сравнит. ст. *уже* и *жзкъ*, узок.

Лжкъ, arcus etc. *лжка* sinus, прилаг. curvus: вода сквозѣ лоукыне ты жилы... истичеть, И. Э., Шестоднев, 90.

Пржгъ сущ. в *упругъ*, *пруга* = pęga и прилаг. серб. *коњ пруг*, protentus.

Прждъ сущ., польск. pąd rzeki и **прждъ* прилаг., откуда сравнит. ст. pędzej, pędzsy и *прудок*, pędki.

Кржтъ сущ. в *выкрут*, wykret etc и прилаг. *крут*, kręty.

Кжсъ, польск. kęs, кусок frustum и прилаг. = польск. kęsy и из русск. *кусы*, *куцый*.

Недѣжь, недуг, сущ. и русск. прилаг. *недугий, недужный*. Т. о., русск. *недолугъ* могло бы быть сущ., как вр. *недосуг, просуг*; оно и есть сущ. в польск. *niedolega*, мр. перша мени туга – сама недолуга, н. п., прилаг.: устань-ка ты, старичок, устань, недолугий, Роман, Бр. сб., I, 46.

Так и в именах с другими окончаниями, напр. цсл. *лъжь* – сущ., *лживый* человек, дат. *лъжеви*, именит. множ. *лъжеве; лъжа*, ложь; прилаг. *лъжь, а, е*, лживый: *лъжь съвѣдѣтель*, дивеса лъжая (Mikl., Lex), словесь лъжихъ, И. Э., Шестоднев.

Число таких примеров могло бы быть значительно увеличено, если бы не опасение отнести сюда и случаи сходства прилаг. и сущ., происшедшие от того, что сущ. образованы от прилагательных. То же – в именит. с суфф. *-ja*, ж. *jâ* (Mikl., II, 72 сл.), *лъжь* и т. д. (выше). Польск. *rydź* – рыжик и прилаг., цсл. *рыждь*, рыжий, общеслав. *ръжда, ржа, rdza* и цсл. *ръждь*, рыжь.

Межа (цсл. ... *-жда* и пр.) – в связи с др.-инд. *maghja*, *medius* и соответствует жен. *maghjá*, *media*.

Суффикс этот образует от имен многочисленные прилагательные притяжательные образца *дѣвичь, нашь, вашь* (при *нась, вась*, Mikl., II, 73). Как некоторые прилагательные этого же образования не обнаруживают уже для обыкновенного сознания этого значения относительности¹, так то же значение (относительно могут предполагать некоторые (сущ.), при коих, как при *меж* нет соответственных прилагательных. Таковы:

Прыц (относящийся к *прыску*, жару, происшедший от огня ср. не плюй на огонь: *огник* выскочить; огонь, огонь, возьми свой огник, – приговаривают, присекая его кремнем и огнивом; в *огнева, -евица* – сыпь на губах).

Хруц – жук (относящийся к породе хрустов, цсл. *проузи хрѣстове*; хрѣщъ = хрестовъкъ, И. Э., Шестоднев, 218: носъ по сръдѣ иматъ прѣградоу хреставъкъ, ъмоу же оба полы, рекъше по странамъ тѣще, коѣждо акы *сопль*, им'же дыханіе вьнемлетъ и въздохаетъ; приѣмлете ноздри въздоханіе, тѣм'бо советъ и вьнь провождаѣта и паки вьспеть въздохъ тоудоу възвлагита, ib. 217–8.

Свѣрчь, сверчок при польск. *świerk*, ib.

Серб. *смрч* – *juniperus*, цсл. *смрѣча* – *cedrus* (относящийся к породе *смрѣка*, мр. *смерека*, польск. *świerk*).

Словин. *lěšča*, лѣщина – *corylus* (относящийся к породе *лѣска* – *corylus*).

Польск. *mlecz, a* (нечто относящееся к молоку, сходное с ним) т. *rybi* – молóки; спинной мозг, сердцевина растений, раст. *молочай*; серб. *млијеч* (муж.) – *acer platanooides* (жен.) *euphorbia*.

Хвоц – *equisaetum hippuris* (конский хвост); Graecis dicta e in pratis vituperata nobis (как сорная трава), est autem *pilu* terrae, equinae saertae similis, Pl., Н. N., XXVI, 83; мр. *нехвороць* (жен.), *artemisia* (идет на веники). *Не*, как в *нѣклен* = *по клѣн*, татарский клен (меньший, худший настоящего клена и черноклена), следовательно, растение, близкое к хворосту, но худшее. Мр. *куц*; русск. борщ.

¹ Цсл. *нетажь* – *otiosus* (ср. мр. *нетяга* в «козак нетяга»), *вѣждь* – *peritus* (**вѣдь?* **вѣда?*) *вѣштъ* (кому *вѣсто?* *вѣгласъ*), *древль* и *дрѣвль* (едва ли отделимо от *дрѣво*), *штуждь*, *чюжь* (гот. *thiuda*, *populus*, Mikl. II, 73 ср. словин. *ljudski*, *alienus*, польск. *обсу*), *доупль* – *savus*, цсл. *доупля* – *savetna* (*дуна*, как рассеченная отлично от литов. *dubus*, *savus*, с коим сблиз. Миклошич.), *троупль* – *savus* (ср. *троупъ*, *χοῦλιά* – *venter*; в коем знач. туловища – ср. *kadtub* и *кадолба*), русск. *пропацій* (на кого, кому пропасть приходит), *солоцій*, ласый, жадный и вкусный.

Цсл. *пождь* муж. (нижний от *подь*) – *pavimentum, fundamentum* как *заждь* муж. – *pars postica, прѣждь*, м. *pars antica* (съ прѣжда ѳи (главѣ) лежитъ теме... съ зажда же зовомоѳ иначе, И. Э., Шестоднев, 213).

Вр. *свищъ* (относящийся к *свисту*) – сквозная или глухая дыра в чем, орех *свищъ* (v. со свищом), утка *свистуха*²). *Госпоже* (собств. притяжательное от *господь*, как словин. *žiranjа* – жена жупана, пани или как мр. дядина). Таким же образом *теща* при *тестъ*, серб. *сваћа* – сестра снохи при *сватъ*. Во всех случаях прилаг. притяжательное отсутствует. Подобным образом *чапля ardea* при чеш. *čar sísonia* (ср. в русск. сказке журавль и цапля – муж и жена).

Вр. *греча*, мр. *гречка*, собств. греческая (как ф. *blé sarrazin*, польск. *tatarka*, чеш. *rohanka*).

Сукня (мр., польск., серб.) из сукна.

Рогожа – плетенка, ткань; теперь безразлично из липового лыка или из болотных растений (куги) и других, но собств. из *рогозу*. Пск. *рогозá*, рогожа.

Кожа (при *коза*, Mikl.).

Душа (принадлежащая духу, дыханию?, сходная с ним?). Польск. *paszcza* – пасть, зев (собств. сходная с *пастью*, т. е. западнею); *вечеря* (относящаяся к вечеру, вечерняя еда).

Пригорщъ, цсл. пригрѣшта (гърсть).

Имена, как *суша* (где, когда сухо), *стужа*, *гуца* (и польск. *gąszcz* м.), *чаща*, *пуща*, *роща* (толща), польск. *głębia, gładza, niża, mokrzy, twierdza, pełnia*, имеющие или, наверно, предполагающие при себе первообразные существительные или прилагательные, как **гльбъ*, могут относиться к притяжательности суфф. так же, как *логово* (где *логъ* зверя) к суфф. -ов.

Ср. *ѣжа*, *сижа* (сиденье, место, где сидят), *одежа*, *продажа*, *ноша*, польск. *władza* с свр. – *берѣг-ов-а* (берѣга).

-ань (Mikl., II, 124–5). Как *пьянь* (пи-гънь) и *рьянь* (не *hitzig* и не от *ри-нѣти*, как Миклошич), *сердитъ золь* и потом ретив (как «зол работать»): а сказывается-то на него-то N не по делу *риясь* тому, что онъ на него сказывается правду, 1613–4, Пам. дипл. снош., II, 1080. *Рияся* (ошиб. *рыяся*) тому, что ему тое женку увезть напрасно насильствомъ не дали, 1638, Русск. ист. библ., II, 720; его Иосифа хотѣли убити до смерти ... *риясь* (ошиб. *рыясь*) тому, что велѣно ему быть в томъ монастырѣ въ строителехъ, 1651, ib. 707. Так цсл. *ис-тоук-ань*, русск. *стоянь* (под домом), прозв. *Мазáн*, *Скидáн* (ср. литов. *waldonas*); *с-мет-ана*. То же ли: *кожан* (тулуп, мр. нетопырѣ), *брюхан*, *брылан*, *губан*?

-ань и -ань; вр. *малыган*, *мальчуган*, мр. *старигань*, *горбань*.

Имена с явственным признаком (и вообще) могут получать определенное значение или потому, что на них переносится значение определяемых, или без этого, по контексту; таковы:

-унь, жен. мр. -уха, вр. -унья: *брехун*, *крикун*, *чепурун*; *говорун*, *певун*, -унья – люди; но мр. *цвѣркун*, *колтун*, вр. топор *колун* (для колонья дров), *падун* (водопад), *вѣюн* – рыба (лит. *wijunas*).

-нь (Mikl., II, 155); вр. *сочень* и пр., *трутень*; мр. *мѣдень* – з покрышкою мѣднью, родит. мѣдня, творит. -днемъ, 1713, Седнев., Черниг. губ. (А. Лазаревский, Черты быта, Тр. Черн. губ. ст. ком., 2).

² На полях: *сукърь*, *обручь*.

Запитання і завдання

1. Які процеси протягом історичного розвитку спостерігаються при зіставленні іменника і прикметника?
2. Яка основна риса відрізняє якісні прикметники від іменників?
3. Чим ще прикметники відрізняються від іменників?
4. Як виникли специфічні відмінкові закінчення прикметників? Проілюструйте це прикладами з тексту.
5. Які суфікси вказують на ознаку, наявну в значенні деяких іменників?

Синявський Олекса Наумович

(23. IX(05. X). 1887 – 24. X. 1937)

Олекса Наумович Синявський народився 23 вересня (5 жовтня) 1887 року в селі Андріївці, нині смт Бердянського району на Запоріжжі. Його донька Галина Синявська, яка мешкала в Москві, у 2005 році згадувала: «... Це був глухий хутір – настільки глухий, що мій батько вперше побачив потяг лише в 14 років».¹ Родина Олекси була суто селянською, він один з семи дітей покинув село й здобув освіту. Як зазначено в життєписі О. Синявського, який він надав до Історично-філологічного відділу УАН, зростав майбутній учений у селі на Катеринославщині, де й скінчив початкову школу в 1899 році. Через три роки вступив до сільської нижчої ремісничої школи й, не закінчивши її, перейшов до середньої електротехнічної школи в Одесі, навчання в якій через рік також залишив і почав самотужки готуватись за гімназійним курсом. Через два роки в Дорпаті (Ліфляндської губернії) при міністерській гімназії склав екстерном іспити й одержав «атестат зрілості». Того ж 1909 року вступив до Харківського університету на фізично-математичний факультет, та через рік перейшов на історично-філологічний. У рік закінчення навчання в університеті у зв'язку з участю в Шевченківському святі був заарештований, ув'язнений і висланий з Харкова під нагляд поліції на два роки. Цей час він провів у Полтаві, де разом зі своїм товаришем і однодумцем Дмитром Соловйом мешкав на вулиці Пушкінській та спілкувався з братами Косіорами – більшовиками. У Полтаві Олекса Синявський одружився з курсисткою Наталею Шаде, з якою товаришував ще зі студентських років.² Відбувши покарання, повернувся до Харкова навесні 1916 року і тоді ж екстернував, одержавши диплом I ступеня. З травня 1917 року за пропозицією професора С. М. Кульбакіна був залишений при університеті без стипендії на два роки при кафедрі слов'янської філології на підставі праць (ненадрукованих): «Описаніє говора с. Покровского» (на Катеринославщині), за яку університетом було присуджено срібну медаль, та реферат із слов'янської філології «Судьба звуків *o* и *e* в украинском языке».

Бурхливі події пореволюційних часів не сприяли науковим заняттям, і з осені 1917 року О. Синявському довелося бути то управителем і вчителем першої на Слобожанщині української гімназії, то комісаром при Харківській шкільній окрузі та Головою Комісаріату по справах Харківської шкільної округи. Водночас у 1917–18 роках він викладав українську мову на 10-ти курсах, а також брав участь у виданні таких українських часописів у Харкові, як «Рідне Слово», «Нова Громада», редагував українські підручники у видавництві «Союз». Коли при Харківському університеті були створені кафедри українознавства (від 1918 року), О. Синявський перевівся на кафедру української мови, де і розпочав свою наукову й педагогічну діяльність. Протягом 1920–1928 років він перебував на посаді професора Інституту народної освіти, досліджував українську мову.

У 1928 році О. Н. Синявський переїжджає до Києва і працює керівником Діалектологічної комісії Академії наук УРСР, а від 1930 року очолює відділ діалектології Інституту мовознавства. У Києві він теж не полишає викладацької роботи й протягом 1932–1937 років обіймає посаду професора української мови Київського університету та педагогічного інституту. 30-ті роки – це надзвичайно складний період для української інтелігенції;

¹ Синявська Г. О. «Червоне колесо прокотилося по нашій родині з усією міццю» // Українська мова. – 2006. – № 1. – С. 90.

² Грищенко А. Люди і долі (штрихи до портрета Олекси Синявського) // Рідний край. – 2005. – № 1(12). – С. 39.

масові репресії, переслідування, арешти – звичне явище того часу. Мало кому вдалося unikнути цього, більшість поповнила тисячні списки «невинно убієнних». Не минула зла доля й Олексу Синявського – 4 жовтня у його помешканні було вчинено обшук, а господаря заарештовано. Спочатку О. Синявський не визнавав висунутих проти нього звинувачень, однак тортури, які на той час були звичайною практикою слідства, зробили своє: він не лише визнав «свою провину перед радянським народом і його урядом у повному обсязі», а й почав давати детальні свідчення про «антирадянську контрреволюційну націоналістичну організацію», назвавши десяток імен нібито причетних до неї.³ У науковця жевріє надія, що, визнавши всі численні звинувачення, він отримає можливість «чесною працею спокутувати свою провину», однак рішення Військової Колегії Верховного Суду СРСР було однозначним: приговорити Синявського Олексія Наумовича до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього особисто належного йому майна. Присуд кінцевий і належить до негайного виконання.⁴ Учні Олекси Синявського, розуміючи небезпеку, що нависла над його родиною – дружиною, донькою Галиною й сином Віктором, – допомогли їм непомітно виїхати з Києва, тим самим зберігши життя.

Присуд про розстріл Олекси Синявського було виконано 24 жовтня 1937 року.

Олекса Наумович Синявський залишив важливі для мовознавства дослідження граматичної та фонетичної структури української мови.

У роки українізації, яку вимушена була розгорнути більшовицька влада, постала низка практичних завдань в українському мовознавстві: необхідно було створити навчальні посібники з української мови як для шкіл, так і для вузів. О. Н. Синявський на основі прочитаних ним лекцій на учительських курсах у Харкові (1917 р.) опублікував у 1918 році «Короткий нарис української мови». Через чотири роки виходить його «Порядник української мови». У 1923 році був опублікований посібник «Украинский язык» для практичного вивчення української мови на робітфаках, у технікумах, на курсах і для самоосвіти. На той час це був один із найкращих підручників з української мови. Про це свідчить хоч би той факт, що за неповні чотири роки він витримав п'ять видань.

Уже перші праці О. Н. Синявського засвідчили, що їх автор – талановитий і високоосвічений учений, який ґрунтовно знає українську мову, може пояснити закономірності її розвитку, суспільні функції, окреслити її самобутність.

У 20–30-х роках ХХ століття у зв'язку з використанням української мови в державних установах, діловодстві, навчальних і культурно-мистецьких закладах перед лінгвістами гостро постало питання нормалізації правопису, лексичної й граматичної системи української мови. Це було складне завдання, яке викликало дискусії та різні підходи до його розв'язання. О. Н. Синявський відіграв особливу роль у виробленні тенденції нормування української літературної мови. Він вважав, що в унормуванні української літературної мови «не можна без шкоди для неї нехтувати її фонетичною, граматичною й лексичною специфікою, всіма тими виражальними засобами, що їй властиві, але водночас не можна визнати за відповідне законам її розвитку й беззастережне усунення з неї інтернаціональної лексики й заміну такої лексики власними архаїзмами, обласними словами та штучними витворами...»⁵.

³ Там само. – С. 43.

⁴ Там само. – С. 54.

⁵ Жовтобрюх М. А. Визначний дослідник української мови // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 12. – С. 19.

У 1924 році О. Синявський опублікував «Діалектологічний порадник», який був спеціальною програмою для запису діалектних матеріалів, науковець вважав, що діалекти мають важливе значення для пояснення складних питань історичного розвитку мови. На його думку, «ніщо не дозволяє так глибоко зазирнути в саму природу язика, язикових явищ, як спостереження над живим язиком у його найпростішому й найприроднішому виявленні»⁶. Помітна роль в українській діалектологічній науці належить статті вченого «З української діалектології». Найповніше свої наукові позиції О. Н. Синявський виклав у фундаментальній праці «Норми української літературної мови», яка побачила світ у 1931 році й мала велике значення для формування насамперед орфоепічних та акцентуаційних норм української літературної мови. Переважна більшість сформульованих у ній правил закріпилася в українській літературній мові.

У «Нормах» О. Синявський дав глибоке теоретичне обґрунтування й практичне застосування орфоепічних, лексичних, морфологічних і синтактичних норм української літературної мови, показав її нормативну систему.

Особливу увагу вчений приділив граматичній будові української літературної мови. Наприклад, у морфології він описав паралельні форми (зокрема, повні й короткі форми прикметників) та їх стилістичне використання. У синтаксисі важливого значення О. Синявський надавав правильній однозначній побудові речення, ілюструючи це кращими зразками з художньої літератури. Високо оцінюючи працю «Норми української літературної мови», А. П. Грищенко зазначає, «що вона й досі залишається одним з найкращих зразків науково-практичного опису граматичної системи української літературної мови»⁷.

У 1929 році О. Н. Синявський опублікував працю «Спроба звукової характеристики літературної української мови», яка стала основою для наступних досліджень фонемного складу української мови. Учений в українській літературній мові визначав 12 голосних і 90 приголосних фонем. Серед голосних він виокремлював 6 наголошених і 6 ненаголошених, а серед приголосних – звичайні й довгі, тверді й пом'якшені, дзвінки й глухі фонemi, дав визначення фонemi: «... фонема – це не просто звук людської мови, що є їх у кожній мові безліч, а такий звук, краще сказати звуковий тип, звукова одиниця, мінімальний урізок звукового процесу, що здатний вносити диференціацію в значення слів, а таких... елементів завжди обмежена кількість»⁸. У цій же праці вперше в українському мовознавстві застосовано статистичний метод дослідження звуків, їх поширення, частотність та співвідношення голосних і приголосних у різних функціональних стилях української мови.

Стаття О. Н. Синявського «Фонетична контроверза» (1923) присвячена історичній фонетиці. У ній учений розглядає процеси ствердіння приголосних перед голосними переднього ряду в українській мові (тобто у складах *ле, не, ре, ли, ни, ри*). Щодо цього він полемізує з О. Шахматовим, який переконував, що ствердіння приголосних у цих позиціях треба вважати новим, пізноукраїнським явищем. Учений поділяє думку О. Потебні, К. Михальчука, П. Житецького, які стверджували, що це ствердіння відбулося ще в праслов'янський період.

⁶ Грищенко А. П. Пам'яті видатного мовознавця. До 80-річчя з дня народження О. Н. Синявського // Мовознавство. – 1967. – № 6. – С. 24.

⁷ Там само. – С. 29.

⁸ Синявський О. Спроба звукової характеристики літературної української мови // Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства. – 1929. – 2. – С. 6.

О. Н. Синявський брав активну участь у створенні українського правопису. У збірці наукових праць «Культура українського слова» (1931) він опублікував наукову розвідку «Коротка історія “Українського правопису”» про правописну ситуацію у 20-х роках ХХ століття в Україні. Популяризації правописних орфографічних, орфоепічних та граматичних норм української літературної мови служили й підручники, складені О. Н. Синявським – «Вчимося писати» (1918 р. і 1923 р.), «Українська мова для шкіл соціального виховання» (1924–1928 рр.), «Коротенька практична граматики української мови для дорослих» (1929 р., 1931 р.).

О. Н. Синявський був також дослідником історії української літературної мови. Йому належать праці про мову Г. С. Сковороди, яка «становить яскраве і своєрідне явище в історії нашої літературної мови XVIII ст.». На його думку, погляди на мову творів українського філософа, які досі висловлювали вчені, «не відповідають дійсності, не визначають справжнього характеру й ества справжньої мови творів Сковороди»⁹. У науковій розвідці «З верховин нової літературної української мови» (1929) О. Н. Синявський досліджує народні джерела мови І. П. Котляревського, наявність у ній фонетичних і морфологічних елементів південно-східних говорів. Але найбільше наукове зацікавлення викликала в нього мова творів Тараса Шевченка. Учений навіть перед іншими дослідниками ставив як одне з основних завдань українського мовознавства вивчення мови художніх творів поета і його епістолярної спадщини. Наукові праці «Дещо про Шевченкову мову» (1925), «Елементи Шевченкової мови, їх походження і значення» (1931), «Принципи редагування мови й правопису Шевченка та конкретні зразки» (1931), «Правописне оформлення творів Шевченка» (1933) не втрачають своєї актуальності, бо в них дослідник не лише виявив у мові творів Кобзаря основні риси української літературної мови, але й прокладав шлях майбутнім дослідникам мови Шевченка й визначення її ролі у формуванні сучасної української літературної мови.

О. Н. Синявський докладав багато зусиль дослідженню діалектів української мови. Крім «Діалектологічного порадника», у 1927 році на допомогу тим, хто записував діалектні особливості української мови, він опублікує спеціальну «Діалектологічну анкету». У газетах «Народний учитель» (1926, № 42) та «Культура і побут» (1926, № 43) під заголовком «Збирайте діалектологічний матеріал» було надруковано цінні поради записувачам діалектного матеріалу. У статті «З української діалектології» (1929) викладено низку теоретичних питань, насамперед розглянуто проблему застосування фонематичного принципу в дослідженні фонетичного складу говірок української мови. У цій же праці глибоко проаналізовано історію розвитку української діалектології, найважливіші діалектологічні праці вчених, а також викладено теоретичні основи дальшого розвитку української діалектології. Є в О. Синявського й конкретне дослідження однієї говірки північного наріччя української мови, опубліковане під назвою «Замітка про мову с. Любеча на Чернігівщині» (ж. «Мовознавство», 1934, № 1).

У 20–30-х роках ХХ століття в українському мовознавстві значно активізувалася лексикографічна робота. Не був байдужим до лексикографічних питань і О. Н. Синявський. У рецензіях на «Російсько-український словник» (1925 р. на т. I, 1931 р. на т. III) він указує на те, що всі українські словники повинні бути конструктивним чинником у розвитку української літературної мови і необхідно уникати того, що може вносити

⁹ Жовтобрюх М. А. Названа праця. – С. 22.

дезорганізацію в систему чи структуру української мови. Учений справедливо вимагав, щоб із перекладного словника були вилучені жаргонізми та ті неологізми, які порушують закони українського словотвору (наприклад: житлогурт, гуртожит, житлогурток та ін.).

Як справжнього вченого, О. Н. Синявського цікавила історія вітчизняної лінгвістичної науки. Ще в 1922 році він склав повний опис рукописів О. О. Потебні, який було опубліковано в першому номері «Бюлетня редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні» (вийшов у Харкові). У 1928 році О. Синявський надрукував наукову розвідку про О. О. Потебню, у якій розглядає значення праць ученого для розвитку вітчизняного мовознавства.

Література

1. Грищенко А. П. Пам'яті видатного мовознавця // Мовознавство. – 1967. – № 6. – С. 23–29.
2. Жовтобрюх М. А. Визначний дослідник української мови // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 12. – С. 18–25.
3. Шевельов Ю. Покоління 20-х років в українському мовознавстві // Слово. – 1993. – Число 6.
4. Жовтобрюх М. А. Синявський Олекса Наумович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 620
5. Грищенко А. Люди і долі (Штрихи до портрета Олекси Синявського // Рідний край. – 2005. – № 1. – С. 37–65.
6. Грищенко А. П. О. Н. Синявський: місце в історії українського мовознавства // Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 22–62.
7. Синявська Г. О. «Червоне колесо прокотилося по нашій родині з усією міццю» // Українська мова. – 2006. – № 1. – С. 90–98.

Основні лінгвістичні праці О. Н. Синявського

1. Вчімось писати. Початкова наука письма для народніх шкіл. – Х.: Союз, 1918. – 96 с.; 2-е вид., поправл. – Х.: Книгоспілка, 1923. – 88 с.
2. Коротенька практична грамати́ка української мови для дорослих. – Х.: Рух, 1918. – 20 с.
3. Короткий нарис української мови. З лекцій, читаних на учительських курсах у Харкові 1917 року. Шкільна бібліотека під ред. Д. Панадіаді. – Х.: Союз, 1918. – 55 с.
4. Опис рукописів О. О. Потебні // Бюлетень редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні. – Х., 1922. – № 1. – С. 86–92.
5. Порадник української мови. Пристосований до буденного вжитку Д-ром В. Сімовичем. – Х.–Берлін–Нью-Йорк: Космос, 1922. – 156 с.
6. Українська мова. Для шкіл соціального виховання. Ч. I. 3-й рік навчання. – К.: ДВУ, 1923. – 132 с.
7. Український язык: пособие для практического изучения украинского языка на рабочих, в техникумах, курсах для взрослых, а также для самообразования. – Х.: Книгоспілка, 1923. – С. VIII + 120; 2-е вид. – Х. – К.: Гос. изд-во Украины, 1924. – 120 с.; 3-е вид. – Х.: Книгоспілка, 1924. – 120 с.; 4-е вид. – 1925. – 158 с.
8. Діалектологічна анкета. Програма для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів української мови. – К.: Держ. вид-во України, 1924. – 56 с.
9. Діалектологічний пора́дник. – К.: Держ. вид-во України, 1924. – 56 с.
10. Мова творів Гр. Сковороди // Червоний Шлях. – 1924. – № 4–5. – С. 248–255.
11. Де́що про Шевченкову мову. Спроба в'я́снити декотрі сумнівні моменти Шевченкової мови // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 100–114.
12. Фонетична контрoверза // Записки Іст.-Філ. Від. ВУАН. – 1927. – Кн. 12–14. – С. 264–276.
13. З верховин нової літературної української мови // Збірник Іст.-Філ. Від. ВУАН. – К., 1928. – Т. 2, № 76-б. – С. 106–210.
14. З української діалектології. (Про фонематичний принцип у діалектології) // Український діалектологічний збірник. – К., 1929. – Кн. 2. – С. 231–273.
15. Найголовніші правила української мови. – Х.: Держвидав України, 1929. – 62 с.; 1930. – 62 с.
16. Спроба звукової характеристики літературної української мови // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. – Х., 1929. – Т. 2. – С. 5–33.
17. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення // Культура українського слова. – Х. – К., 1931. – С. 7–51.
18. Коротка історія «Українського правопису» // Культура українського слова. – Збірник I. – Х. – К., 1931. – С. 93–112.
19. На синтаксичні теми // Культура українського слова. – Х.; К., 1931. – № 1. – С. 85–91.
20. Норми української літературної мови. – Х.: Література й мистецтво, 1931. – 367 с.
21. Принципи редагування мови й правопису Шевченка та конкретні зразки // Культура українського слова. – Х.; К., 1931. – № 1. – С. 116–124.
22. Російсько-український словник ВУАН. – Рецензія // На мовознавчому фронті. – К., 1931. – Кн. 1. – С. 57–66.
23. За́мітка про мову с. Любеча на Чернігівщині // Мовознавство. – 1934. – № 1. – С. 91–97.

Синявський О. Норми української літературної мови. Наголос. – Харків-Київ: Державне видавництво «Література й мистецтво», 1931. – С. 157–170.

Наголос

Вступні уваги §109. Наголос в українській мові вільний, себто не однаковий в усіх словах і формах, як то буває по інших мовах (напр., у французькій на останньому складі, у польській на передостанньому, на другому або третьому від кінця складі в старолатинській). Як до слова або як до форми його в українській мові наголос може бути і на останньому складі, напр., *гіркий, учителі, попродавав*, і на передостанньому, напр., *гіркенький, учитель, попродавали*, і на третьому від кінця, напр., *гіркесенький, учителя, попродали*, і ще далі від кінця, напр., *випродали, ластівочка, випробуваний*. У своїй основі цей вільний наголос в українській мові давньослов'янського походження, тільки ж ні в народній українській мові, ні в літературній він не цілком сталий, тобто не завсіди те чи те слово вимовляється з тим самим наголосом. В Західній Україні, напр., кажуть *донька́*, в Східній *до́нька*, в самій літературній мові раз скажуть *принéсти*, другий *принесті́*, то *байду́же*, то *байду́же*, то *байду́же́*. Подекуди такий хисткий наголос і в окремих словах і навіть у цілих рядах їх певно ще довго буде властивий літературній мові, але багато в ній уже й таких наголосів, що їх можна вважати хоч за зовсім тверду норму, хоч за більш-менш певну тенденцію.

На наголосах окремих слів, коли в мові взагалі вільний наголос, певна річ, нема чого спинятися, бож так довелось б подати словник усіх слів. Ми спинимось лише на певних рядах слів, де наголос або однаковий і сталий, або хоч намагається стати однаковим і сталим, а під рядами розумітимемо такі групи слів, що об'єднані чимось спільним, напр., однаковим наростком, приростком, чи то однакової форми. Чимало таких уваг щодо місця наголосу в певних рядах слів розкидано в попередніх розділах і параграфах, але тут ми зведемо все те до купи, додаючи й нове, не відмічене раніше. Звичайно, уважніше поставимось до таких рядів, що мають більш практичне значіння.

Наголос в іменниках § 110. Сталий наголос в іменниках найбільше зв'язаний з певними наростками, приростками й словозміною, також іноді й після прийменників тощо.

1. Як уже й повідмічувано в розділі «іменникові наростки» (§99), наголос падає на таких іменникових наростках: **-ай (-яй), -ак (-як)** в усіх його значіннях, **-ака (-яка), -аля, -аль, -аня, -ань** (тільки не в таких як *казань, ламань...* [...]), **-ан (-ян), -ар (-яр)** – але тільки дуже часто, а не послідовно, в пестливих наростах **-а́ся, -а́сь, -у́ся, -у́ня, -у́ньо...**, **-а́ха, -а́ч** і перед **-ач** залежно від наростка [...], **-ба, -оба, -ва, -еня (т-), -ізна, -і́вник, -і́льник, -і́лно, -і́на** на означення окремішності, місцевости, здрібнілости, метушливої діяльності (**-ани́на**), **-ина́** на означення загальних тям розмірових [...], **-і́ння, -і́ня** і **-иня́** як до значіння [...], **-ир, -ист, -іста, -іст, -изм, -ізм, -і́вна, -і́й, -ня** і перед **-ня** залежно від значіння [...], **-о́та** на означення збірних, в інших непевно, **-éча, -ук (-юк), -у́ля, -ун, -у́нок, -ух, -юх, -ю́га, -у́га, -ю́ка, -я́га**. На деяких наростках, навпаки, наголос зовсім не буває: на **-ень** (майже завсіди), на **-иво** (крім тільки тих кількох слів, що повстали з іменникових пнів: *м'яси́во, гряди́во*), на **-і́сть, -ощі́, -т** (винятково *воркі́т*), **-авка, -алка, -ство, -тель, -ява (-ава)**. В іменниках з іншими наростками місце наголосу непевне, але іноді різним наголосом означаються різні тями (див. **-ка**).

2. Щодо приростків в іменниках, то іноді вони беруть на себе наголос.

а) В іменниках жіночого роду на **-а**, коли перед цим закінченням група приголосних дуже часто (майже завжди) наголос падає на приросток: *за́гадка, підпі́рка, на́кидка, ро́зрізка, при́казка, пові́стка, за́мазка, за́писка, підкла́дка, прі́стилка, на́гінка, по́хвалка, за́куска, на́шивка, по́кришка, за́ціпка, за́в'язка, прі́різка, ро́зписка, підбі́йка, за́вичка, підв'язка, пові́тка, при́ключка, пері́пічка, пері́куса, віга́дка, пері́тинка, прі́тинка, прі́весна, на́зва, відо́зва, прі́сна, прі́рва* і баг. ін., також *за́гадочка, прі́стилочка...*

б) В іменниках чоловічого роду з приростком наголос переважно падає на наросток: *за́клик, до́пит, ро́згляд, пері́гляд, на́мір, о́гляд, спо́мин, на́клеп, ро́зпал, ро́змір, на́від, за́спів, прі́пад, за́хід, за́їзд, по́слух, пері́страх, пері́ляк, пері́спів, пері́дсвіт, ро́злад* (але *ро́зла́ддя*), *бе́злад* (але *бе́зла́ддя*), *по́рух* (але *по́ру́ха*), *ві́дгомін, за́говір, за́колот, до́говір, по́хорон, по́вороз, по́голос, ві́молот, ро́зголос, на́голос* і т. ін.

Часто також і в іменниках із наростком: *ро́звиток, за́тишок, на́прямок, прі́лісок, на́росток, підсвинок, на́мордень, прі́корень, на́ростень, пере́вертень, за́бережень, пере́горок, недо́биток, недо́гризок, недо́робок, недо́ляшок* і т. ін., *прі́ваб* (але *прива́ба*), *ро́злив* (але *ро́зли́ва*) тощо. Так само і з **не-**: *не́люб, не́лад, не́люд, не́христ, не́стям* (але *не́стя́ма*), *недо́ук, непо́слух* і т. ін.

Теж і в схожих іменниках жіночого роду на приголосний: *по́гань, по́кидь, до́бич, па́морозь, на́волоч, про́золоть, о́желедь* (але *о́желе́диця*), *не́гідь, не́міч, не́сить, не́хить, не́чисть, не́теч* (але *нетéча*), *не́хвороц* (але *нехворóца*), *по́суш* (але *посу́ха*), *по́терть* (але *потеру́ха*),

3. Відмінюючись, іменники часто змінюють і наголос, але при цьому дуже часто не можна вказати правил чергування наголосів, напр., коли, при яких умовах в іменниках чоловічого роду односкладових у множині наголос буде на закінченні, а коли на корені, або коли двоскладові іменники жіночого роду на **-а́, -я́** в знахідному однини змінюють наголос, а коли ні:

стіг – стоги́

зять – зяті́

але

ріг – ро́ги

кінь – ко́ні

або

вода́ – во́ду

земля́ – зе́млю

але

сестра́ – сестру́

стерня́ – стерню́

Тільки в деяких випадках можна вказати на деяку послідовність у цілих рядах іменників наголосових явищ при їх відмінюванні:

а) В іменниках жіночого роду на **-а, -я** і групою приголосних перед закінченням із кореня або приростка наголос пересувається в множині на закінчення:

<i>кніжка</i>	– книжкі, книжо́к...
<i>зірка</i>	– зіркі, зіро́к...
<i>копі́йка</i>	– копі́йки, копі́йо́к...
<i>пі́сня</i>	– пі́сні, пісе́нь...
<i>пісе́нька</i>	– пісе́нькі, пісе́ньо́к...
<i>учіте́лька</i>	– учіте́лькі, учіте́льо́к...
<i>запі́ска</i>	– запи́скі, запи́со́к...
<i>ла́стівка</i>	– ласті́вки, ласті́во́к...
<i>ла́стівочка</i>	– ласті́вочки, ласті́вочо́к...
<i>гові́рка</i>	– гові́рки, гові́ро́к...
<i>ма́рка</i>	– ма́рки, ма́ро́к...
<i>ша́бля</i>	– ша́блі, ша́белі...
<i>друка́рня</i>	– друка́рні, друка́ре́нь...

Ця зміна наголосу охоплює дуже багато подібних іменників, хоч все ж таки не можна сказати, що вона цілком послідовна, бо є й такі слова, де наголос не пересовується:

на́зва – на́зви, на́зов...
кро́ква – кро́кви, кро́ков...
ві́шня – ві́шні, ві́шень... і деякі інші.

Зокрема звичайно наголос не пересувається в множині іменників жіночого роду здрібно-пестливих від двоскладових іменників із наголосом на закінченні:

рука́ – ру́чка – ру́чки – ру́ченьки – ру́чечки
нога́ – ні́жка – ні́жки – ні́женьки
коза́ – кі́зка – кі́зки – кі́зоньки тощо.

б) В іменниках чоловічого роду при відмінюванні їх, надто ж у множині, наголос часто пересувається, але точніше визначити правила на те, як саме і коли, в яких умовах пересувається, коли ні, трудно, ба навіть не можливо на більші ряди іменників і можливо хібащо на малі. В іменниках односкладових дуже часто наголос у множині падає на закінчення: *лісі́, вітри́, степі́, стовпі́, плугі́, гаї́, краї́* і т. ін., щождо іменників дво-, трискладових тощо, що в множині приймають іще нові склади закінчення, то тут слід указати на таку основну тенденцію в мові: у множині наголос найменше схильний пересуватися на закінчення тоді, коли в однині він падає на один із середніх (не крайніх) складів слова чи його форм, а так само наголос на приростку звичайно затримує наголос в усіх формах, в інших же випадках наголос у множині звичайно падає на закінчення. От приклади:

голу́бчик, голу́бчика... – голу́бчики, голу́бчиків...
ставо́чок, ставо́чка... – ставо́чки, ставо́чків...
моро́з, моро́зу... – моро́зи, моро́зів...
папі́р, папе́ру... – папе́ри, папе́рів...
байра́к, байра́ку... – байра́ки, байра́ків...

горód, горóду... – горóди, горóдів...
горóдець, горóдця... – горóдці, горóдців...
будíнок, будíнка... – будíнки, будíнків...
мінйíло, мінйíла... – мінйíли, мінйíлів...
порíг, порóга... – порóги, порóгів...
ведмі́дь, ведме́дя... – ведме́ді, ведме́дів...
на́рoд, на́рoду... – на́рoди, на́рoдів...
ячмі́нь, ячме́ню... – ячме́ні, ячме́нів...
запорóжець, запорóжця... – запорóжці, запорóжців...
злочинець, злочíнця... – злочíнці, злочíнців...
перемóжець, перемóжця... – перемóжці, перемóжців...
попíхач, попíхача... – попíхачі, попíхачів...
перекла́дач, перекла́дача... – перекла́дачі, перекла́дачів...
пала́ц, пала́цу... – пала́ци, пала́ців...
кушні́р, кушні́ра... – кушні́ри, кушні́рів...
руко́пис, руко́пису... – руко́писи, руко́писів...
міхонóша, міхонóші... – міхонóші, міхонóшам...

і баг. ін., як також

на́хил, на́хилу... – на́хили, на́хилів...
ві́гін, ві́гону... – ві́гони, ві́гонів...
за́куток, за́кутка... – за́кутки, за́кутків...
при́город, при́городу... – при́городи, при́городів...
на́голос, на́голосу... – на́голоси, на́голосів...
пíдсвинок, пíдсвинка... – пíдсвинки, пíдсвинків...
перéгорок, перéгорка... – перéгорки, перéгорків...
недо́биток, недо́битка... – недо́битки, недо́битків...
ві́дгомін, ві́дгомону... – ві́дгомони, ві́дгомонів...
пра́дід, пра́діда... – пра́діди, пра́дідів...
про́лісок, про́ліска... – про́ліски, про́лісків...
ро́збовток, ро́збовтка... – ро́збовтки, ро́збовтків...
су́пісок, су́піску... – су́піски, су́пісків...

і баг. ін., але не так в інших словах:

го́луб, го́луба... – голу́бі, голу́бів...
о́кунь, о́куня... – оку́ні, оку́нів...
ба́тько, ба́тька... – батькі́, батькі́в...
жо́лудь, жо́лудя... – жолуді́, жолуді́в...
ле́бідь, ле́беда... – лебеді́, лебеді́в...
вечі́р, веча́ра... – вечорі́, вечорі́в...
бе́рег, бе́рега... – берегі́, берегі́в...
го́лос, го́лосу... – голосі́, голосі́в...
со́кіл, со́кола... – соколі́, соколі́в...

*пéрстень, пéрсня... – персні́ (і перстені́), персні́в (і перстені́в)...
 мі́сяць, мі́сяця... – місяці́, місяці́в...
 сто́ляр, сто́ляра... – столяри́, столяри́в...
 сто́рож, сто́рожа... – сторожі́, сторожі́в...
 хо́лод, хо́лоду... – холоди́, холоди́в...
 бо́ндар, бо́ндаря... – бондарі́, бондарі́в...
 лі́кар, лі́каря... – лікарі́, лікарі́в...
 па́рубок, па́рубка... – парубкі́, парубкі́в...
 тра́ктор, тра́ктора... – тракторі́, тракторі́в...
 те́нор, те́нора... – тенорі́, тенорі́в...
 ста́роста, ста́рости... – старості́, старості́в...*

і баг. ін., не кажучи вже за такі, що і в однині в непрямих відмінках переносять наголос на закінчення, як от

*проводи́р, проводи́ря... – проводи́рі, проводи́рів...
 ора́ч, ора́ча... – орачі́, орачі́в...
 солове́й, солов'я́... – солов'ї́, солов'ї́в...
 робі́тник, робі́тника... – робі́тників, робі́тників... тощо.*

Ухилення від наведених типів наголосу в іменниках чоловічого роду бувають і більші, коли цілі одноманітні групи слів з іншими наголосами відмінюються, і менші в окремих словах. До перших належать іменники з здрібнілим наростком **-ик**, з ненаголошеними **-ень**, **-ець**, бо в них з першого складу наголос у множині не переходить на закінчення:

*ко́ник, ко́ника... – ко́ники, ко́ників...
 го́рбик, го́рбика... – го́рбики, го́рбиків...
 но́сик, но́сика... – но́сики, но́сиків...
 кра́сень, кра́сня... – кра́сні, кра́снів...
 у́чень, у́чня... – у́чні, у́чнів...
 ду́рень, ду́рня... – ду́рні, ду́рнів...
 хло́пець, хло́пця... – хло́пці, хло́пців...
 бра́нець, бра́нця... – бра́нці, бра́нців...
 ме́шканець, ме́шканця... – ме́шканці, ме́шканців...*

і т. ін., до других такі слова, як напр.,

*товáриш, товáриша... – товариши́, товариши́в...
 очере́т, очере́ту... – очереті́, очереті́в...
 учи́тель, учи́теля... – учителі́, учителі́в...
 мо́лот, мо́лота... – мо́лоти, мо́лотів...*

(тут треба б товáриші, мо́лоти тощо). Зрідка трапляються і такі наголоси, як *ко́зир*, *ко́зиря*... – *козі́рі*, *козі́рів* тощо.

Наголос присвійних прикметників на **-ів** завжди такий, як у родовому однини, отже інший супроти форм родового множини в тих самих випадках, коли він інший в однині супроти множини:

сiнiв (прикм.) – *синiв* (род. мн. iмен.)
братiв – *братiв*
соколiв – *соколiв*
батькив–*батькив* i т. iн.

в) В iменниках нiякого роду наголос досить рухливий, надто щодо однини-множини, i тут можна вказати деякi то бiльш, то менш послiдовнi правила й тенденцiї.

Поперше двоскладовi iменники нiякого роду на **-о**, **-е** звичайно мають рiзний наголос в однинi й множинi:

сiно, сiна... – *синá, синáми...*
дiво, дiва... – *дивá, дивáм...*
плéсо, плéса... – *плесá, плесáм...*
мáсло, мáсла... – *маслá, маслáм...*
чúдо, чúда... – *чудá, чудáм...*
жлукто, жлукта... – *жлуктá, жлуктáм...*
пáсмо, пáсма... – *пасмá, пасмáм...*
мiсце, мiсця... – *мiсцiя, мiсцiям...*
мóре, мóря... – *моря, морями...*

i т. iн. i навiть (зрiдка)

зiлля, зiлля... – *зиллiя, зиллiв...*
збiжжя, збiжжям... – *збiжжiя, збiжжiям...*
знáння, знáнню... – *знаннiя, знаннiям...*
цáрство, цáрства... – *царствá, царствáм...*

i навпаки в таких, як от

вiкнó, вiкнá... – *вiкна, вiкон...*
ряднó, ряднá... – *рядна, ряднам...*
кублó, кублá... – *кубла, кублам...*
майнó, майнá... – *майна, майнам...*
стегнó, стегнá... – *стегна, стегон...*
плiчкó, плiчкá... – *плiчка, плiчками...*
стеблó, стеблá... – *стебла, стебел...*
чолó, чолá... – *чóла, чóлам...*
пiрцé, пiрцiя... – *пiрця, пiрцям...*
кiльцé, кiльцiя... – *кiльця, кiльцям...*
денцé, денцiя... – *дeнця, дeнцям...*

тощо, а такі як, *зёрно, зёрна...* – *зёрна, зёрнам...* пояснюються подвійністю наголосу в однині *зёрно* і *зерно* (отож, власне, слід би визнати поправнішим наголос *зерно́*, як і в Шевч. «у нас нема зерна́ неправди за собою...»). У слові *вўхо, вўха...* – *вўха, вўхам...* наголос у множині такий з аналогії до колишньої двоїни *вўші*, а так само і в здрібнілому *вўшко, вўшка...* – *вўшка, вўшкам...* (тим паче, що є й *вўшко́*).

Дещо подібне бачимо і в іменників жіночого роду двоскладових на **-а, -я**, тільки в них чергування наголосів однобоке, а саме в них у множині наголос пересувається з закінчення на корінь, але не навпаки: *земля́ – зёмлі, зоря́ – зóри, сестра́ – сэстри, дочка́ – дóчки, верба́ – véрби, доба́ – дóби, бджола́ – бджóли, петля́ – пéтлі, люиня́ – лóині, межа́ – мэжі, орда́ – óрди, мітля́ – мітлі, віха́ – ві́хи, рілля́ – рі́ллі* тощо, але *скеля́ – скéлі, жаба́ – жа́би* і т. ін., є так само і інші форми множини: *зёмлями, дóчкам, véрбами...* (як і *гóрами, гóловами...*), хоч не послідовно, бо *орда́ми, в сльозáх* тощо.

Подруге в трискладових (чи ще на більше складів) іменників ніякого роду на **-о, -е** у множині наголос звичайно буде на середніх складах, пересуваючись таким чином чи з початкового, чи з останнього:

<i>решето́, решета́...</i>	– <i>решéта, реші́т, решéтами...</i>
<i>озеро́, о́зера...</i>	– <i>озéра, озéрам...</i>
<i>дзёркало́, дзёркала́...</i>	– <i>дзерка́ла, дзерка́лам...</i>
<i>дере́во, дере́ва...</i>	– <i>дерéва, дерéвам...</i> (також і <i>деревá...</i>)
<i>пряди́во, пряди́ва...</i>	– <i>пряді́ва, пряді́вам...</i>
<i>ко́лесо, ко́леса...</i>	– <i>колё́са, колі́с...</i>
<i>полотно́, полотна́...</i>	– <i>полóтна, полóтен...</i>
<i>джерело́, джерела́...</i>	– <i>джерéла, джерéлам...</i> (а не «джерéла» або «джерелá», як іноді непоправно кажуть)
<i>долото́, долота́...</i>	– <i>долóта, долóтам...</i>
<i>стремено́, стремена́...</i>	– <i>стремéна, стремéнам...</i>
<i>помело́, помела́...</i>	– <i>помéла, помéлам...</i>
<i>дере́вце, дере́вця...</i>	– <i>дерéвця, дерéвцям...</i>

і т. ін., а так само, звичайно, коли і в однині наголос на середніх складах:

<i>словéчко, словéчка...</i>	– <i>словéчка, словéчкам...</i>
<i>колі́нця, ко́ліньця...</i>	– <i>колі́нця, ко́лінець...</i>
<i>кружа́ло, кружа́ла...</i>	– <i>кружа́ла, кружа́лам...</i>
<i>кача́тко, кача́тка...</i>	– <i>кача́тка, кача́ткам...</i>
<i>верете́но, верете́на...</i>	– <i>верете́на, вереті́н...</i>
<i>місте́чко, місте́чка...</i>	– <i>місте́чка, місте́чкам...</i>
<i>болото́, боло́та...</i>	– <i>боло́та, боло́там...</i>
<i>сіделечко́, сіделечка́...</i>	– <i>сіделечка́, сіделечок...</i>
<i>намісто́, наміста́...</i>	– <i>наміста́, намістам...</i>

і т. ін. Не підлягають цим правилам іменники на **-ище, -исько**: *ра́тище, ра́тища...* – *ра́тища, ра́тищ...*, *я́вище, я́вища...* – *я́вища, я́вищам...* тощо – див. наросток **-ище** в § 99, та деякі окремі слова: *я́блуко, я́блука...* – *я́блука, я́блукам...*

Потрете в іменниках ніякого роду віддієслівних на **-ння** наголос звичайно буває такий, як у відповідного дієйменника, крім тільки тих іменників, що походять від дієприкметників на **-ений**. Так, напр., від дієслова *пита́ти* – *пита́ння*, *чита́ти* – *чита́ння*, *видава́ти* – *видава́ння*, *занадба́ти* – *занадба́ння*, *утрі́мувати* – *утрі́мування*, *роз'єдна́ти* – *роз'єдна́ння*, *намага́тися* – *намага́ння*, *перекона́тися* – *перекона́ння*, *ужива́ти* – *ужива́ння*, *мі́лувати* – *мі́лування*, *сі́лувати* – *сі́лування*, *насто́ювати* – *насто́ювання*, *заперече́вати* – *заперече́вання*, *ки́дати* – *ки́дання*, *у́міти* – *у́міння* і т. ін., а що до тих дієслів, що від них дієприкметники будуть на **-ений** [...], то наголос в іменниках від таких дієприкметників буде звичайно на **-їння**, або передніше, коли що закінчення з наростком буде **-ення** [...]: *несі́ння*, але *несення*, *ході́ння*, але *розндо́дження* і т. ін.

Від цих наголосових норм іноді ухиляються іменники ніякого роду, надто тоді, коли вони й значінням ухиляються від звичайних віддієслівних іменників на **-ння**, зокрема ж коли набувають більше матеріального значіння, напр.: *ришито́вання* (тобто дошки, дрючки тощо), *муро́вання* (мур), *видáння* (книги), *данн́я* (отрута), *дрáння* (лахи), *ві́нчання*. Проте від дієслів типу *прати*, *спати*, *ткати* і взагалі звичайні іменники з наголосом на закінченні незалежно від значіння: *прáння*, *спáння*, *ткáння*, надто ж на **-ття**: *бутт́я*, *житт́я*, *шитт́я*, *битт́я*, *знатт́я*, *литт́я*, *чутт́я*, *каятт́я*, *воротт́я*, *молотт́я*, *взутт́я*, *терт́я*.

4. У словосполученнях числівників із іменниками виникають деякі наголосові явища, а саме:

а) При числівниках *два*, *дві*, *обидва*, *обидві*, *три*, *чотири* в іменниках наголос звичайно буває такий, як у родовому відмінку однини того слова, отже в тих іменниках, що в множині мають інший наголос проти однини, наголос змінюється в таких формах, що при названих числівниках цілком спадаються з закінченнями назовного множини:

син, *сі́на* – *сині́* – *два сі́ни*
со́кіл, *со́кола* – *соколі́* – *три со́коли*
учі́тель, *учі́теля* – *учителі́* – *обидва вчі́тели*
товáриш, *товáриша* – *товариші́* – *чотири товáриши*
ла́стівка, *ла́стівки* – *ластівкі́* – *дві ла́стівки*
друка́рня, *друка́рні* – *друкарні́* – *обидві друка́рні*
верба́, *верба́* – *ве́рби* – *три верба́* (*верба́*)
плéсо, *плéса* – *плеса́* – *два плéса*
гніздó, *гніздá* – *гнізда́* – *обидва гніздá*
долотó, *долотá* – *долота́* – *три долотá*
ре́шето, *ре́шета* – *решета́* – *чотири решета́*

і т. ін.

б) При числівниках *п'ять*, *шість*, *сім*... *тисяча* буває родовий множини іменника з звичайним наголосом (*п'ять сині́в*...), алеж ті іменники жіночого роду, що в множині мають відмінний супроти однини наголос, при цих числівниках приймають такий наголос, як в однині: *п'ять бо́чок*, *сім за́ціпок*, *сто кні́жок*..., також *кні́жок сто*, *га́лок з десяти́* і т. ін. (але *багато кни́жок*, *мало друкаре́нь* тощо).

Крім усього цього зрідка подибується в мові ще перенесення наголосу з іменника на керівний прийменник: *по голові, на сміх, по світу, перед світом, об землю, на поле, під руки, на осінь, на зиму, під осінь, на літо* тощо. Здебільшого такі сполучення мають характер прислівників (порівн. *надвечір*).

5. Досить сталий наголос у деяких складних іменниках, а саме він падає майже завсіди на дієслівну частину такого слова: *хлібороб, короїда, червоточина, душогубник, сухостій, дурисвіт* і т. ін. [...]. Слід іще відмітити, що в прізвищах помічається тенденція вирівнювати наголос у таких, напр., випадках, як *Сковородá – Сковороду́* (а не прізвище *сквороду*), *Лободá – Лободу́* (а не прізвище *лбоду*).

Про наголос у займенників *я, ти, він...* після прийменників див. § 66.

Наголос у прикметниках. § 111. У прикметниках сталий або більш-менш сталий наголос буває далеко рідше, ніж в іменниках. Із прикметникових наростків досить послідовно бувають наголошені **-авий, -явий** при прикметникових пнях [...], **-арний, -ярний** (в чужих словах), **-астий, -ястий, -езний, -енний, -ецький** у згрубілих словах, **-есенький, -ітий, -їший** у 2. ступені прикметників. Крім того подекуди наголосом розрізняються значіння прикметників на **-ний, на -ова** – див. § 100 **-ний, -ів**, а також відрізняються прикметники від дієприкметників: *печений – печений* – див. §§ 89, 110₃₆.

У складних прикметників наголос завсіди падає на пень другого складника: *багатолістий, доморобний, клишоногий, жовтогарячий...* див. § 105₃₇.

Про наголос у займенниках *той, цей...* після прийменників див. § 66.

Наголос у дієсловах. § 112. У дієсловах наростки, приростки і певні дієслівні форми в більших чи менших групах визначають наголос, при тім іноді дуже послідовно (без винятків).

1. З дієслівних наростків у наголос уносять послідовність **-ону́-, -отá- й -оті́-**, бо всі дієслова з такими наростками щодо наголосу цілком однакові, напр.:

*стуконúти – стуконú, стуконéш..., стуконемó...
гуркотáти – гуркочú, гуркóчеш... гуркóчемо...
гуркоті́ти – гуркочú, гуркоті́ш..., гуркотимó...*

– порівн. § 72.

Завсіди наголос перед **-ати** в неперехідних дієсловах від прикметників 2. ступеня та перед **-кати, -кнути** в дієсловах від вигуківих слів – див. §101.

2. Дуже складний наголос у дієсловах при певних приростках, коли наголосом розрізняються доконані й недоконані форми (часто в цім беруть участь ще й наростки):

віносити – винóсити, збігаю – збіга́ю, проїздити – проїздíти і т. ін. [...]. Приросток **ви-** в доконаних дієсловах (і без **по-**) завсіди має наголос на собі. Щодо чергування наголосів у таких формах, як *розрізняти – розрізня́вати*, то див. § 84.

Про перенесення наголосу з наростка **-а-, -и-, -і-** на корінь підо впливом приростка в деяких дієсловах (*мовчáти – замóвчати...*) див. § 81₃, але до наведених там дієслів треба ще додати

стояти – постояти
багатіти – забагатіти (і забагатіти)
синіти – посиніти (але засиніти, побіліти, почорніти, похворіти, захворіти...)

3. При особових, числових і часових змінах дієслів слід відмітити такі наголосові явища:

а) Коли у формах дійсного способу наголос буває на закінченні, то в першій і другій особі множини він падає на останній склад:

беру́, береш́... – беремо́, берете́
кричу́, кричи́ш... – кричимо́, кричите́

і т. ін.

Слід уникати діалектичних форм *беремо́, берете́* тощо.
Про відпаданню **о** в 1. ос. множ. див. § 15 дрібний шрифт 2.

б) У тих дієсловах, де в минулому часі в формах жіночого роду однини наголос падає на закінчення, він буде на закінченні і в інших формах минулого часу: *дали́, дало́, пили́, були́, взяли́, пливли́, лили́, гнили́, жили́, кляли́, нап'яли́* тощо.

в) Навпаки, в дієсловах із випадним голосним у корені за наголосом у множині на другому від кінця складі такий самий наголос буде в жіночому роді однини: *бра́ла, жда́ла, спа́ла, рва́ла, зва́ла, тка́ла, гна́ла, дба́ла, пра́ла* тощо.

г) У формах минулого часу на приростках наголосу не буває (крім **ви-**), тільки на пні: *уме́р, прода́в, заня́в, підпе́р, прибу́в, прокля́в, зажив́...*

г) Крім першої особи однини дійсного способу в інших формах в багатьох дієсловах з випадним чи скороченим голосним у корені наголос падає на приросток:

піді́рвати, піді́рву́ – піді́рвеш, піді́рве, піді́рвемо,
піді́рвете, піді́рвуть
(також *по́рве, віді́рве, зі́рве, наді́рветься, розі́рве,*
перéрве, обі́рве, до́рве)
засну́ти, засну́ – за́снеш, за́сне...
розі́пну́ти (розі́п'ясти), розі́пну́ – розі́пнеш, розі́пне...
(також *за́пне, віді́пне, обі́пне, зі́пнеться*)
обте́рти, обте́ру́ – обте́реш, обте́ре...
(також *рози́тре, зи́тре*)
піді́тну́ти (підтя́ти), піді́тну́ – піді́тнеш, піді́тне...
(також *рози́тне, віді́тне*)
розі́мкну́ти, розі́мкну́ – розі́мкнеш, розі́мкне...
(також *віді́мкне, зі́мкне*)
обі́пртися, обі́пру́ся – обі́прешся, обі́преться...
(також *рози́пре, зі́пре, піді́пре*)
підожда́ти, підожду́ – підо́ждеш, підо́жде...
(також *ді́жде, зі́жде, наді́жде*)

*переня́ти, пере́йм'ю – пере́ймеш, пере́йме...
(також на́йме, віді́йме, за́йме, обі́йметься, ді́йметься,
по́йме, обі́йме, піді́йме, при́йме)
зайті́, зайду́ – за́йдеш, за́йде...
(також піді́йде, пі́де, на́йде, зна́йде, про́йде, ді́йде, зі́йде, при́йде, наді́йде,
обі́йде, пере́йде, розі́йдеться)
розісла́ти, розі́шлю – розі́шлеш, розі́шле...
(також піді́шле, за́шле, зі́шле, наді́шле, обі́шле, при́шле)
оббі́ти, обі́б'ю – обі́б'єш, обі́б'є...
(також піді́б'є, зі́б'є, наді́б'є, перéб'є)
оббі́тис'я, обі́п'юс'я – обі́п'єш'я, обі́п'єтьс'я
(також розі́п'єтьс'я, зі́п'єтьс'я)
злі́ти, злі́лю – злі́леш, злі́ле (зі́ллєтьс'я...)
(також віді́ллє, по́ллє, наді́ллє, обі́ллє, піді́ллє)
розі́м'яти, розі́мну́ – розі́мнеш, розі́мне...
(також зі́мне)
піді́ткну́ти, піді́ткну́ – піді́ткнеш, піді́ткне...
розі́пхну́ти, розі́пхну́ – розі́пхнеш, розі́пхне...
(також зі́пхне, віді́пхне, піді́пхне)
зі́рну́ти, зі́рну́ – зі́рнеш, зі́рне...
обі́гну́ти, обі́гну́ – обі́гнеш, обі́гне...
(а також зі́гне, піді́гне, наді́гне, розі́гне)
обжа́ти, обі́жну́ – обі́жнеш, обі́жне...
(також розі́жнетьс'я, наді́жнеш)
обме́рти, обі́мру́ – обі́мреш, обі́мре
(також віді́мре)
віді́зва́ти, віді́зв'у́ – віді́звеш, віді́зве
(також обі́зветьс'я, зі́зве, перéзве)
розду́ти, розі́дму́ – розі́днеш, розі́дме...*

Так само від усіх таких і інших дієслів, коли в них в корені група приголосних і в дієприкметниковій формі в корені немає голосного, наголос в дієприкметникові падає на приросток:

піді́рваний, піді́рвано, по́рваний, по́рвано, при́дбаний, перéнятий, на́нятий (із пере́нятий...), про́граний, за́браний, за́ткнутий, на́п'ятий, на́пнутий, обі́йдений, про́спаний, за́гнаний, за́гнутий, на́вчений, на́званий, пі́знаний, обі́знаний, розі́знаний, ді́знаний, при́знаний і т. ін., а так само і в дієприкметниках від дієслова -дати: по́даний, пі́дданий, про́даний, перéданий, до́даний тощо (алеж, звичайно, потя́тий, наду́тий, пожа́тий, набі́тий, пом'я́тий, прожі́тий, умі́тий, запéртий, розте́ртий, підбі́раний...).

Коли такі дієприкметники переходять у прикметники, то й наголос може пересуватися з приростка на наросток: *навче́ний, назва́ний, підда́ний*, напр.: «Краще розум прирожденний, ніж навче́ний», «Один тільки брат назва́ний оставсь на всім світі» (Т. Шевч.), „Сухомлинського пана підда́ний“ (М. Вовч.). Порівн. іще § 89.

Наведені наголоси в дієсловах типу *розірве, обіллється, засне...* дуже характерні для української мови, і їх можна ілюструвати, напр., такими уривками з віршованої мови:

*Свічечка згасне,
Батенько засне (Нар. пісня)
То стопче тебе ніженькою,
То зорве тебе рученькою
І зяткне тебе за шапоньку (теж)*

Алеж далеко не з усіма приростками наведені дієслова мають наголос на приростку в указаних формах, бо, напр., буде *пошлє, перешлє, нажнє, заллє, перетрє, припнє* тощо, тобто в нев'язаних умовах наголос у цих дієсловах уже однаковий, а саме як у першій особі однини.

На жаль, де завсіди наші поети додержують поправних наголосів у цій групі дієслів, кладучи їх після приростків, напр.:

*Ти, як осінь, умреш, розіллє ш ся слізьми.
... вітер замовкне сумний
Об різку осоку розітнєть ся (Леся Україн.)
От де лихо! От де серце
Разом розірвєть ся (Т. Шевч.)*

д) Дуже часто в дієсловах другої відміни на **-іти** в формах теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу в усіх формах, крім 1. особи однини, наголос пересувається на один склад у напрямі до початку слова:

*варіти, варю – в́ариш... в́арять
платіти, плачу́ – плáтиш... плáтять
говоріти, говорю́ – гóвориш... гóворять
учіти, учу́ – у́чиш... у́чать
моріти, морю́ – мóриш...
гостріти, гострю́ – гóстриш..., також: хваліти, красіти, валіти,
дражніти, паліти, цініти, творіти, миріти, сваріти, явіти, гасіти,
гатіти, кадіти, мастіти, мостіти, нестіти, садіти, слідіти,
родіти, христіти, повторити, городіти, ворожіти тощо.*

Запитання і завдання

1. Поясніть, що значить «наголос в українській мові вільний».
2. Якого походження «вільний наголос» в українській мові? Наведіть приклади різного наголосу в одних і тих же словах.
3. Чи є в українській мові слова з «однаковим» чи «сталим» наголосом?
4. Коли буває сталий наголос в іменниках? З чим це пов'язано?
5. Простежте за текстом, як впливають суфікси (наростки) і префікси (приростки) на наголошування іменників різних родів.
6. Простежте, як у тексті пояснено зміну наголосу при відмінюванні іменників усіх родів.
7. Простежте за наголошуванням прикметників.
8. Які особливості наголошування дієслів?
9. Простежте за наголосом у прислівниках.
10. У чому особливості наголошування дієприслівників недоконаного виду на -чи?

Синявський О. Н. Норми української літературної мови. Синтакса. – Харків-Київ: Державне видавництво «Література й мистецтво», 1931. – С. 203–215.

Синтакса

Просте речення

Головна пара

Безпідметове речення § 145. Хоч підмет та присудок (головна пара) і найважливіше словосполучення в реченні, та все ж далеко не вся наша мова виливається в такі словосполучення, де є головна пара з звичайним підметом та присудком. Чимало в мові буває таких словосполучень, де або бракує чогось із головних членів речення, або вони складні, тобто більші за звичайні однослівні підмет і присудок. Зокрема досить поширені безпідметові речення.

Безпідметові речення взагалі вживаються в мові тоді, як або не можна назвати підмета, бо він невідомий (напр., *Уже нахмарило.*), або його не бажано називати (напр., *Йому запропоновано посаду.*), або нарешті як у мові нема засобів висловлюватися звичайним реченням із головною парою, хоч би в мислі підмет і відомий був (напр., *Дощу немає.*).

На форми безпідметових речень українська мова досить багата, але не всі вони виявляють однаковий ступінь безпідметовості. Щодо цього, то всі їх можна поділити на дві головні групи – безпідметові речення з великою безпідметовістю й речення з безпідметовістю відносною (меншою).

Перша група визначається більш чи менш наявною формою ніякого роду присудка. Це спільна ознака усіх безпідметових речень цієї групи. Сюди належить кілька розрядів речень.

Так само декілька розділів і безпідметових речень другої групи, себто тих, що їх присудки виразніше вказують на підмет.

Безпідметове речення на -но, -то. § 146. Безпідметові речення з віддісприкметниковим присудком на *-но, -то* (див. § 91) дуже поширені в українській мові. Це найбільше безпідметові речення, бо в них не тільки немає підмета, а й сама форма присудка майже ніяк не вказує на підмет, у кожному разі ще менше, як то буває в інших безпідметових реченнях із присудком на *-о*, де більш-менш виразно виступає ніякий рід. Тільки з історії мови стає видно, що форми як *писано, роблено, викрито...* це ніякий рід однини колишніх дісприкметників *писанъ, писано, писана...*, тепер же ніщо вже не вказує на те, бо ці форми вже не паруються як прикметники з іменниками ніякого роду, а виступають у реченні зовсім незалежними і звичайно керуючи іншими словами як справжні дієслова, напр., *книгу вже принесено, нам раджено цього не робити, його вибрано на голову* і т. ін. Та й не вживаються ці форми ніде більш, крім як у подібних безпідметових реченнях, отже це звичайнісінькі дієслова-присудки тільки в особливій формі. Не слід плутати таких безпідметових речень із реченнями двочленовими, де в присудку буде звичайний дісприкметник з родовими й числовими закінченнями, отже:

<i>хату виметено</i>	– <i>хата виметена</i>
<i>коня підковано</i>	– <i>кінь підкований</i>
<i>його (горща) розбито</i>	– <i>воно розбите</i>
<i>коні (знах. відм.) продано</i>	– <i>коні продані</i>
<i>поле (знах. відм.) засіяно</i>	– <i>поле засіяне і т. ін.</i>

Отже в жадному разі не може бути сполучення займенника-підмета *воно* з присудком на *-но, -то*, як от напр.:

Левченко підійшов до свого ліжка. Воно було застелено старою... ковдрою. (М. Черняв.)
Мусить бути *воно було застелене*.

У перших (безпідметових) реченн, ях головна увага на дії (присудку), тільки в них зовсім не означене те, з чого виходить дія (підмет), а лише те, на що направлена вона; у других – навпаки – дія зовсім і не означена, і увага зосереджена на підметах, а до них тільки додані як частина складного присудка (але без дієслова) дієприкметники, що визначають ознаки підметів як наслідки чинності. Ті й ті словосполучення в українській мові вживані, алеж, як бачимо, вони не однозначні, то й добрі вони будуть лише на своєму місці. Наскільки це різнозначні словосполучення, видно з того, як в'яжуться їх дієприкметники з іншими словами. Напр., речення, *хліб у нас куплений* цілком природно зв'язати з таким додатком, як *а не свій*, де в *свій*, рівнобіжному з *куплений*, уже немає жадної дієслівності. Або ще так: *хліб у нас був і свій і куплений* – *вона була гарна, як намальована, хата була виметена, чепурна*, або як от у Шевченка:

*І сниться їй: той син Іван
і уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий.*

де дієприкметник *засватаний* іде однорядно з прикметниками. Але *куплено, зроблено* і т. ін. в'яжуться більше з дієсловами, як *купили, зробили* тощо.

Тим то безпідметові речення на *-но, -то*, до речі, будуть лише тоді, коли ті присудки на *-но, -то* означають дію живої істоти, хоч і невідомої або просто неназваної, як наприклад, *книгу написано* (про людей), *його призначено* (про представників влади), *хлопця покусано* (про собак, комарів), *траву потолочено* (про худобу) і т. ін., але ніяк не може бути безпідметових речень на місці таких, як *і небо невмите і заспані хвилі, як збудоване людське тіло, усі гори вкриті лісом* тощо. У цьому другому випадку можливі тільки двочленові речення з дієприкметниками на *-ний, -не, -на, -ні*: (множина), у першому ж можливі ті й ті, але тільки на своєму місці. Напр., і *крамницю замкнено* і *крамниця замкнена* поправні словосполучення, тільки ж на дверях крамниць слід вивішувати таблицю з написом *крамниця замкнена*, а не *крамницю замкнено*, бо цей другий напис був би доречний хіба в таких випадках, коли б треба було сказати, що *крамницю замкнули* (напр., з розпорядження фінінспектора, міліції, абощо).

Безпідметове речення на *-но, -то*, коли присудок цей не повинен визначати дію живої істоти, можливе як певний стилістичний засіб своєрідної безсуб'єктної персоніфікації, граматичного уособлення. Так, напр.,

*Дивлюся ранком –
Вже заволочено серпанком
сіреньким небо.*

(Л. Україн.)

ми можемо розглядати не як граматичний недогляд, а як свідоме бажання сказати ніби «наче хтось заволік», принаймні так розуміти ці вірші ніщо не заперечує.

Та не можна виправдати подібного безпідметового речення в «Пісні сліпих» О. Олесея, де сліпі, м. ін., кажуть:

*Світ нам застелено чорною хмарою,
Сонечко яснеє ще нам не сходило.*

бо недоречний же тут був би образ «хтось нам заслав світ» і можна лише «світ нам застелений» (від *заслатися* – див. § 89₃).

Так само як граматичний недогляд сприймаємо ми в цього ж поета безпідметове речення і в такому вірші:

*Ранок... зеленє свято кінчається,
Гаснуть на люстрах небесних свічки.
Килим поволі з підлоги згортається.
Зірвані квіти, гірлянди, стрічки.
Небо закрито завісою темною,
Заслані сірим серпанком поля.*

бо коли й можна припустити, що поет бажав змалювати передранішні події в природі як вчинок мітичного чи поетичного «хтось», то тоді ж слід би чекати і в сусідніх рядках «зірвано квіти», «заслано поля». А вже аж надто не до речі вжита безпідметова конструкція в А. Головка в такому місці:

*Давид... п'є... степове повітря. І, либонь, хмільє від нього: очі якось аж затуманились,
розкрито обвітрені уста.*

Присудки на *-но*, *-то*, звичайні від переємних дієприкметників, себто від дієприкметників із перехідних дієслів, зрідка бувають із інших дієслів (неперехідних), але тільки від таких, що визначають дію живої істоти і в дійменнику кінчаються на *-ти*, напр., *заграно*, *походжено*. *Тоді жартовано із нами*. (Ів. Франко). Ніколи ж не бувають такі присудки від прикметників на *-ний* з дійменників на *-тися*, напр., від *заспаний*, *скажений*, і взагалі прикметників (*печений*, *коханий*...) [...]. Тим то непоправною треба визнати конструкцію в Лесі Українки в такому, напр., місці:

*Я збагнула,
Що забуття не суджено мені.*

бо *суджений* могло повстати від дієслова *судитися*, то й конструкція має бути *забуття не суджене мені*, як і *вона не суджена мені* (а не «її не суджено мені»).

Часове значіння присудків на *-но*, *-то* в безпідметових реченнях виявляється в певних зв'язках. Із таких звичайних словосполучень, як *книгу куплено вчора*, *приватну власність на землю давно вже скасовано* тощо, а також із близьких стосунків присудків на *-но*, *-то* з присудків на *-ли* (*сказано – сказали*...) бачимо, що це значіння – минулий час. Ось декілька прикладів.

*Поставлено та поставлено,
Тільки нас та не прошено;
Якби нас просили,
То б ми ся поживили. (З весільної пісні)
Романа теж прогнано тоді з економії. (М. Коцюб.)
Колись на Яхрема скрізь подейкувано, що він крадене передержує.
(Б. Грінч.)
Ізмалку учено нас на Москві. (П. Куліш)
Учора до пізньої ночі прокопувано дорогу. (Ів. Франко)
Уже тайник засипано землею. (Б. Грінч.)
Я ж прийшла в гості, і мене прошено «зостатись, посидіти», ну я й
зосталась і посиділа. (Л. Україн.)*

Тим і в інших випадках безпідметові речення з присудком *-но, -то* звичайно минулого часу:

*Нас на віки розділено з тобою. (П. Куліш)
Наумиху звано старосвітською жінкою. (М. Коцюб.)*

і т. ін. Все ж уживаються такі безпідметові речення і з *було*, набуваючи відтінку значіння передминулого часу:

*Купив син соли, скільки було сказано йому.
(Нар. прип.)
Пішли вони дальше в другий льох, де було зложено саме золото.
(Нар. казка)
І навіть піднято було мене на сміх. (М. Рильськ.)
Не встигла й ніч настати, як було вже місто взято. (Л. Україн.)*

Як і звичайні дієслова минулого часу, присудки на *-но, -то* в умовному способі можуть мати значіння й майбутнього часу [...]:

Тепер же ми ходім на шанці, щоб бачено, що пильні й щирі ми. (Б. Грінч.)

У діловій мові частенько *було* вживається у цих реченнях без потреби і безпідставно, тобто там, де присудки на *-но, -то* визначають просто минулий час і нема потреби на передминулий відтінок, як от, напр.: «після довгих дебатів було винесено резолюцію», де досить сказати «після довгих дебатів винесено резолюцію».

Проте занепад часовости в дієприкметникових присудках на *-но, -то* в живій мові почувається чимраз більший, чим пояснюється поява й конструкції безпідметових речень із *-но, -то* з помічним дієсловом *буде*: *буде зроблено* і т. ін.

Нарешті слід відмітити ще одну рису безпідметових речень на *-но, -то*: додаток іменниковий знахідного відмінку в таких реченнях переважно стоїть перед присудком, а не по них, як у реченнях із підметом.

Щодо стосунку безпідметових речень на *-но, -то* до споріднених речень із підметом та інших безпідметових, то див. §§ 151, 152.

Безпідм. речення прислівникові й дієйменникові. § 147. Поширені в мові безпідметові речення прислівникові, себто такі, де підмета немає, а присудок складний [...], при тім дієслово може бути, може й ні, прислівник же завжди наявний:

Тихо. Сумно. Ніщо не пролетить, не заспіває.

(П. Тич.)

У таких реченнях дуже часто в присудок увіходить ще дієйменник: *сумно сидіти, треба йти, моторошно дивитися, весело жити, шкода різати, можна сказати, годі розмовляти, нудно слухати, важко здобути, краще піти* і т. ін. [...]. При таких присудках дуже часто буває давальний особи: *мені сумно, нам стало шкода..., йому приємно, мулко на серці...*, бо здебільшого визначають такі безпідметові речення психічний стан, почування людини.

У таких безпідметових реченнях часто буває ще займенникове слово *все, це, то, воно, що*, тільки це не звичайні займенники, а особливі вказівні слівця, тим то вони не підмети в таких реченнях, коли ж вони правлять за підмети, то тоді й у присудках будуть відповідні прикметники: *все це дуже потрібно, все було тихо, все спокійно; що вже весело було; воно й справді важливо, щоб...; то зрозуміло, що...*, але *все це* (напр. майно) *дуже потрібне; воно* (напр. слово) *й справді важливе...* Отже, безпідметово *мені все так нудно, на морі спокійно* і з підметом *мені все таке нудне, море спокійне*.

Такі різні конструкції можливі часто: *все було гарно – все було гарне, важливо – важливе, потрібно – потрібне, приємно – приємне, доречно – доречне, зрозуміло – зрозуміле, відомо – відоме, властиво – властиве, так само – таке саме...*

Не завжди буває цілком ясно, якої з цих двох конструкцій треба вжити в даному разі. Безпідметові конструкції взагалі абстрактніші, загальніше значіння мають, ніж конструкції з прикметниками, і часто та чи та з них, виразно розмежовуючися значінням, залежать від наміру й мети того, хто їх уживає, але в окремих випадках буває й так, що значінням вони наближаються і стають однаково можливі обидві. Так, напр., *Було все тихо*. (Б. Грінч.) ми ніяк не можемо змінити на конструкцію з *тихе*, не змінивши зовсім і значіння речення. Але однаково вживається у *нього все готово* і у *нього все готове*. (див. Номис. Укр. прик. № 22).

Кінець-кінцем відмінність цих конструкцій цілком відповідає відмінності значінь вказівної частки *то* й займенника *те*, напр.: *то подаровано мені* і *те подаровано мені*.

До цієї групи безпідметових речень прилягають і деякі речення з присудками на *-но, -то* від дієприкметників: *казано, нечувано, дано*, себто такі, де при присудках немає додатків іменникових знахідного відмінку, а є або можливий дієйменник, або ціле додаткове речення:

Вам казано: любіть братів. (Олесь)

Нам призначено скалу сесю розбити. (Ів. Франко)

Так само і в сполученнях із *мусить бути, може бути, повинно бути* тощо: *мусить бути зрозуміло...* і *мусить бути зрозуміле...* як до потреби.

Близькі до безпідметових речень прислівникових і речення дієйменникові. Це такі речення, де дієйменник править за присудок:

Як не робити, то й хліба не їсти. (Нар.)
 Ой знати, знати, хто кого любить. (Нар. пісня)
 А вже ж мені, старенькому, без коня пропадати. (Нар. дума)
 А ні виду не видати, а ні чутки не чувати. (Нар. присл.)
 Сльозами моря не долить. (Т. Шевч.)
 Порвати б сітку мук дрібних,
 Втекти б від галасу людського,
 Втекти б до моря голубого,
 До скель задумливо-німих. (О. Олесь)
 А де Лейба?
 Ще його немає?
 Знайти його та повісити! (Т. Шевч.)
 Щebetання, реготання оддалеки чути. (П. Куліш)

У безпідметових реченнях на подобу останнього дієсменники можуть виступати дуже обмежено, себто далеко не від усіх дієслів. І поширювати такі речення коштом, напр., дієслова *бачити* ніяк не можна – це нічим не виправдана самоволя.

Дієсменникові безпідметові речення досить звичайні й поширені при різних вигуківих словах:

На що було казати, що сирітка?.. (М. Коцюб.)
 Чи битись, чи миритись. (Нар.)
 Як воно, як життя у такому? (А. Тесл.)

Слід відмітити ще безпідметове речення з дієсменником і присудковим прислівником:

Вона промовила: „Жорстокий переможче!
 Уп а с т и в цім бою для мене най д о р о ж ч е“.
 (М. Рильськ.).

Безпідмет. реч. на -ло тощо. § 148. Безпідметові речення з присудком у третій особі однини ніякого роду, як це видно з форм минулого часу дієслова (на *-ло*), так само, як і речення на *-но*, *-то*, дуже поширені в українській мові. Сюди належать як речення з спеціальними неособовими дієсловами (*дніти, сутеніти, нахмарити, кортіти, смеркати, поночіти...*), так і такими дієсловами, що тільки вжиті неособово (*зблизити, загомоніти, взяти, носити, блискати, милувати* і багато інших).

Коли дієслова в безпідметових реченнях на *-но*, *-то* щодо їх значіння характеризуються тим, що стосуються до живих істот і насамперед осіб, визначаючи їх дію, то про значіння дієслів у безпідметових реченнях цієї групи (на *-ло...*) можна сказати, що вони стосуються передусім до явищ природи або показують взагалі такі процеси, що відбуваються з невідомих причин чи хоч здаються загадковими, неясними щодо свого походження. У реченнях на *-но*, *-то* підмет не називається сказати б свідомо (принаймні часто), а коли й не навмисно, то тільки через незнання його, при тім ця причина дії майже завжди буде «хтось», у реченнях же з присудком ніякого роду однини (*-ло...*) він завжди невідомий і таємничий («щось»). Певна річ, не випадково, що ці останні речення більше поширені в народній мові.

Приклади:

*Де не візьмись вихор та буря.
Ухопило одну дочку Оленку та й понесло!
А то змії ухопив та поніс. (Нар. каз.)
А мої оченьки як кленовим листом за темнило,
ніби тайними дверцями мої очі зачинило. (Нар.)
Колись там була пуца, така росла полома (трава),
що їй не просунешся. Там, кажуть, колись кричало,
реготало і вило на всю плавню. (Нар. опов.)
Хмарами пів неба замостило, на сонечко мов ніччю налягло.
(Є. Греб.)
Дніпра гирло (знах. відм.) за топило. (Т. Шевч.)
Вас іще досі милувало, а далі вже не помилує. (Б. Грінч.)
І димом
Праведного вкрило. (Т. Шевч.)
Гудом гуде вгорі, реве, вис, трощить гілля
(знах. відм.) і шпурляє сухим ломом. (С. Васильч.)
По лісу завило. (Т. Шевч.)
Беріть світу, бодай вас за зуби взяло. (М. Коцюб.)
Куди понесло тебе? (В. Виннич.)
А батько... простудилися: ще розтавало, а в їх
чоботи драні..., ноги крутить. (А. Тесл.)
Так було і в Трої, так і буде. (Т. Шевч.)
Золоті надії, дитячі химери – розбило, взяло, як грім пір'я. Кинуло
за високі стіни, між темні вікна. (С. Васильч.)*

Також і в стосунку до людей такі безпідметові речення вживаються:

*У неї раз украло спідницю. (Нар.)
У нього снопи забрало (про людей). (Нар.)
„Хазяїн дома?
На дворі крикнуло: Указ од кесаря“. (Т. Шевч.)*

Переходом до цих останніх форм безпідметових речень були, мабуть, широко знані українській мові речення на означення дій людей (невідомих) із підметом *щось*:

*Трохи згодом чує – щось грюкнуло..., забалакало. (А. Тесл.)
«Стережись» – гукнуло щось іззаду і баскими кіньми проскочило повз
дітей. (М. Коцюб.)*

Коли взяти на увагу, що ніяким родом в українській мові, м. ін., означається особи з метою виявити зневагу до них, презирство [напр.: «А кляте ж яке, а кляте (це про Федька) – сплескує руками мати – хоч би ж попросило тата, хоч би ж заплакало». (В. Виннич.)], то можна сказати, що стилістичне значіння, безпідметових речень із дієсловами

третьої особи однини ніякого роду в стосунку до вчинків людей зовсім інше, ніж безпідметових речень на *-но, -то*, де цих чуттєвих відтінків немає. Тим то й надаються до таких безпідметових речень у формах 3 особи однини ніякого роду переважно дієслова певного значіння як *красти, забрати, загарбати, спалити, поламати, псувати, пошкодити...*, словом із значінням такої діяльності, що з нею треба критися через осудність її. Звичайно така дія може належати одній людині або невеликій кількості, бож не можна, напр., сказати «в ті часи сплюндрувало мало не всі міста на Україні», а «сплюндровано» чи що, і такі речення, як:

*Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало.* (Нар. пісня)

видаються незвичайними.

Безпідметові речення на *-ся*. § 149. Як і прислівникові безпідметові речення (§ 147), речення з неособовими дієсловами третьої особи однини ніякого роду з *-ся* вживаються головним чином на означення певних психічних станів людини і завсіди дуже загально, абстрактно. При дієсловах, що стосуються людини, звичайний додаток давального відмінку: *мені не п'ється, не їється, дримається, верзлося, спалося, йшлося, забажалось, снилось, жилося* і т. ін. Як такі, так і інші дієслова здебільшого повстають із звичайних дієслів через додавання *-ся*: *збирається (на дощ), клалося, трапилося, сталося* і баг. ін., хоч бувають такі дієслова і без відповідних форм на *-ти*: *випогодитися, поназбігатися*.

Взагалі такі речення дуже поширені і майже від кожного дієслова, що стосується діяльності людини і не буває з *-ся* в особовій формі, може повстати таке неособове дієслово з *-ся* і відповідне безпідметове речення:

*Я живу – мені живеться, жилося...
він вірить – йому вірється, вірилось...
ти їси – тобі їється, їлось...*

Інколи такі безпідметові речення можливі й від таких дієслів, що з *-ся* бувають особовими, напр.: *п'ється, пилає вода – мені не п'ється, пилося* (взагалі), *їється, їлає каша – йому не їється, їлось* (взагалі) тощо. Взагалі при дієсловах переємного значіння з *-ся* звичайні в українській мові двочленові (з підметом) речення:

*Кукурудза сіється, кукурудза родиться...
Молодому хлопцеві женитися хочеться.* (Нар. пісня)
Строються доми та все новії. (Нар. пісня)
Пословиця говориться, а хліб їється. (Нар. присл.)
Пшениця молотиться й віється. (О. Сторож.)
*Досі пам'ятає, які то нагайки дротянки плелися
в пана Максима Гримача.* (М. Вовч.)
Слова дощем позаливались. (Т. Шевч.)
Та от же як вона (пісня) співаєтьсяся. (П. Куліш)
Будуть роздаватися нагороди. (П. Куліш)

*А колись... Давно колись то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась. (Т. Шевч.)
Які там мовились слова, які лилися сльози. (Ів. Франко).*

Тільки зрідка, переважно як синтаксичний льокалізм, трапляються такі речення, як безпідметові з додатком іменниковим знахідного відмінку:

*А похорон за що справилося бабуні! (О. Кобил.)
Прошу вас так, як проситься, кого любить ся. (О. Кобил.)
Які саме заходи маєть ся на увазі? (В. Виннич.)
Не таку невістку ждалось батькові. (П. Мирний)*

Великого поширення такі безпідметові речення з знахідним відмінком додатковим у літературній мові не мають, і тому такі речення, як напр., «на Білоцерківщині розгорнулося цілу дискусію» (з газет) видаються непоправними.

Проте безпідметові речення на *-ся* з прийменниковими додатками, як *про це писалося, говорилося, на те не зверталось уваги* тощо досить звичайні в літературній мові.

Як бачимо, безпідметові речення на *-ся* мають своє значіння й застосування, речення з *-ся* і з підметом своє. Одні одних вони не виключають і добрі на своєму місці. Зокрема речення на *-ся* двочленові можуть змагатися з різними іншими, як от із різними безпідметовими реченнями (*кукурудза сіється – кукурудзу сіють, слова дощем позаливались – слова дощем позаливало*), та тільки не слід думати, що якась із цих конструкцій найкраща: на своєму місці кожна з них добра, хоч, звичайно, в окремих випадках вони можуть бути цілком рівноправні і рівновартні. Такі конструкції, напр., як *кукурудза сіється* супроти таких, як *кукурудзу сіють* надають реченню значіння загальнішого, себто такого, де виступають тільки два члени мислі – *кукурудза* і *сіяти*, і зовсім немає третього члена – «того, хто сіє», що є в формі *сіють* (З. особа натякає на «люди», «сіячі»...).

Безпідметове речення при не. § 150. Заперечення *не* обертає двочленові речення в безпідметові. Це буває при дієсловах формального значіння, себто таких, що вживаються більше на зв'язок, отже насамперед при *бути*:

*був дощ – дощу не було
хліб є – хліба немає
буде хуртовина – хуртовини не буде
знайшлися люди – не знайшлося людей
малась сила – не малось сили
з нього виробився добрий майстер – з нього не виробилося
доброго майстра
Одна птиця винялась, що добила усіх звірів. (Нар.), але
Такі пішли дощі, що й дня не винялось погожого. (Нар. опов.)
Якби то, думаю, якби*

*Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат!* (Т. Шевч.)

Зокрема такі безпідметові речення завсіди будуть при *немає*: *нема ради* і т. ін., а також і заступниках *немає* як *чортмає*, *катмає*: *Папшортів у їх чортмало*. (Нар. опов.)
Тільки дуже зрідка речення з запереченням при формах від *бути* бувають двочленові:

Знов молодість не буде. (О. Олесь)

Здається, така конструкція властива тільки літературній мові, а не народній.

Речення з відносною безпідмет. § 151. Речення з відносною безпідметовістю – це речення з такими формами дієслів, де особа ясно виступає в закінченнях, хоч вона й невизначена. Через те, що в таких присудках особа невизначена, і самі речення ці набувають загальнішого, ширшого значіння супроти відповідних речень із підметом.

Таких безпідметових речень кілька розрядів.

1. Речення з присудком третьої особи множини дійсного способу на означення таких дій, що стосуються не однієї особи, а невизначеної кількості:

*От і тепер гомонять, що Трубихівна ходить до
своїх сиріт дітей.* (Ів. Неч.-Лев.)
У сій річці скарби поховали. (Нар. опов.)
Подейкували на Бульбу, що він нібито украв. (Нар. опов.)
Везли людей на заслання. (А. Тесл.)

Усі такі безпідметові речення можуть бути тільки з такими дієсловами, що стосуються дій людей і власне в досить обмеженім колі дієслів (*кажуть*, *осудять*, *засміють*, *пожаліють* тощо). Підмет у них прозоро-ясний хоч і не названий. Власне значінням своїм такі безпідметові речення нічим не відрізняються від відповідних речень із підметами (*подейкували – люди подейкували*), стилістична вага їх лише в лаконічності.

2. Речення з присудком у формі другої особи однини на означення дуже загальної думки:

Усіх не навчиш (ти, кожна, всяка людина)
Що посієш, те й збереш. (Нар. прик.)

Це найбільш придатна форма безпідметових речень на вираз різних сентенцій, прислів'їв із дуже широким значінням. Звичайно, знов такі такі речення не виходять з кола дієслів, що стосуються людини.

3. Речення з присудком у формі наказового способу другої особи однини теж на означення загальних сентенцій, тільки з тим відтінком, що надає наказова форма:

Добре роби, добре й буде. (Нар. присл.)
Не лизь у горох, то не скажеш «ох». (Нар. присл.)
Крути, та не перекручуй. (Нар. присл.)

Уваги до безпідметових речень §152. 1. У § 147 сказано, що *воно, все* тощо в таких реченнях, як *Та воно й справді темно.* (Б. Грінч.) тощо – це не підмети, а вказівні слова. Такі вказівні слова можуть бути й при всіх інших безпідметових реченнях, як от, напр.:

Воно ще кажуть, що ніби то скала та гори. (Нар. опов.)
Якби з ким сісти хліба зісти,
Промовить слово, то воно б
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки ялось жил о сь. (Т. Шевч.)

Ці вказівні займенникові слова, надто ж *воно*, бувають і при двочленових реченнях, де вже зовсім видно, що вони не підмети:

Думала собі: де це я вас бачила? Але воно я вас у дворі панському бачила. (Б. Грінч.)

2. Значіння кожної з форм безпідметових речень залежить, як ми бачили, почасти від самої граматичної форми присудка, а почасти від тих дієслівних пнів, що з ним в'яжуться та чи інша форма безпідметових речень. Форма, напр., другої особи однини наказового способу виразно зв'язана з особою, бо такою формою звертаються насамперед до людей. З другого боку, певні гнізда дієслів більш-менш одноманітного значіння, приймаючи якусь одну форму безпідметовості, теж надають їй властивості свого значіння. Проте все ж ніяк не можна сказати, що кожне окреме дієслово може мати лише одну форму безпідметовості, бо іноді те саме дієслово може бути в кількох формах безпідметовості. На таких випадках саме й добре видно стилістичну відмінність кожної форми безпідметовості супроти другої. Напр.:

снопи забрано – снопи забрало – снопи забрали.

Перша форма має дуже широкий обсяг значіння, бо *снопи забрано* можна сказати і тоді, коли їх забрали ті, кому вони належать, і коли їх покрали, абощо, аби тільки їх забрали люди. Друга форма може бути вжита в двох більш-менш обмежених випадках: або тоді, коли *снопи забрало* водою, вихром тощо, або тоді, коли їх хтось покрав. Нарешті третя форма *снопи забрали* доречна буде тоді, коли ті, хто забрав їх, відомі слухачеві чи читачеві люди.

Знов же часто в мові переплітаються різні безпідметові речення, а то ще й разом із двочленовими, і, звичайно, не завсіди можна довести конечність тієї чи іншої форми. Так, напр., у реченні

Дивиться, з одного боку написано верстви, а з другого таблиця прибит а. (Нар. опов.)

ніщо, здається, не стояло б на перешкоді обидва речення з підкресленими присудками вжити в тій самій формі – хоч безпідметових на *-но, -то*, хоч підметових на *-ні, -та*, або й формах навзаєм перемінених (тобто «написані верстви»; «таблицю прибито»). Та різноманітність способів вислову вже сама по собі становить стилістичну вартість.

Запитання і завдання

1. Які речення належать до безпідметових?
2. Що спричинює відсутність підмета в реченні?
3. Простежте за текстом, чим характеризуються безпідметові речення на *-но*, *-то*.
4. Чим відрізняються форми на *-но*, *-то* від прикметників?
5. Поясніть, чим відрізняються між собою речення типу:
хату побілено – хата побілена;
дім збудовано – дім збудований;
поле засіяно – поле засіяне?
6. За яких умов можливі безпідметові речення з головним членом на *-но*, *-то*? Який смисловий зв'язок існує між формами на *-но*, *-то* та іменниками – назвами істот і неістот?
7. Яке часове значення мають речення з формами на *-но*, *-то*?
8. Чим характеризуються безпідметові прислівникові речення?
9. Яка у них функція займенників *все*, *це*, *то*, *воно*, *що*?
10. Охарактеризуйте безпідметові речення на *-ло*. Чим відрізняються вони від речень на *-но*, *-то*?
11. Чим характеризуються безпідметові речення на *-ся*?
12. Чим характеризуються безпідметові речення за запереченням?
13. Чим характеризуються речення з відносною безпідметовістю? Як кваліфікуються ці речення в сучасному синтаксисі української мови?

Сімович Василь Іванович

(09. III. 1880 – 13. III. 1944)

Василь Іванович Сімович народився 9 березня 1880 року в селі Гадинківцях Гусятинського повіту на Тернопільщині в сім'ї народного вчителя. Коли Василеві заведе не виповнилося п'ять років, помирає його батько. Мати, залишившись з шістьма малолітніми дітьми, присвятила життя їхньому вихованню й освіті. Двоє синів згодом мали високий духовний сан, один працював учителем. У наймолодшого Василя були різнобічні здібності, які йому слугували все життя: талант фахового мовознавця, белетриста й перекладача, кваліфікованого редактора й організатора видавничої справи, громадського діяча й доброзичливого вихователя молодого покоління.

Після закінчення Гадинківської школи десятилітній Василь ще рік навчається в народній школі в місті Станіславові, а від 1891 року стає учнем місцевої гімназії, навчання в якій було нелегке. В. Сімович згадує особливо важкі 1892–1894 роки «як щось дуже задушливе: доноси, нагінки, відбирання “Кобзаря”...».¹ Від 1895 року москвофільство втрачає свої позиції, з'являється більше свідомих українців. Гімназисти старших класів читають радикальні часописи «Народ», «Хлібороб». Особливий вплив на них мали молоді енергійні професори Ілля Кокорудз і Андрій Шахнович. У гімназії почали щорічно проводити шевченківські дні. Ініціаторами їх на той час були старші гімназисти, особливо виділялися Володимир Гнатюк, Юлій Олесницький, Остап Луцький. Духовним апостолом для свідомої частини гімназійної молоді був Іван Франко. У цей час у В. Сімовича формуються демократичні переконання, зріє усвідомлення необхідності працювати для свого народу.

У 1899 році Василь Сімович вступає на філософський факультет Чернівецького університету, де не лише увесь час віддає навчанню, але й активно включається в громадське життя Буковини, у якій на той час відбувається пробудження національного життя українців. До Чернівців приїжджали з Наддніпрянської України М. Лисенко, Леся Українка, К. Квітка, М. Славінський, П. Стебницький, Л. Жебуньов, О. Міхновський, М. Левитський, Д. Антонович, М. Русов, В. Винниченко, С. Петлюра, О. Скоропис, М. Порш та ін. У 1900 році чернівецька молодь засновує академічне товариство «Молода Україна», головою якого було обрано В. Сімовича. Він став також і головним редактором видань товариства.

Прикладом активності в громадсько-політичній та культурницькій діяльності для Василя Сімовича був його вчитель С. Смаль-Стоцький. У студентські роки Василь Сімович познайомився й підтримував тісні контакти з Лесею Українкою, О. Кобилянською, І. Франком, В. Стефаніком, В. Щуратом, Б. Грінченком, О. Маковеем, М. Черемшиною. У цей час він робить перші спроби перекладу, пише критичні рецензії, виконує різні доручення Наукового товариства ім. Шевченка.

У 1904 році В. Сімович закінчив університет за спеціальністю «українська, слов'янська та класична філологія» і почав працювати в Чернівецькій учительській семінарії. Крім цього, він викладає українську мову на організованих С. Смаль-Стоцьким курсах вищої народної освіти для селян, багато також працює як видавець. За його редакцією у «Бібліотеці для молодіжи» виходить 20 найменувань книжок.

¹ Білоус М., Терлак З. Василь Сімович. – Львів, 1995. – С. 6.

Початки наукової діяльності В. Сімовича припадають на чернівецький період життя науковця. У 1911 році він публікує першу свою працю «Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник проф. Стоцького й Гартнера “Руска граMATика”», працює над «Історією педагогіки» – підручником для вчительських семінарій (опублікований не був), готує докторську дисертацію про мову творів Й. Галятовського.

У липні 1913 року В. Сімович представив дисертацію «Дієслово в писаннях Йоанкія Галятовського» й склав іспити зі славістики, української і порівняльної індоевропейської філології. На основі дисертації та результатів іспитів йому присвоюють ступінь доктора філософії.

Перша світова війна порушила наукові плани молодого вченого. У цей період він здійснює культурно-просвітницьку діяльність серед українських полонених у містах Австрії та Німеччини, викладає українську мову і літературу в табірних школах, на вчительських курсах, редагує табірні часописи «Розвага» та «Розсвіт». Ю. Шевельов писав, що він був «природжений учитель у широкому розумінні слова» і «знаходив для себе насолоду творити людські душі»². В. Сімович редагує газету «Шлях» та видання, що склали науково-популярну бібліотеку при ній. У Німеччині центром українського життя стає заснована у 1919 році «Українська громада» Берліна, на зібраннях якої В. Сімович виступає з рефератами про творчість українських письменників, читає лекції з української мови на курсах українознавства.

Працюючи у Німеччині, В. Сімович мріє повернутися на Буковину. Влітку 1921 року він їде до Чернівців з надією влаштуватися на своє давнє місце праці. Однак на той час українські школи були зрумовнізовані, і влада відмовляє йому в проханні. Не знайшлося для нього місця і на університетській кафедрі української мови й літератури, яку було перейменовано на кафедру сучасних слов'янських літератур. В. Сімович змушений був знову повернутися за кордон.

У 1923 році в Празі за ініціативою Українського громадського комітету та при матеріальній підтримці чехословацького уряду було засновано Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, який мав готувати вчителів української мови і літератури для середніх шкіл. Професорська рада інституту на своєму засіданні від 16 червня 1923 року ухвалює запросити Василя Сімовича на посаду професора української мови. Він очолює цю кафедру, в 1925 році його обирають проректором інституту, а в 1933 році – ректором. За ректорства В. Сімовича інститут досяг найбільшого розквіту. У ньому працювали такі видатні вчені, як А. Артимович, В. Барвінський, Л. Білецький, І. Горбачевський, Д. Дорошенко, С. Рудницький, С. Русова, В. Січинський, М. Славінський, Д. Чижевський та інші. Крім навчальної роботи, професорсько-викладацький склад активно працював у різних галузях науки, створював навчальні підручники та інші дидактичні матеріали.

В. Сімович читає лекції з української мови, вступу до історії української мови, історичної граматики, діалектології, порівняльної граматики слов'янських мов, методики мови, вступу до мовознавства, староболгарської мови, веде семінари з української мови і української та слов'янської філології. З 1923 року В. Сімович стає дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка, а також членом Комісії історії української мови та діалектології при ВУАН.

² Шевельов Ю. Життя і праця Василя Сімовича // Слово. – 1991. – Ч. 23

У Празі учений бере активну участь у роботі майже всіх наукових товариств і українських наукових з'їздів. Тут В. Сімович формується як лінгвіст. Цьому насамперед сприяла його участь у Празькому лінгвістичному гуртку. Його наукові інтереси різнобічні: це й історія українського правопису, і система української латиниці, й історичні антропонімія та морфологія, проблеми фонології тощо.

В. Сімович редагує різні україномовні видання, працює над перекладами античної поезії, бере участь у вирішенні питань, пов'язаних з українським правописом. У 1927 році він бере участь у роботі Харківської правописної конференції, де знайомиться з А. Кримським, В. Ганцовим, Є. Тимченком, О. Синявським, В. Дем'янчуком та іншими українськими вченими.

У Педагогічному інституті В. Сімович працював аж до закриття його в 1933 році, тоді знову перед ним постала проблема працевлаштування. Учений подає заяву на оголошений львівською «Просвітою» конкурс, і від червня 1933 року його було обрано на посаду редактора відновлених видань цього товариства. Протягом 1933–1939 років В. Сімович працює редактором місячника «Життя і знання», який став своєрідною енциклопедією знань, редагує низку інших періодичних і неперіодичних видань «Просвіти»; стає постійним співробітником газети «Назустріч», а від 1936 року редагує «Записки НТШ», організовує видання вісника українознавства «Сьогочасне і минуле». У цей час Василь Сімович активно працює разом зі своїми колегами під керівництвом Івана Раківського над створенням тритомної «Української загальної енциклопедії», для якої пише низку статей, зокрема ґрунтовну «Україна».

У Львові В. Сімович продовжує свої лінгвістичні дослідження. У 1934 році він виступає на другому міжнародному з'їзді славістів у Львові з доповіддю «Поява ў післяголосних у формі минулого часу чоловічого роду українського дієслова типу: читав, знав». Його мовознавчі праці друкують у «Записках НТШ», чеському часописі «Slavia», журналі «Сьогочасне і минуле». У львівських газетах він уміщує низку статей з питань культури мови, нариси до ювілеїв культурних і громадських діячів України, у товаристві «Просвіта» виходять друком його літературно-критичні розвідки про творчість Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича.

У 1939 році після приєднання земель Західної України до УРСР «Просвіту» і Наукове товариство ім. Шевченка ліквідовують. В. Сімович спочатку завідує курсами у ветеринарному інституті, а потім переходить працювати на філологічний факультет Львівського університету, де від листопада його зараховують на посаду професора кафедри української мови. У грудні В. Сімовича переводять на посаду завідувача кафедри, а від квітня 1940 року призначають деканом філологічного факультету. Одночасно він був старшим науковим співробітником новоствореного Львівського філіалу Інституту мовознавства Академії Наук УРСР.

Під час німецької окупації Львова В. Сімович докладав чимало зусиль, щоб зберегти бібліотеку університету, він влаштовується працювати у львівське відділення «Українського видавництва» на посаду редактора відділу, який мав готувати нові шкільні підручники для середніх і вищих шкіл. За його сприяння були перевидані «Норми української літературної мови» О. Синявського, «Уваги до сучасної української літературної мови» О. Курило, «Нариси з історії української мови» М. Грунського і П. Коваліва, «Правописний словник» О. Ізюмова, «Нариси з української синтакси» С. Смеречинського та інші.

У 1943 році Василь Іванович працює в складі комісії, яка була створена професором В. Кубійовичем для узгодження української правописної системи.

У 1942–1944 роках В. Сімович очолює Науковий фонд, через який допомагає відряджати талановиту молодь до вищих навчальних закладів Праги, Відня, Берліна, піклується про вчених, евакуйованих зі східних і центральних областей України, підтримуючи їх матеріально й морально.

Василь Сімович був у вирі суспільно-громадського життя Львова до останніх днів свого життя. Помер В. І. Сімович 13 березня 1944 року і похований на Личаківському кладовищі у Львові.

Література

1. Ковалів П. Василь Сімович. – Вінніпег, 1953.
2. Shevelov G. I. *Vasyl' Simovič and his work* // Сімович В. Українське мовознавство. Розвідки й статті. – Оттава, 1981. – Т. 1.
3. Кубрій В. Мої друзі (Про українського мовознавця, педагогічного діяча Василя Сімовича) // Сучасність. – 1984. – Ч. 3. – С. 119–120.
4. Огар Е. Василь Сімович – організатор і редактор періодичних видань товариства «Просвіта» // Українська періодика і сучасність. – Львів; Житомир, 1994. – С. 169–171.
5. Білоус М., Терлак З. Василь Сімович. 1880–1944. Життєписно-бібліографічний нарис. – Л., 1995. – 180 с.
6. Дзєндзелівський Й. О. Сімович Василь Іванович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 620–621.
7. Когут Т. Василь Сімович: учений, громадський діяч, педагог // Рідна школа. – 2000. – № 3. – С. 77–78.

Основні лінгвістичні праці В. І. Сімовича

1. Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник проф. Стоцького й Гартнера "Руска граMATика". 2-е вид. – Л., 1907: Рецензія // Наша школа. – 1911. – Кн. 1. – С. 5–9.
2. В справі анархії в нашій правописи // Діло. – 1912. – № 244.
3. Практична граMATика української мови. – Раштат: Український рух, 1918. – 368 с.
4. ГраMATика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. 2-е вид. з одмінами й додатками. – К. – Ляйпціг, б. р.
5. Найголовніші правила академічного правопису // Нова Україна. – 1923. – № 7–8.
6. На теми мови. – Прага – Берлін: Нова Україна, 1924. – 45 с.
7. Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови. – Прага: Сіяч, 1926. – 385 с.
8. Латинка для нашої бібліографії // Книголюб. – Прага, 1927. – № 2. – С. 45–54.
9. Історичний розвиток українських (здрибнелих та згрубелих) чоловічих хресних імен із окремішною увагою на завмерлі суфікси // Sbornik prací I Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. – Praha, 1931. – Svazek 2. – С. 696–704 (українською мовою).
10. Українські йменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі / під заг. ред. В. Сімовича. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 305–369.
11. Українські чоловічі ймення осіб на -но: В історичному освітленні // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – К.: ВУАН, 1931. – Т. 1. – С. 78–112.
12. Правописні системи М. Драгоманова (латиниця, драгоманівка) // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі: Драгоманівський збірник / під заг. ред. д-ра Василя Сімовича. – Прага, 1932. – С. 145–229.
13. Хрестоматія з пам'ятників староукраїнської мови (старого і середнього періоду до кінця XVIII ст.) з додатком вибору зі староболгарських пам'яток зі словничком. – Прага: Сіяч, 1932. – 56 с.
14. До морфології українських прикметників // Slavia. – Прага, 1933. – Т. 12. – С. 26–44.
15. Огляд лінгвістичних праць української еміграції // Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 33–41.
16. Поява w(ў) після голосних у формі мин. часу чол. роду українського дієслова типу: читав (čytaў), знав (znaў) Międzynarodowy zjazd slawistów (filologów słowiańskich): Księga referatów / Sekcja I. – Językoznawstwo. – Warszawa, 1934. – S. 114–116.
17. Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини // Шлях виховання й навчання. – 1934. – № 41.
18. Про поголосне «л» // Записки НТШ: Праці філологічної секції / за заг. ред. В. Сімовича. – 1937. – Т. 155. – С. 139–152.
19. Проблеми гармонії складів у морфології слов'янських мов. – Прага: Видання Українського історико-філологічного т-ва в Празі, 1937. – 10 с.
20. Українські прізвища з хресних імен // Наші дні. – 1943. – Ч. 8. – С. 13–14.
21. Як наголошувати наші прізвища на -енко? // Наші дні. – 1943. – Ч. 11. – С. 12.
22. Праці у 2-х т. Том 1: Мовознавство / Упорядкування і передмова Л. Ткач. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – 530 с.

Сімович В. І. Історичний розвиток українських (здрібнєлих та згрубєлих) чоловічих хресних імен із окремішньою увагою на завмерлі суфікси // Sborník prací I Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. – Praha, 1931. – Svazek 2. – С. 696–704.

Для студій над українськими хресними йменами використовувано досі тільки словники, чи Желехівського (Belić), чи Грінченка (Роман Смаль-Стоцький), тим не диво, що в відповідних працях брак історичної перспективи. Що ж до праці Мікльосіча (Denkschriften, X., Відень, 1860, ст. 215–330), то вона й застаріла, й не уважує сучасного ономастичного матеріалу, а й давній обмежується тільки на літописи та правничі акти західноруські, надруковані до 1838 р. Образ розвитку укр. (здрібнєлих та згрубєлих) хресних імен можуть дати тільки архівні матеріали (літописи; галицькі й волинські грамоти XIV–XV в.; молдавські грамоти XV–XVI в.; описи королівських земель XVI–XVII в., понадруковувані в «Жерелах до історії України» т. I–VIII та в «Архіві Юго-Западной Россії» VI, VII; козацький реєстер після Зборівської умови з 1649 р., з 37.000 чоловічих імен та прізвищ і т. д.).¹ Використаний ізвідтіля деякий ономастичний матеріал увійшов уже почасти до инчих праць (чол. імена власні на -о, «Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Мих. Драгоманова у Празі», науковий збірник I, 1929, ст. 305–369 й окрема відбитка, ст. 1–70; чол. ймена на -но, -хно – «Збірник праць Комісії для виучування історії укр. мови» т. I, Укр. Акад. Наук, Київ, 1930) – тут цікавить нас доля чоловічих (здрібнєлих та згрубєлих) імен хресних узагалі.

Слав'янських імен власних наші джерела виявляють – мало, а й ті, що є, появляються в них, іздебільшого, в повній формі (є здрібнілі на -ко, пор. Володарко, Володимирко).

Із давніх імен-прикметників живе ще в XVII в. (з ріжними наростками) небагато: Малъ (Коренный, к. р. 14...; Малець Ляпуновъ к. р. 156; Малюта Краковка, к. р. 34 і т. д.), Білий (у формі: Бѣлякъ Єрмаченко, к. р. 206...), Чорний (у формі: Черня Петренко к. р. 49; Чорнишь Нечипоренко к. р. 84 ...), Милий (у формі: Милай Буть, к. р. 244; Милашь Петренко, к. р. 14...), Мізинний (Мизынь Мазниченко, к. р. 29...), Радий (Радунъ Жданенко, к. р. 51 черк), Молодий (у формі: Молоданъ Настенко к. р. 156 брасл...).

Таксамо з імен-імеників: Біда (у формі: Бѣданъ Гончаренко к. р. 156 брасл.), Бог (у формі: Богунъ Лашенко к. р. 35 черк...) – але тепер уже вони відомі тільки як прізвища.

Те саме відноситься й до імен-дієприкметників (passivi). Такі ймена, як Жадан (дуже часте), Бажан (Нагурненко, Пѣгуленко, Маковѣенко...), Ждан (часте), Продан (Самовський, к. р. 174...), Богдан (дуже часте), всі вони, крім останнього, що й досі живе в колах інтелігенції, тепер уже прізвища.

В історії української ономастики маємо до діла передусім, якщо тепер майже не виключно, з церковними хресними йменами. Чужою формою, незрозумілі щодо змісту грецькі й старожидівські (єврейські) хресні ймення від XII в. український народ

¹ У нас скорочення: ЖУР, АЮЗР, к. р. і т. д.

перероблює, звязуючи їх із українськими творивами (Мих-но, Кузьм-ище, Мих-айло, Данило), надає їм то здрібнілу, то згрубілу форму при допомозі відповідних творил (формансів). Здрібнілі форми хресних імен можуть із часом у свідомості народа відчуватися й нездрібнілими (пор. уже в XIV–XV в.: Степан воевода молдавський – і Стецько воевода молдавський; князь Федір – і князь Федько й т. д.) й уживатись одне побіч одного в повній (чужій, хоч і зукраїнізованій) формі і в скороченій, здрібнілій – ріжними наростками. Процес такого перетвору тягнеться XIV–XVII в., як довго уряд (польський, молдавський) до цієї справи не встряває, й як довго відповідного авторитету не здобуває собі церква. Протягом XVIII і в XIX в. справа сильно міняється: чужа (московська, на зах. землях – австрійсько-польська), зорганізована, світська й церковна (православна моск., уніятська), влада домагається офіціальних, давніх церковних хресних імен у документах, наслідком чого поволі наступає окниження народніх назв. Через те велика сила наростків, що ними цілі століття народ витворював собі свої хресні ймена – завмирає і, врешті, цілком і пропадає.

Ясна річ, що загин багатьох форм хресних імен стоїть у тісному звязку з помітним явищем заникання деяких суфіксів ув українській мові взагалі. Тим то й пояснюється, що в наших часах кількість іздрібнених форм (і згрубілих, збільшених) хресних імен супроти того числа, яке подають нам архівні матеріали, й супроти кількості їх ув инчих слав'янських мовах, н. пр., у чеській, сербській, навіть польській, де ще ці наростки живі – і т. д. – дуже невеличка.²

І. Зі здрібнених наростків (первісно середнього роду) в матеріалах XII–XVII в. находимо такі:

-ко, з ріжними поширеннями пня: *-очко* [Климочко к. р. 181; Демочко, коз. р. 285 ...]; *-ечко* [Тышецько, Васечько, АЮЗР VII, 104, 116 ...]; *-ойко* [Юройко, к. р. 18 ...]; *-енко* < -енько [Пощенко Солодовниченко, к. р. 181, Мисенко Горбатий, к. р. 155 ... – не прізвизша];

-но (дуже частий наросток; власне, треба мати на увазі виділений форманс *-хно*, пор. Михно, Пахно, Пихно ...);

-я (прасл. **jet*, що додається хоч до пня скороченого ймення [Хроля, к. р. 173, Захаря, к. р. 170...], хоч до пня ймення, поширеного ще инчим наростком [Курилча, к. р. 187; Пилипча, к. р. 11 і т. д.];

² Порівняння зроблено з тим матеріалом хресних народніх імен, що їх містить на ст. 548–563 IV том «Словника української мови», зредагованого Б. Грінченком. На жаль, матеріал далеко неповний, та тільки повнішого збору хресних імен – нема.

Ще одне. Розбираючи поодинокі суфікси хресних імен із історичної перспективи, можна завважити, що хоч деякі з них і відомі в инших слав'янських мовах (*-ош*, *-aj* і т. д.), то повстання таких імен не все однакове, що, н. пр., в укр. мові вони склалися фонетичним шляхом, зате в инших мовах на їх утворення впливали инші процеси (скорочення слів, якась аналогія, чи асоціаційні процеси). Тай не все те саме назверх іздрібнілі ймення в укр. мові має те саме джерело повстання, що в инших мовах (пор. укр. *Stax* та поль. *Stach*, де укр. вийшло фонетично з церковного, чи грець. «Євставій», польське, це – скорочене слав'янське *Stanislav*). Дискусія з останнього приводу між Брікнером (A. f. sl. Ph. XXVII, ст. 117, критика на I т. Вондракової порівняльної слав'янської граматики з р. 1906) та Вондраком (див. 2 вид. його порівн. грам. з 1924 р., ст. 632) – тільки підтверджують цей наш погляд.

-ьо, що появляється в західних землях (Галичина, Поділля) аж у XVI ст. (Стасьо ЖУР I 116, Матьо ЖУР I 154, Махньо ЖУР II 145...) і зберігається досі тільки на заході України.

З цих творил наросток -но в цій функції вже не словотворчий (останки таких творив це – прізвища); наросток -енко дуже живий, але для творення прізвищ; -еня появляється спорадично на Лівобережжі (Гриценя), -я (-яти) в іменах здрібнілих – уже невідоме.³

Чоловічі здрібнілі творила, відомі від XVII ст. такі, як -ок (Дмитроцьк АЮЗР VII₂ 116, Петроцьк АЮЗР VII₁, 113 ...; Павлючок, к. р. 104, Костючок, к. р. 311 ...), й тоді рідкі, поширення не зазнали (Васильок на Полтавщ., Іваночок, збірка Головацького).

Зате сильно словотворчі й досі наростки -ець [Ходорець АЮЗР VII₁ 104, Лукіянець АЮЗР VII₁, 150, Семенець, к. р. 169, Якимець ЖУР III 319 ...] та -ик (Павлицьк АЮЗР VII₂, 604, Костыцьк, к. р. 295, Луцицьк, к. р. 40...) – на заході, одначе, дуже часті у прізвищах.

Дуже поширені від XIV ст. хресні ймена на -ь, себто, на -сь, -нь, -ць, -дь ..., наростки, що додавались до скорочених імен (Дасій – Дась ЖУР III, 319..., Василь – Вась, пор. Васько ЖУР I, II, 17 ... і далі: Йоаникій – Гась ЖУР III, 371, Конон – Кунась ЖУР III, 324 ..., Хведір – Хвесь, к. р. 327 ...; Зиновій – Зінь, к. р. 176 ... і далі: Григорій – Гринь, к. р. 115, Семен – Сень, к. р. 138, Прокіп – Пронь ЖУР III, 371 ...; Яків – Яць, к. р. 34 ..., Лука – Луць, к. р. 154 ... і далі: Гриць, к. р. 163, Михайло – Миць, к. р. 303, Трохим – Троць ЖУР III, 321 [...]; Константин – Кость, к. р. 117; Михайло – Михаль, к. р. 117) – й досі дуже улюблені.

Але ж майже вийшов із ужитку наросток -х, що подибується в XVI в., утворившись із визвуку скорочених імен хресних, які мали в перших складах -х (Михайло – Мих ЖУР III, 80, Захарій – Зах ЖУР I, 159...), і що сплутувався з наростком -сь (Мих – Мись ЖУР I, 17, Мах – Мась ЖУР I, 2, Стах – Стась ЖУР I, 105...). Таке -х, під впливом форми здрібнілого наростка -ько могло переходити в -ш, а наслідки були такі, що з часом повиділювались окремі наростки:

-аш (Іван – Івах, Івашко – Івашь, к. р. 102; Хведір – Педашь, к. р. 147; Гаврило – Гаврилашь, к. р. 165), – і далі: Кунашь, к. р. 153 ..., Петрашь, к. р. 118 ..., Осташь, к. р. 179 і т. д.);

-ош (Лев – Левошь, к. р. 329, пор. Левошько АЮЗР VII₁, 105; Яромай – Яромош, к. р. 292 ... і далі: Миклошь, к. р. 175, Бартошь, к. р. 36 – це останнє, може, й під польським впливом ... – тут помагала асоціяція з такими фонетично утвореними скороченими йменами, як *Дорош*, *Ярош*, *Тимош*, що утворились із церковних Дороей, Ероей, Тимофей, укр. Дорохій – Дорош, Ярохій – Ярош, Тимохій – Тимош);

-иш (Гаврило – Гавриш, к. р. 142, Томишь Хмельницький, к. р. 1 ... і далі: Лавришь, к. р. 26, Кирило – Куришь, к. р. 54, Артишь – пор. Артишенко, к. р. 11, Малишь, к. р. 142 і т. д.);

-уш (Андрій – Андрушь, к. р. 102, Яків – Якушь, к. р. 126, Петро – Петрушь, к. р. 96 і т. д. – пор. асоціяцію до таких імен, як *Труш*, утворених фонетично: Трофимь > Трохим > Трух > Труш ...).

³ Про ці останні ймена трактують дві згадані на початку праці; зокрема про -ьо див. «Іменики на «о» – «Праці», стор. 361–364, відб. ст. 59–62.

З цих одділених наростків живий іще тепер тільки наросток *-аш* (Андріяш, Ілаш...), при чому багато таких імен хресних поробилося вже прізвищами; нарост. *-иш*, *-уш* – проявляються спорадично (Груш – Григорій, Павлиш – Павло), *-ош* як наросток – загинув.

Жіноче закінчення *-а*, чи зі здрібнілим наростком *-ка*, в чоловічих хресних іменах, що їх повстання пояснюється хоч а) урізуванням слів на наголошеному складі (пор. гуцульське: Па – Павле, *vos. sing.*), хоч б) охотою поглизувати собі з когось, переводячи ім'я до жіночого роду, чи в) певним одтінком песливості звязаної взагалі з жіночністю, з жіночим родом, чи г), нарешті, аналогічною появою «а» за грецькими іменами, такими, як *Сава*, *Акила*, *Кузьма*, *Хома* – такі закінчення, дуже живі ще в XVI–XVIII ст., пор. Штепа́ Тарасенко, к. р. 154, себто, Степан; Ника́ Ямбонський = Никандер, Никандро), к. р. 165, Серга́ Кочуенко, к. р. 116, Дема́ Карисченко, к. р. 174, Костя́, к. р. 235... і т. д., то знов.: Костка, к. р. 167, Лучка, к. р. (дуже часто), Іовка Данисенко, к. р. 7, Штепка, к. р. 151 – в західніх українських землях тепер уже майже не в і домі – вони обмежуються тільки на декілька імен, таких, як: Ярема, Олекса, Микола, Микита... Коли ж вони живуть іще в Наддніпрянщині, то це діється під впливом улюблених таких форм у мові російській. А проте такі творива треба вважати все ще таки не за вимерлі.

Те саме треба сказати про наростки *-уша*, *-аша*, *-иша*, пор. Матюша (дуже часте ймення в XVII в.), Митюша (Шость), к. р. 32, Петруша (Богдановичь), к. р. 44 ... ; Владсій – Улаша (Лунченко), к. р. 159 ... ; Гриша (Лунченко), к. р. 32... Вони живуть іще й досі в тих самих околицях, хоч у дуже обмеженому числі (пор. Климентій – Клиша).

Зате такі здрібнілі й псливі наростки, як

-ша (Конон – Кунша Калиненко, к. р. 73, Фока – Фокша, к. р. 177, Кирило – Кирша Павленко 287, Єфрем – Преша Скочуенко, к. р. 324 і т. д. – пор. серб. Jovša, Mikša),

-да, широко поширений у Чехів (зі значінням іздрібніння, пор. Venda, Tonda...), у Поляків (із відтінком ізневажливості, пор.: klechda), наросток відомий іще на Україні в XVI–XVII в. (Іван – Ванда, к. р. 174, 179... здрібн. Wandyo ЖУР IV 257, Wandzio ЖУР IV 247 ... ; Григорій – Гринда, к. р. 139, Олександро – Санда, к. р. 174... вже тепер зовсім невідомі,⁴ так само, як наросток

-та (Єпіфаній – Пахта Гриченко, к. р. 181, Мануйло – Манта Кгрехъ, к. р. 318 і т. д.). Щодо псливого наростка *-юта*, *-ута*, такого популярного ще в XVII ст. (пор. Іванюта, к. р. 117, Сенюта, к. р. 78, Панюта Атаманъ, к. р. 195, Васюта АЮЗР VII, 605, к. р. 273, Яцута, к. р. 53, Захарія – Харута, к. р. 284 ...) – то він відомий тепер іще тільки у прізвищах.⁵

2. З наростків зі значінням ізгрубілости, збільшення, що з них деякі відомі вже в XII в. (пор. Кузмише Киянинъ під р. 1175 Іп. літ.), а то й у пізніших часах (пор. Карпише АЮЗР VII, 182, Ісисько ЖУР III 303, Сависько, к. р. 201), – наші історичні документи знають доволі багато, а саме, крім названих:

-ан, *-ян* (пор. суч. жебран, дідуган – Петранъ, к. р. 170, Єеодоръ – Педанъ, к. р. 142, Трофимъ – Труханъ, к. р. 199, Семянь, к. р. 154 і т. д. ... тут грала роллю асоціяція з такими йменнями, як: *Степан*, *Дем'ян*);

⁴ Проф. В. Щербаківський чув у селі Романівці на Київщині імя «Микода», але з селян ніхто не вмів йому цього ймення пояснити.

⁵ Названий приклад у Грінченка – з історичного роману Куліша «Чорна Рада».

-ун (пор. старцун – Θεодосій, Θεодор – Фесунь, пор. Хвесь, к. р. 297, Войтіх – Войтун, к. р. 179, Савунь, к. р. 62, Богунь Лашенко, к. р. 35 – перейшло у прізвище, й т. д.);
-он, асоціація до – Антон, Ясон, або до скороч. *Созон, Левон*, к. р. 198 (Трухонь, к. р. 112, Войтонь Стецовь сын, к. р. 188; Тиронь Дудиченко, к. р. 91 і т. д.);

-ин, асоціація з жіночим присвоєним наростком, що звязувано знову з браком самостійности чоловічої, із «жіночою спідницею», – з другого боку, пор. церк. *Логвин, Акиндин* (Власій > Влас, Влах – Улашинь Возненко к. р. 136, 116..., Фенинь Кондратенко к. р. 61, Курило – Куринь Асавульській к. р. 2 і т. д. і навіть Калина – Калинь Кузбьинко к. р. 333). Сюди б належав і наросток

-их (немов чоловік жінки, не навпаки), пор. Хведь, Хведиха – Chwedich ЖУР III, 283, Мал, Малиха – Malich ЖУР III, 283 і т. д.

Всі ці наростки тепер у функції творення хресних чоловічих імен не знані, але ж заkostenіли у прізвищах, досить частих у всіх українських землях. Так само неживі вже в іменах хресних на західних землях наростки:

-ук, -ак (Костюк к. р. 109, 13 ... 135...; Костяк к. р. 217; Павлюк Лысый к. р. 157, Грицук Савенко к. р. 35; Конон – Конак к. р. 41, 44 ..., Степак Чаленко к. р. 107, Євпор, Євсихій – Євпак Пикуленко к. р. 109, Єрмій – Єрмак Гученко к. р. 22) – асоц. до: тупак, дурак ..., церк. ім'я *Киріак*; – на заході вживається його для прізвищ, на сході рідкий – Васюк);

-ай, -яй, пор. бородай, горлай – Федяй (Хведір) Григорьевич к. р. 222, Ничай (Николай) Юрченко к. р. 284, Устай (Іустинь) Симоненко к. р. 328, Трихвай (Трифонь) Жваненко к. р. 284 ... асоціація – до скороч. ім'я «*Михай*» к. р. 240, 254 ... – знаний і досі (й то рідко) – у прізвищах;

-ій (пор. плаксій, бабій – Корнїй Клименко к. р. 248, Іовтїй (Євтихій) к. р. 59, Пантелїй Євенко к. р. 329, Іваний к. р. 169; Іван, Вахно – Вахнїй Полугодченко к. р. 150 і т. д.,⁶ асоціація – *Онуфрій, Купрій*...);

-ир (збільш. пор. багатир – Стахир Постойко к. р. 190, Малирь Івашенко к. р. 16 ... асоц. – *Порхвир*);

-им (пор. отець – вітчим, брат – побратим, щось гірше, ніж основне слово – Стахимь Мокроничь к. р. 217, Устимь Деменко к. р. 329 ... асоціація – *Максим, Юхим, Яким*);

-ух (пор. свинтух, лежух – Артюх к. р. 28, 35 ..., Іванух к. р. 166, Андрух к. р. 327 ... асоц. – *Явтух* < Євтихій);

-ах, -ас (пор. лежаха, простяха ... дурнас, лобас – Кунах < Кононь Мартышенко к. р. 330, Кунась Даниловь к. р. 190) – наростки, крім -ій (Корнїй) та -ух (Андрух), у цій ділянці зовсім уже мертві, деякі з них (-ан, -ун, -ин, -ак, -ук, -ай, -ир, -ах, -ас) подибуються у прізвищах (Курилас, Курах із «Курило», Любас ...).

⁶ Цікаво, що цей наросток, під впливом такої пропорції:

Андрей: Андрій (фонет.) = Корнїй: Корней,
Тимотей: Тимофій (фонет.)

подибується і в формі немов би то книжного -ей, так, що ми мусимо зазначити й наросток -ей, що декуди зберігся й досі. В XVI–XVII вв. здибаємо досить часто ймення на -ей: Корней Романченко к. р. 23, Юрей Пушкаревичь к. р. 10, Купрей Шустенко к. р. 75, Стафїней Пупченко к. р. 102 (контам. з Евстафій і Стефаней) і т. д.

Те саме відноситься й до жіночих ізгубілих наростків, що їх уживали колись і для творення чоловічих хресних імен; вони або загинули або живуть у прізвищах:

-*щя* (Курило – Куриця Хоменко к. р. 140, Хома – Хомица Володовській к. р. 186 ...);
-*ина* (пор. учителя – Педорина Дрозденко к. р. 134 ..., Фесина Гринченко к. р. 180, Іванина Михненко к. р. 240 ..., Василина Ігнатушенко к. р. 104 ..., Івашына Іваненко к. р. 20, Яцына Карпенко к. р. 17, 113... і т. д.);

-*аха* (пор. бідолаха – Яків, Куба > Кубаха Асауль к. р. 196...);

-*ура* (пор. танцюра ... – Степура Васченко к. р. 16, Порфирій – Перпура Яременко к. р. 96, пор. прізвище першого видавця Енеїди з 1798 р. Парпура, Курило, Куць – Куцура к. р. 165 і т. д.) – всі вони вже не словотворчі для чоловічих імен хресних, а позалишалися у прізвищах (Сениця, Грицина, Петлюра = Петрура), а тільки ще *-ина* живе на Лівобережжі та декуди в Галичині у прізвищах, як і перші три (Сениця, Степура) й т. д.

Розслід чоловічих хресних імен дає змогу поробити такі висновки про їх долю в українській мові:

1. Через історичні умови укр. мова не поширила й не розвинула системи хресних імен на слав'янській основі в такій мірі, як це бачимо в інших слав'янських народів.

2. Система хресних українських імен склалася на грецьких та старожидівських (єврейських) іменах, які укр. мова поперероблювала на свої на основі своїх звукових і словотворчих законів.

3. Між тими йменами бачимо в XIV–XVII вв. багато здрібнілих та згубілих імен, що творилися відповідними здрібнілими та згубілими суфіксами, які в мові існували, достроюючись механічно до визвуку тих імен, що вже склалися в мові, при чому у процесі витвору та розвою поодиноких імен велику роль грали скорочування, чи врізування імен.

4. Від XVIII в. ми бачимо повільне вимирання деяких суфіксів, при чому причиною цього вимирання могли бути різні фактори історичного характеру:

а) вплив зорганізованої уніятської на заході, російсько-православної церкви на сході, її боротьба з народніми формами хресних імен,

б) брак у нас окремої народньої традиції, що культивувала б була свої поперероблені ймена, як свій власний витвір (інтелігентська верства, поросійщення та польщення її, влучення її до традицій польських чи російських),

в) завмирання самих суфіксів у первісній їх функції (нар. *-но*, *-хно*, *-да*, *-ош* і т. д.; наслідки – що хресні такі ймена в цій формі костеніли, ставали йменами родовими, прізвищами, при чому розвивалися з цих імен нові прізвища – всякими інчими суфіксами, як ось Махно, Махнович, Махновський; Дорош, Дорошевич, Дорошкевич і т. д.),

г) суфікси, що звязувалися у свідомості з розумінням родового звязку з батьком (*-енко*, *-ук*, *-юк*), вміру розвитку потреби докладнішої диференціяції роду – почали вживатися для творення – прізвищ,

г) та найважливіша причина, здається, лежала в самому заниканні та завмиранні деяких суфіксів узагалі або в обмежуванні їх уживання.

5. Деякі з таких імен, головно з жіночим закінченням, уступали у свідомості місця таким творилам, що вказували на чоловічий рід (н. пр., ім. на *-о* в міру їх розвитку).

6. Згрубілі наростки в іменах хресних зникали знов, бо ймена такі могли робитися образливими (-ина, -ух, -ура, -я, -еня, середній рід) – у прізвищах затримувалися, бо прізвище такої образливості не вносило, маючи на селі менче значіння, ніж хресне ймення; тай так із часом первісне значіння суфіксів затиралося – у прізвищі.

7. Бувало ще й таке, що здрібнілі первісно наростки деколи тратили дещо зі здрібнілості або переставали відчуватися здрібнілими, пор. у свідомості західнього Українця такі паралелі: Лесь, Лесьо – Лесько, Юрко, Ілько, Левко.

8. Зі здрібнілих наростків залишалися тільки ті, що звязувалися виразно з песливістю, зі здрібнінням дитячих імен: -сь, -зь, -нь і т. д. – тим і пояснюється менча їх кількість у укр. мові в порівнянні з инчими слав. мовами, де були инакші умови культурні, національні (традиція).

Запитання і завдання

1. Простежте, на основі яких історичних джерел, звідки дібрано фактичний матеріал, написано статтю?
2. Що в статті сказано про те, у якій мірі, порівняно з іншими слов'янськими мовами, українська мова розвивала систему хресних імен на слов'янській основі?
3. На якій основі переважно складалася система хресних імен в українській мові?
4. Як відбувалася адаптація грецьких та староеврейських імен в українській мові?
5. Як творилися здрібнілі та згрубілі імена у XIV–XVII ст.?
6. Знайдіть у тексті, якими факторами можна пояснити «повільне вимирання деяких суфіксів», починаючи з XVIII ст.?
7. Як змінилися деякі імена «з жіночим закінченням»?
8. Чому зникали згрубілі суфікси в іменах, але залишалися у прізвищах?
9. Чи всі суфікси здрібності зберегли свою семантику в іменах (Терешко, Левко, Ілько)?
10. Які з суфіксів здрібності збереглися? З чим це пов'язано?

Пояснення окремих слів

Наросток – суфікс;
хресні імена – імена, дані після хрещення;
творива – утворення;
форманс – формант;
спорадично – деколи, нерегулярно;
розслід – дослідження, вивчення;
зникання – зникання, випадання.

Смаль-Стоцький Степан Йосипович

(08. I. 1859 – 17. VIII. 1938)

Степан Смаль-Стоцький народився 8 січня 1859 року в селі Немилів (нині Радохівського району Львівської області) в сім'ї Йосипа Смаль-Стоцького й Катерини Карпової. Як пізніше він сам пояснював, їхній рід мав прізвище Стоцькі й походить від Руденків-Куликових. Неофіційно Стоцьких у селі називали Смальями. Навіть у документах родини, що належали до давнішого періоду, частіше записано прізвище Смаль.¹ Батько Степана також так підписувався, тому й син до четвертого класу гімназії та в бурсі мав це прізвищем. У п'ятому класі хлопчика записують під подвійним прізвищем – Стоцький-Смаль, а від 1875 року – Смаль-Стоцький.

Степанового батька в селі поважали як письменну, надійну людину, заможного господаря, який багато чого вмів робити. Мати померла рано, і батько одружився вдруге. С. Й. Смаль-Стоцький згадував, що бабуся заступила йому мамину любов, а дід Андрій, хоч сам і не був грамотним, але дуже поважав освічених людей, зумів прищепити онукові любов до науки, до рідної землі, учив його розуміти природу, поважати народні звичаї. І саме дід найбільше домагався того, щоб онук учився. У 1865 році Степан пішов до сільської школи. Батько хотів, щоб син став священиком. Але восени 1867 року він вступив до третього класу «тривіальної», тобто звичайної початкової школи в Радохіві, де успішно провчився один рік і повернувся до Немилова. Своє навчання С. Смаль-Стоцький продовжував у Львові, де закінчив ще один клас «нормальної», тобто чотирикласної школи, і вступив до бурси при Ставропігійському інституті. Крім того, його також записали до Академічної гімназії. Отже, з 9 років Степан приїжджав додому лише на канікули.

Бурсаки у Ставропігійському інституті були на повному утриманні й виховувалися у москвофільському дусі. Саме в цей час юний С. Смаль-Стоцький замислюється над питаннями: «хто він є?» і «який життєвий шлях обрати?». На світоглядну позицію й переконання молодого Смаль-Стоцького значний вплив мали деякі професори гімназії, які всупереч духу москвофільства пропагували любов до українського народу, до його мови, культури, звичаїв, фольклору. С. Й. Смаль-Стоцький не раз у спогадах із вдячністю згадує П. Свенціцького, А. Вахняника, О. Партицького. Величезний вплив на нього справили «Кобзар» Т. Шевченка, який, як він пізніше згадував, якимось чудом потрапив до рук і став йому другом і порадником.

Вирішальну роль у становленні особистості С. Й. Смаль-Стоцького відіграв професор гімназії Гнат Онишкевич. У спогадах він називав його «незабутнім професором», «порадником», «провідником», «добродієм». Саме під впливом Г. Онишкевича і лекцій професора Герстмана про німецьку літературу XVII ст. у С. Смаль-Стоцького виникає ідея започаткувати видання «Бібліотеки української літератури». Цей замисел був підтриманий друзями, але швидко стало зрозуміло, що таке видання – справа складна і потребує не лише значних коштів, але й досвідченого, особливо наукового, керівництва. Після деяких вагань на таку роль погодився Г. Онишкевич. У січні 1878 року перший випуск «Бібліотеки» (твори Івана Котляревського) був готовий. Над другим томом С. Смаль-Стоцький ще працював, але завершували вже без нього, бо він виїхав до Чернівців. Робота над «Бібліотекою» засвідчила любов С. Смаль-Стоцького до української мови і літератури, яким він був вірний усе своє життя.

¹ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ-Чернівці, 1996. – С. 21–22.

У 1878 році С. Смаль-Стоцький закінчив 8-й клас гімназії з відзнакою і наприкінці серпня цього ж року записався на філософський факультет Чернівецького університету на відділ класичної, слов'янської та української філології. У студентські роки Степан Смаль-Стоцький одночасно з успішним навчанням активно працював в українській громаді. Він знайомився з людьми Буковини, з їхнім життям, настроями й переконаннями. Це зіграло позитивну роль у його майбутній просвітницькій та політичній діяльності.

Після закінчення університету в 1882 році С. Смаль-Стоцький готується до іспиту на право бути викладачем гімназії. Треба було складати іспити з латинської, грецької та української мов, а перед тим виконати спеціальні письмові роботи. У березні 1883 року у Відні помер Г. Онишкевич. Посада керівника кафедри української мови і літератури залишалася вакантною, і С. Смаль-Стоцький вирішив спробувати щастя. Він обрав тему дисертаційної роботи, над якою багато й зосереджено працював, а восени того ж року поїхав до Відня слухати лекції Ф. Міклошича. У грудні Смаль-Стоцький завершив дисертаційне дослідження «Процес аналогії у словозміні руської мови» і, склавши у березні–квітні 1884 року докторантські іспити, за існуючими тоді правилами став доктором слов'янської філології. Ф. Міклошич запропонував йому тримати габілітаційний іспит у Віденському університеті на право викладати в університеті та займати відповідну кафедру. У 1884–1885 навчальному році С. Смаль-Стоцький працював у Відні, розробляв лекційні курси, набував досвіду викладання, спілкувався з Ф. Міклошичем. 22 березня 1885 року С. Смаль-Стоцький отримав звання надзвичайного професора Чернівецького університету. У 26 років він був доктором слов'янської філології з чітко сформованими поглядами на національну справу.

У Чернівцях С. Смаль-Стоцький поринув у педагогічну, наукову та громадську роботу. В університеті він читає курси «Наука про звуки руської мови» і «Введення в історію руської літератури».

Майже одночасно із С. Смаль-Стоцьким у 1885 році до Чернівецького університету прибув Теодор Гартнер і очолив кафедру романської філології. За професійної підтримки й допомоги С. Смаль-Стоцького він вивчав українську мову. Працюючи разом і цілеспрямовано, обидва професори дійшли висновку, що прийняті для шкіл правила української мови уже не відповідають тогочасним потребам розвитку освіти, літератури та української культури. Постає необхідність якнайшвидше замінити етимологічний український правопис на фонетичний. З цієї пропозицією С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер у 1886 році звернулися до Міністерства віросповідань і освіти Австрії, яке уважно поставилося до цієї проблеми й дало розпорядження при Крайових радах, що опікувалися шкільними справами, створити в Галичині та на Буковині відповідні комісії для упорядкування українського правопису. І хоч через специфічні соціально-політичні умови не вдалося одразу реформувати правопис, проблема набула гостроти й необхідності її вирішення. Дискусія тривала протягом 1887–1888 років. Ніби узагальнюючи її, С. Смаль-Стоцький опублікував статтю «Руський нарід – руська мова» («Буковина», ч. 24 за 1888 р. та ч. 1, 2, 3 за 1889 р.). У ній було поставлене питання ширше – не лише про правопис, а й про роль і значення мови для національного самоутвердження українського народу. На початку 1888 року С. Смаль-Стоцький познайомився з М. П. Драгомановим, який теж рішуче підтримував ідею фонетичного правопису.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років XIX століття С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер активно працювали над «Руською граматикою», яка вийшла у Львові в 1893 році. Цей підручник з української мови для середніх шкіл витримав три перевидання (1907, 1922,

1928 рр.). Одночасно з підготовкою посібника вчений разом з однодумцями продовжує домагатися запровадження фонетичного правопису в школах Галичини та Буковини. 25 листопада 1892 року Міністерство віросповідань та освіти видало розпорядження, за яким із наступного року в усіх школах зазначеного регіону з українською мовою навчання передбачалося введення фонетичного правопису.

У 1892 році вийшов у світ «Буквар», складений О. Поповичем. У 1893–1894 рр. фонетику було введено в народних школах Буковини, а від 1895–1896 навчального року – і в усіх класах середніх шкіл. Отже, майже десятилітня боротьба за реформування правопису була результативною. Запровадження фонетичного правопису остаточно визволило початкову й середню школу з-під впливу москвофілів, умови для виховання національної свідомості поліпшилися.

Протягом усього життя С. Смаль-Стоцький був у вирі громадсько-політичного життя. Одна з найсильніших сторін його громадської діяльності була боротьба за відстоювання національних інтересів українців Буковини у сфері політики і культури. Однак варто підкреслити, що С. Смаль-Стоцький ніколи не домагався будь-яких переваг для українців за рахунок інших націй, він лише прагнув справедливості – вивести українців із нерівноправного економічного й політичного становища.

У 1892 році С. Смаль-Стоцький був уперше обраний депутатом Буковинського сейму й переобирався ще у 1898, 1904, 1911 роках. У 1911 році він став депутатом Австрійського парламенту. Але в листопаді наступного року зрікається мандату Буковинського сейму й роботи в парламентській репрезентації Буковинських послів.

З ім'ям С. Смаль-Стоцького пов'язаний розвиток української місцевої преси: він активно співпрацював з газетою «Буковина», був співредактором тижневика «Руська рада», видавав часопис «Хлібороб».

У 1913 році С. Смаль-Стоцький друкує серію статей про творчість Т. Шевченка, у співавторстві з Т. Гартнером публікує фундаментальну працю «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache», працює над іншими виданнями.

У серпні 1914 року він вступає на службу до австрійської армії, від осені 1916 року працює у таборі українських військовополонених у Фрайштадті. Від липня 1917 року С. Смаль-Стоцький очолює Центральну Управу Українських Січових Стрільців. У листопаді 1918 року він був іменований академіком-фундатором Української Академії наук у Києві. Від грудня 1918 року до вересня 1921 року С. Смаль-Стоцький був послом Західноукраїнської Народної Республіки в Чесько-Словацькій республіці. З цього часу С. Смаль-Стоцький жив і працював за межами України, але на її благо. Він був професором і деканом філософського факультету Українського вільного університету в Празі, дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка та Українського історично-філологічного Товариства в Празі, почесним членом товариства «Просвіта» у Львові, дійсним членом Слов'янського інституту в Празі, публікував наукові праці, брав активну участь в організації з'їздів українських учених у Празі, друкував спогади. Помер С. Смаль-Стоцький 17 серпня 1938 року в Празі, а похований у Кракові.

Література

1. Життєпис академіка С. Смаль-Стоцького // ЗІФВ УАН. – К., 1919. – Кн. 1.
2. Лотоцький О. Академік Степан Смаль-Стоцький // Шлях. – 1939. – Ч. 8. – С. 3, 4.
3. Сімович В. Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог. – Львів, 1939.
4. Збірник Філологічної Секції на пошану сторіччя С. Смаль-Стоцького // ЗНТШ. – Т. CLXXII. – Нью-Йорк, 1969.
5. Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1859–1938 рр. – К.–Чернівці, 1996.
6. Бевзенко С. П. Смаль-Стоцький Степан Йосипович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 651.

Основні лінгвістичні праці С. Й. Смаль-Стоцького

1. Руський нарід – руська мова // Буковина. – 1888. – Ч. 24; 1889. – Ч. 1–3.
2. Руська граматика. – Л.: 3 друкарні НТШ, 1893. – 180 с.; 2-е вид. – 1907. – 242 с. (співавтор).
3. В справі нашої правописи // Діло. – 1912. – № 210, 211.
4. Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache. – Wien, 1913. – XV+550 с.
5. Граматика руської мови. 3-є вид., перероблене. – Відень: Держ. вид. шкільн. книж., 1914. – 202 с.; Л., 1928. – 207 с. (співавтор).
6. Правописні непорозуміння: Одбитка журналу «Українська Хата» – К., 1914. – 19 с.
7. Українська граматика. – Вінніпег: Накладом Руської книгарні, 1919. – 242 с.
8. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Записки НТШ. – Л., 1925. – Т. 141–143. – С. 1–42. Окремо – Л., 1925. – 145 с.; 2-е вид., доповнене. – Прага, 1927. – 90 с.
9. Правописна справа // Україна. – К., 1926. – Кн. IV. – С. 180–191; // Літ. Наук. Вісн. – Л., 1926. – Вип. VI. – С. 75–81; Вип. 7–8. – С. 312–321.
10. Франко і українська літературна мова // Літ.-наук. вісник. – Л., 1926. – Кн. 6. – С. 131–141.
11. Поліські мішані говори і поліські дифтонги // Slavia. – Praha, 1927. – R. VI. – S. 1. – S. 28–39.
12. Уваги до проєкту українського правопису // Україна. – К., 1927. – Кн. 1–2. – С. 230–239.
12. Українська літературна мова // Україна. – 1928. – Кн. IV. – С. 3–13.
13. «М'які» і «тверді» голосівки // Slavia. – Praha, 1929. – R. 7. – S. 4. – S. 827–836.
14. Найближчі завдання славістики // Зб. праць Першого з'їзду слов'ян. філол. у Празі. – Прага, 1932. – С. 708–712.
15. Українська мова. Її початки, розвиток та характеристичні її прикмети // Дзвони. – Л.: 1933. – № 3. – С. 128–134; № 4. – С. 180–185.
16. Чи мова це безліч говірок? // Назустріч. – 1934. – Ч. 22.
17. Українська мова. Історія // Українська Загальна Енциклопедія. – Л.–Станіслав–Коломия. – 1935. – Т. 3. – С. 564–571.
18. Питання про східнослов'янську прамову // Записки НТШ. – Л., 1937. – Т. 155. – С. 1–5.

Руска граматика. Уложили Степан Смаль-Стоцький і Федір Гартнер. Друге виданє. – Львів, 1907. – 242 с.

Часть перша

Зміни звукові

§ 17. Щоб бути зрозумілим, старає ся кожний вимовляти все так, як чує се від других. Та не завсїди вповні се удає ся; бо деякі звуки або получєня звукові є трохи тяжкі до вимовлєня, так що мимохїть кладемо на їх місце подібні та лекші до вимовлєня звуки і получєня звукові. Навїть не спотикаючи ся на ніякій замїтнійшій трудности, скорочуємо або упрощуємо неоднo слово, особливо слова найзвичайнїші, на скїлько йно призволяє на се зрозумїлїсть. Колиж бїльшїсть народу упрощує вимову все на оден лад, то мусить згодом забути ся стара вимова і через вигїднїйшу нову загально заступити ся. В отсїм несвїдомїм змаганю, улєкшити собї вимову, найбільше змін звукових беруть свїй початок. Так кажемо н. пр. *прóзьба*, *кїзьба́* (не *прóсьба*, *кїсьба́*), хоть сї слова походять від *просїти*, *косїти*, і кажемо *дні*, *сни* (не *денї*, *сонї*), хоть *день*, *сон*, і кажемо *дванáйцять* замїсть *два-на-десять* [...]. Такї зявища є рїзнороднї, і вони виступають звичайно з великою правильностю, бо основуєть ся на природнїм устрою наших приладів мовних.

1) Уподібненє шелестозвуків (спївзвуків)

§ 18. Уже при наведеню голосозвуків і шелестозвуків вказали ми на се, як в деяких разях на артикуляцію одного звука впливає другий звук, що виговорює ся безпосередно по нїм (уподібненє). Так само перемїнюємо, не запримічаючи того і понайбільше не зазначаючи сего в письмі,

1. перед безголосими шелестозвуками голосовї в безголосї (у голосових звуків проривних розмикає ся що найменше замкненє без голосу), н. пр. *вѣсти*, *свѣдки*, *під столóm*, *без хáти*, *нїгтї*, *мигтїти*, *вторувáти*, *втиснúти*,

2. перед голосовими (винявши *л*, *м*, *н*, *р* і *в*) безголосї в голосовї, н. пр. *велікдень*, *тáкже*, *нїс би*, *пїк би*,

3. перед шипячими *ш* (*ч*, *щ*) і *ж* (*дж*) сичачї *с* (*ц*) і *з* в шипячї *ш* (*ч*) і *ж*, н. пр. *крáшиий*, *крáсчий*, *їз жалю́*, *без щáстя*, *розчинїти*,

4. перед мягкими шипячї і твердї сичачї в мягкї сичачї, н. пр. *слїд*, *прїязнь*, *кїсьть*, *рóзьцьвіт*, *мїсьлю*, *нїжцьї*, *несєш ся*;

бо нїхто не вимовляє – не силуючи ся – таких слів так, як вони написанї, але так, як лекше для приладів мовних, отже:

1. *вѣсти*, *свѣдтки*, *підт столóm*, *бес хáти*, *нїхтї*, *михтїти*, *фторувáти*, *фтиснúти*,

2. *велітдень*, *тáкже*, *нїз би*, *пїг би*,

3. *крáшиий*, *крáсчий*, *їж жалю́*, *беш щáстя*, *рошчинїти*,

4. *сльїд*, *прїязнь*, *кїсьть*, *рóсьцьвіт*, *мїсьлю*, *нїсьцьї*, *несєсь ся*.

Але *п*, *т*, *к*, *с*, *сь*, *ш* не перемїнює ся перед голосовими звуками *л*, *м*, *н*, *р* і *в* на голосовї *б*, *д*, *т*, *з*, *зь*, *ж*; отже н. пр. *платїти*, *свїтло*, *клáсти*, *слово*, *пїшлá*, *смолá*, *пну*, *смутнїй*, *князь*, *снїп*, *грїшиний*, *побїчнїй*, *пратї*, *зáвтра*, *крїти*, *срїбло*, *творїти*, *квас*, *свиня́*.

В багато разів такі зміни звукові зазначаються вже і в письмі, н. пр. *їжджу* (*їздити*), *тхір*, *тхнути*, *стухнути* (*дух*, *дихати*, *здохнути*), *масть*, *масло* (*мазати*), *лєкий* (*лєгкий*, первісно *лег-*)...

§ 19. Виїмково перемінюєся після голосового шелестозвука безголосий в голосовий шелестозвук: *мóзгу* = *мóзку* (*мóзок*), *різдвó*.

§ 20. Із двох або кількох шелестозвуків, що ідуть рядом пособі, впадає часто цілком або в часті оден шелестозвук; і так маємо деколи

замість *тн* лише *н*, н. пр. *вернóти* (порів. *вертáти*),

„ <i>стн</i> „	„ <i>сн</i> , „	„ „	„ <i>пéрвісний</i> (<i>пéрвістка</i>), <i>дїйсний</i> (<i>їстина</i>), <i>пісний</i> (<i>піст</i>),
„ <i>скн</i> „	„ <i>сн</i> , „	„ „	„ <i>стиснóти</i> (<i>стискáти</i>),
„ <i>дн</i> „	„ <i>н</i> , „	„ „	„ <i>глянóти</i> (<i>глядїти</i>), <i>стїнóти</i> (<i>студїти</i>), <i>кїнóти</i> (<i>кїдати</i>),
„ <i>ждн</i> „	„ <i>жн</i> , „	„ „	„ <i>тїжнє</i> (<i>тїждєнь</i>),
„ <i>пн</i> „	„ <i>н</i> , „	„ „	„ <i>кánóти</i> (= <i>кáпнóти</i>),
„ <i>тл</i> „	„ <i>л</i> , „	„ „	„ <i>плелá</i> (<i>плетó</i>), <i>мелá</i> (<i>метó</i>),
„ <i>стл</i> „	„ <i>сл</i> , „	„ „	„ <i>цаслївий</i> (<i>цáстє</i>), <i>зáвсливий</i> (<i>зáвисть</i>),
„ <i>дл</i> „	„ <i>л</i> , „	„ „	„ <i>їла</i> (<i>їдýть</i>), <i>велá</i> (<i>ведó</i>),
„ <i>знл</i> „	„ <i>зл</i> , „	„ „	„ <i>боязлївий</i> (<i>бóязнь</i>),
„ <i>слн</i> „	„ <i>сн</i> , „	„ „	„ <i>умїсний</i> (<i>ýмїсл</i>),
„ <i>бв</i> „	„ <i>б</i> , „	„ „	„ <i>обертáти</i> (<i>вертáти</i>), <i>обичáйний</i> (<i>звичáйний</i>),
„ <i>вт</i> „	„ <i>т</i> , „	„ „	„ <i>жїти</i> (<i>живó</i>),
„ <i>лвт(ввт)</i> „	„ <i>вт</i> , „	„ „	„ <i>пївтора</i> (<i>повторїти</i>),

замість *рви* лише *ри* н. пр. *пéриий* (*пéрвий*),

„ <i>рнц</i> „	„ <i>рц(нц)</i> , „	„ „	„ <i>черцý</i> , <i>ченцý</i> (<i>чернєць</i>),
„ <i>зс</i> „	„ <i>с</i> , „	„ „	„ <i>росáда</i> , <i>росїл</i> (<i>роз-</i>),
„ <i>сськ</i> „	„ <i>с(ь)к</i> , „	„ „	„ <i>рýс(ь)кий</i> (<i>Русь</i>),
„ <i>дц</i> „	„ <i>ц</i> , „	„ „	„ <i>сérце</i> (<i>сердєчний</i>),
„ <i>чськ</i> „	„ <i>ц(ь)к</i> , „	„ „	„ <i>гáлицький</i> (<i>Галичина</i>),
„ <i>чст</i> „	„ <i>цт</i> , „	„ „	„ <i>ткáцтво</i> (<i>ткач</i>).

На Україні ще инакше злекшують собі вимову шелестозвучних груп, н. пр. *поштáр* (почтáр), *сердєшиний* (сердєчний), *рушнїк* (ручнїк), *птáство* (птáцтво), *зязáти* (звязáти).

§ 21. Рідко коли вставляєся між два шелестозвуки ще третій шелестозвук:

т межи *с* і *р* н. пр. *óстрий* (*вісний*), *пéстрий* (*писáти*), *стрїти* (*приобрїсти*),

д „ *з* „ *р* „ „ *зáздрїсть* (*зрїти*), *скорóздрий* (*зрїти*), *роздрóхати* (*розрóхати*), *здрáда* (= *зрáда*),

т „ *ш* „ *ш*, „ „ *хорóций* (*хорóший*),

„ „ *ж* „ *ш*, „ „ *дорóжчий* (*дорогїй*),

„ „ *с* „ *ш*, „ „ *крáций* (*крáсний*),

„ „ *з* „ *ш*, „ „ *нїзчий* (*низкий*),

„ „ *д* „ *ш*, „ „ *швїдче* – *швїдше*,

„ „ *т* „ *ш*, „ „ *хóтче* (*хóтко*).

§ 22. Звуки *тт* і *дт* заступаються з давних давен звуком *ст*, н. пр. *плéсти* (*плетó*), *клáсти* (*кладó*), так само

гть (первісно *гть*) звуком *ч*, н. пр. *пóмїч*, *нємїч*, (*мїг*, *моглá*).

кти і *гти* (первісно *гті*) звуком *ч*, н. пр. *сїчї* (*сїк*), *мочї* (*мїг*).[...]

Часть друга

А. Словотворене

Части мови і їх поділ

§ 50. Є дев'ять розрядів слів (частин мови):

1. іменники, се назви осіб або річій, т. зн. такі слова, котрими іменують ся особи або річи,
2. прикметники, котрі виражають прикмети особи або річи,
3. заіменники, що самі не іменують особи або річи, але вказують на них,
4. числівники для числових понять,
– сі чотири частини мови називають ся імена –
5. дієслова, котрими можемо виразити чинність або стан якоїсь особи або річи,
6. прислівники, що означують час, місце, степе́нь, причину, спосіб і иньші обставини, серед яких щось є або діє ся,
7. приіменники, що поставлені перед іменами (і перед прислівниками) указують, в яким відношенню до чогось щось є або діє ся,
8. злучники, котрими лучимо слова або цілі мисли,
9. оклики, котрими властиво не висказуємо мислий, а тільки коротко виявляємо чутя.

Н. пр. 1. *В тім до́мі ме́шкає чоловік і жі́нка; у них є дво́є ді́тій, Іва́н і Ма́рїя, а на господа́рстві коро́ви, пес і ку́ри.* – 2. *До́брий слуга́ доро́гий.* – 3. *Він і мо́я сестра́ ходо́ять до се́ї шко́ли.* – 4. *Тре́тий із тих п'я́ти до́мів се́ наші.* – 5. *Він ле́жить і хо́че спа́ти.* – 6. *За́втра ране́нько бу́демо там ду́же до́бре ба́вити ся.* – 7. *Над ріко́ю коло це́ркви ви́будуємо́ ще́ перед зи́мою шко́лу.* – 8. *Не ї́дж нічо́го або́ ду́же ма́ло, коли́ ти не здо́ров.* – 9. **Ого! Ба!**¹

§ 51. Розрізняємо чотири осібні групи іменників:

1. імена власні, то є такі імена, що ними іменують ся поодинокі особи або річи, н. пр. *Петро́, Васи́ліна, Ша́шкевич, Ки́їв, Галичи́на, Карпа́ти, Дністе́р*, (товариство) *Просві́та*,

2. імена гатункові, то є імена, що ними іменує ся однаково всяка особа або річ одного і того самого гатунку, н. пр. *швець, чоловік, жі́нка, зло́дій, мі́сто, край, гора́, ріка́, кінь, чо́бит*,

3. імена збірні, т. зн. імена, що ними іменує ся збір осіб або річій, котрі поодинокі не можна назвати тим самим словом, н. пр. *ві́йско, товпа́, череда́, ліс, ку́па*,

¹ В деяких разях поділ на частини мови не дасть ся легко перевести. Так заіменники неозначені *богато, всі, дехто...* можнаб уважати числівниками. Деякі прислівники сполучують ся з певними відмінками імен і так стають приіменниками, н. пр. *здо́вж і попе́рек – здо́вж рікі, плота...* Так само стають прислівники злучниками, н. пр. *поті́м [...], ско́ро*, а приіменники стають часом прислівниками, н. пр. *з, зо, із (зо два́йцять коро́н = около, менше більше 20 коро́н; от він вам присла́в щось із ти́сячу вовкі́в; бу́ду там з годі́ну; тут є зо два кі́рці жи́та; вже́ то́му є зо дві неде́лі)*. І перечку *не* годі́ назвати просто прислівником, бо вона не вказує на ніякі такі обставини, серед котрих щось є або діє ся.

4. імена материй, т. зн. імена таких річий, що всяка їх частина іменує ся тим самим словом, н. пр. *злото, лід, вода, вóздух*.

Буває і таке, що якесь слово із своєї первісної групи переступає в иньшу групу. Так пр. *підкова, лободá, гóнта, чернець, когут, кúрка, каплу́н*, можуть стати іменами власними, а знов імя власне *Карст* уживає ся также як імя гатункове (*Частина полуднёвих Альп ста́ла карстом*); *Швед, Ту́рок* набирає значіня збірного імя в виразах *воюва́ти з Шве́дом, з Ту́рком*.

§ 52. Заіменники ділять ся на сім груп:

1. заіменники особові: *я, ти, (він)*,
2. заіменник зворотний: *ся*,
3. заіменники присвойні: *мій, твій, свій, наш, ваш, свій (їхній)*,
4. заіменники указуючі: *той, сей, такий...*
5. заіменники питайні: *хто, що, котрий, чий...*
6. заіменники відносні: *хто, що, котрий, чий...*
7. заіменники неозначені: *весь, хтобудь, дехто, хтось, щось...*

§ 53. Числівники ділимо на головні, н. пр. *одін, два, сто, обá, трóс*, і порядкові: *перший, другий, третій* і т. д.

§ 54. Чинности, події або стан можемо через добірне дієслово виразити так, що вони доходять до якогось кінця або skutku, або змагають до того; дієслово, якого в тім разі уживаємо, називає ся доконане. Иньші дієслова не здатні указувати на такий кінець або skutok, і називають ся проте не доконані; вони виражають, що означені дієсловом чинности, події або стан або в якійсь одній хвилі (одним протягом) відбувають ся, тривають, або (наворотами) повторяють ся; після того між недоконаними дієсловами розріжнюємо протягові і наворотові дієслова. Отсі гадки мають наглядно показати, що є дієслова 1. недоконані, а) протягові, б) наворотові, а що 2. доконані:

1. а) **везти**, б) **везіти**, 2. **звезти**: *Де тепер Іван? Везе сіно гостінцем. – Що робить нині Іван? Везить сіно. – Як звезе сіно, піде орати.*

1. а) **летіти**, б) **літати**, 2. **полетіти**: *Там летить куля. – Лілики літають вечером. – Уважай, бо пилка полетить в вікно.*

Деякі дієслова призначені немов на те, щоб иньшим дієсловам бути на услуги. В *буду читати* лише *читати* виражає чинність, а *буду* показує, що чинність читання паде в будучність; таке саме бачимо в *читати му*. І в *читав би* лише *читав* виражає чинність, а що йно *би* (давня дієсловна форма від *бути*) показує, що ся чинність не дійсна, а лише можлива або подумана. Такі дієслова називають ся помічні.

Подібно стоять иньшим дієсловам на услугах такі дієслова, як *хотіти, мочі, мусіти, мати, стати, почати...* В *почали плакати* лише *плакати* означає чинність, а словом *почали* зазначаємо ближші обставини, коли, як і т. и. чинність плаканя почала ся. Такі дієслова називають ся способіві.

§ 55. Прислівники ділять ся з огляду на їх значіне 1. на прислівники місця, н. пр. *дома, нідé*; 2. часу, н. пр. *завтра, потім, рано*; 3. способу, н. пр. *даремно, нішки*; 4. степеня і міри, н. пр. *навіть, дуже, трохи, тільки*; 5. причини, н. пр. *длятого, отже* і т. и.

Окрім того бувають одні вказуючі, иньші питайні, йньші знов відносні, а йньші нарешті неозначені, н. пр. *тут, де, десь, тепер, коли, колісь; так, як, якось* [...].

Пень і закінчене

§ 56. Імена і дієслова дають ся відмінювати, т. зн. вони приймають як до свого уживання різні закінчення, н. пр. *ученик читав* – *ученики читають*, *учениця читала* – *учениці читали*. Треба проте розрізняти пень і закінчене: *ученик-и*, *чита-є*, *читають*, *читал-и*...

Пень є тотя часть слова, що є основою всяких его форм².

Відкіля беруть ся пні і як їх уживаємо до твореня нових слів, сего учить наука словотвореня; а як відмінні слова при своїм уживаню як до потреби відмінюють ся, се є предметом науки відмінюваня.

Слова питомі і чужі

§ 57. Найбільша часть слів рускої мови є від непамятних часів єї власностию (слова питомі), н. пр. *а*, *і*, *на*, *ти*, *три*, *Бог*, *вода*, *нога*, *спати*, *нагий*, *сестра*, *відіти*, *чоловік*, *просіти*, *двигнути*, *дарувати*... Деякі слова Русини переймили з иньших мов; та всеж в рускій мові чужих слів меньше ніж в сусідних мовах.

§ 58. Чужі слова переймають ся при різних нагодах; так Русини

1. приймили обряд від грецкої церкви, відси взяли ся н. пр. слова: *аміуя*, *амінь*, *аміулка*, *ангел*, *апостол*, *артос*, *дяк*, *євангелія*, *єпископ*, *катехит*, *монастир*, *парафія*, *піп*, *піст*, *хрест*, *церква*,

2. урядили свої школи на подобу шкіл иньших народів і брали все більшу участь у висшій європейській осьвітї, відси н. пр. *автор*, *адреса*, *академія*, *аркуш*, *бакаляр*, *газета*, *гімназія*, *драма*, *друкувати*, *журнал*, *зоологія*, *квартал*, *кляса*, *крейда*, *лінія*, *нота*, *нумер*, *проба*, *провінція*, *рахувати*, *смак*, *флет*, *школа*,

3. через держави, в котрих живють, познакомили ся із чужими військовими і судовими мовами, відси н. пр. *адвокат*, *акт*, *арешт*, *армія*, *багнет*, *банда*, *бунт*, *варта*, *гвалт*, *драгун*, *капраль*, *квартира*, *князь*, *компанія*, *кордон*, *король*, *мельдувати*, *муштра*, *офіцер*, *панівка*, *парада*, *пушка*, *фортеца*, *фонд*, *фундушевий*, *цісар*, *цар*, *шабля*, *шрит*, *штемпель*, *штурм*,

4. через всі часи зносили ся з чужими купцями і купували чужі товари, відси н. пр. *австерія*, *агрест*, *аксамит*, *акціза*, *антаба*, *аптіка*, *аршин*, *атлас*, *бавовна*, *базар*, *барва*, *бумага*, *бутелька*, *ванна*, *вата*, *вино*, *галун*, *гербата*, *гатунок*, *грис*, *єдвáb*, *кава*, *камфора*, *капелюх*, *капуста*, *каса*, *крам*, *крейцар*, *крохмаль*, *купіти*, *льотерія*, *око* (міра), *олива*, *олій*, *оренда*, *риж*, *шовк*, *шутка*, *фляшка*, *фунт*, *цукор*, *чай*,

5. навчили ся різних ремесел від чужинців, відси н. пр. *алькір*, *бальок*, *варстат*, *газ*, *ганок*, *гвінт*, *гзимс*, *гіпс*, *гнип*, *гонта*, *грунт*, *дах*, *клямра*, *корба*, *маїстер*, *орчик*, *пара* (двоє), *смарувати*, *смалець*, *стельмах*, *шварц*, *шрубá*, *штаба*, *штахети*, *фірман*...

§ 59. Чужі слова в рускій мові взяті поперед всего:

1. з польського, н. пр. *міць*, *цікавий*, *обіцяти*,

² Розрізняти пень і закінчене не так лєгко; бож історична і порівнююча грамати́ка учить, що неоднó закінчене лїпше причислити до пня. При практичній науці найлїпше уважати за пень сю часть слова, котра не зміняє ся. Зрєштою бувáє, що і пні при відмінюваню зміняють ся, н. пр. *овес* – *вівса*, *вівця* (*вівць-а*) – *овець*, *дў-ти* – *дм-у*...

2. з церковно-слов'янського, н. пр. *владі́ка, воскреснути, сотворі́ти, спасе́ніє, Васі́лій*,

3. з німецького, н. пр. *купі́ти, мельдува́ти*, відтак

4. з турецького, пр. *гайдама́ка, ка́ррий*,

5. з російського, пр. *юхт*,

6. з італіянського, пр. *це́ра*,

7. з литовського, пр. *бриль*,

8. з волоского, пр. *румеха́ти*,

9. з грецького, пр. *со́рок*,

10. з мадярського, пр. *бербени́ця*,

11. з фіньського, пр. *хмі́ль*.

§ 60. Але найбільша частина чужих слів чужі уже в тих мовах, з котрих Русини собі їх переймали. Так лучає ся, що чужі слова ввійшли:

з німецького через польське до рускої мови, н. пр. *о́рчик*, або

з латинського через польське, н. пр. *а́ркуш, фундуш*,

з французького через польське, н. пр. *трибушо́н*,

з грецького через німецьке а відси через польське, н. пр. *апті́ка*,

з німецького через чеське а відси через польське, н. пр. *сдва́б*,

з грецького через церковно-слов'янське, н. пр. *а́нгел, ле́пта*,

з італіянського через церковно-слов'янське, н. пр. *вино́*,

з єврейського через грецьке а відси через церковно-слов'янське, н. пр. *а́мінь, скарбо́на*,

з латинського через німецьке а відси через церковно-слов'янське, н. пр. *піп, піст*,

із шведського через російське, як *шовк*,

з латинського через німецьке, як *адвока́т, кре́йда*,

з італіянського через віденське, як *шпага́т*,

з німецького через італіянське а відси знов через німецьке, як *ба́нда*...

§ 61. Не чужі, але після чужих взірців утворені є н. пр. отсі слова: *краснопи́сь* (каліграфія), *животи́сець* (грец. ζωυράφος). [...]

Часть четверта

Складня

А. Реченє (гадка)

Реченє поєдинче

§ 219. Як говоримо, то звичайно робимо се з наміром, аби комусь другому висказати те, що гадаємо або думаємо, т. зн. свою гадку або думку. Слова, котрими висказуємо одну-єдину гадку або думку, всі разом становлять одно **реченє** (гадку) н. пр.: *В на́шій шко́лі учать ся ді́ти по ру́ски чита́ти*. Реченє – се гадка (думка), виражена словами.

Деколи досить одного слова, аби висказати гадку, н. пр.: *Ходи́! Писа́ти! Гремі́ть*.

Але часом вимовляємо слова, не висказуючи тим ніякої думки; так буває, коли хто крикне, н. пр.: *Ах!* То вже не речене. А так само, коли когось кличемо, н. пр.: *Геї!*, або знаючи імя, по імені: *Васілю!* Той, кого кличемо, мусить аж відгадувати, або з рїжних обставин догадувати ся, чи гадаємо ми: *Я маю на думці тебе, Васілю!*, чи: *Тепер на тебе черга!*, чи: *Слухай! Диві ся! Де ти? Я тут! Ході сюди! Вставай! Говорі! Мовчі! Що ти верзєи?* – чи що иньшого тому подібного. Отсе все і богато дечого иньшого можна собі при оклику подумати, однак се виразно і докладно не сказано.

§ 220. Гадки, які можемо висказати словами, своїм змістом бувають дуже розмаїті; однак можна їх розділити на отсі чотири групи:

Найчастійше висказуємо комусь щось таке, що уважаємо за правду, бо ми розпізнали се своїми зміслами, своїм розумом або довідали ся від достовірної особи, н. пр.: *Бог сотворів свїт. Та́та не́ма́ до́ма.* Таке речене називає ся **твердженням**.

Часто хочемо, аби особа, що до неї говоримо, нам щось сказала; тоді питаємо ся так, аби тота особа пізнала, що саме від неї ми хочемо почути, н. пр.: *Чи та́то до́ма? Що чува́ти но́вого?* Таке речене називає ся **питанєм**.

Деколи хочемо, аби особа, що до неї говоримо, щось таке зробила, що ще не діє ся, а залежить лише від волі сеї особи, н. пр.: *Чита́й! Ти́хо!* Таке речене називає ся **приказом**.

Наконець можна чогось бажати, не вимагаючи zarazом від особи, що до неї говоримо, аби вона се зробила, бо може вона і не в силі сего зробити, або може сего від неї вимагати годі, н. пр.: *Най жи́є наш ці́сар! Най вам Бог проща́є!* Таке речене називає ся **бажанєм**.

§ 221. Як розмаїтий буває зміст речень, так само розмаїта буває і їх форма, т. зн. скількість і якість слів, що з них речене складаєть ся. Однак всі слова, групи слів в реченю сповняють якесь певне завданє як части або члени реченя. Маємо пять осібних частий реченя. Упорядкуємо їх тут після того, як за часто вони в реченю подибують ся, тай які вони за важні:

1. В кождім цілковитім реченю містить ся завсїди якийсь висказ – **присудок**;

2. відтак буває звичайно названа якась особа або річ, про котру тим присудком щось висказуємо – **підмет**;

3. а ще і друга особа або річ, на котру звернена або до котрої стягає ся чинність, настрій духа або щонебудь иньше, виражене в висказі – **предмет**;

4. надто ще може бути поданий час, місце, степєнь, причина, спосіб або иньша яка обстановка висказу – **прида́ток прислівниковий**;

5. нарешті бувають в реченю такі части, що мимохідь прикладають названій в реченю особі або річи якусь прикмету або якесь близше означенє – **прида́ток прикметниковий**.

Приміри: *Блі́скає* (1). – *Грім* (2) *грохотіть* (1). – *Бу́ря* (2) *гне* (1) *дерева́* (3). – *Вона́* (2) *метє* (1) *пороха́ми* (4). – *Наконе́ць* (4) *скропляє* (1) *доц* (2) *ку́рвяу* (3). – *І свї́жа* (5) *зе́лень* (2) *усьміхаєть ся* (1) *до нас* (3) *з лісі́в і лева́д* (4).

§ 222. Змежи усіх сих пяти частий реченя присудок і підмет є найважнійші. Цілковите речене без присудка не може обійти ся, а підмету лиш деякі реченя не мають [...]. Дятого сї обі части реченя називаємо **головними**.

Прочі части реченя називаємо **побічними**. Предмет і прида́ток прислівниковий стягають ся до присудка; де є предмет, там він понайбільше становить доконечне доповненє присудка (*Бу́ря гне дерева́*). Прида́ток прикметниковий може стягати ся до підмету, але также і до якогось иньшого імени або заіменника в реченю, н. пр.: *Іді́ все пра́вою доро́гою. Розу́мний господа́р користує ся ко́ждим кла́птиком землі́.*

Поодинокі частини речення

1. Присудок

§ 223. Аби висказ висловити, на се маємо в нашій мові осібну частину мови: дієслово. У дієслів є на се питомі форми, так що багато родів і форм висказу можемо виразити вже самим дієсловом. Так *гремить*, *греміло* вже самим своїм закінченням висказує, чи подія, про котру говоримо, вражає наш слух саме в тій хвилі, як вимовляємо се слово, чи вразила его в прошлім часі; по формі *читáємо* зараз пізнати, що се твердене, по формі *читáймо*, що се приказ; *піше* і *пішуть* вже своєю формою показують, чи чинність писання запримечаємо на одній, чи на кількох особах; із форм: *говóрю*, *говóриш*, *говóрить* видно, чи одна з тих осіб є на думці, що з собою говорять, чи може якась трета.

Оттак дієслово вже самими своїми формами годно виразити присудок³). Однак се вистарчає лише для якої тисячі присудкових понять, т. зн. для тільки понять, кілька можна виразити сим засобом дієслів, який у нас є. Коли сказати: *є тéпло*, *було тéмно*, *ти терпелівий*, *будь терпелівий*, *стає жебраком*, *стають жебраками*, *остаю ся без надії*, *остаєш ся без надії* і т. п., то присудкове понятє, т. зн. се, що ми висказуємо, спочиває в словах: *тéпло*, *терпелівий*, *жебрак*, *без надії*; дієслова: *є*, *було*, *будь*, *стає*, *остаю ся* і т. д. служать лише на те, аби тоті слова примістити в реченю як присудки і висказ приспособити до потреби (гл. 54); таке дієслово можна деколи і опустити, н. пр.: *Ти терпелівий*.

§ 224. Треба отже відрізняти двоякі присудки: присудки виражені дієсловом, і такі присудки, що їх понятє виражено иньшими способами.

1. Присудком буває дієслово, н. пр.: *Селянін оре. Немá* (= не має) *русáлок*.

2. В иньшій разі (як присудком не є дієслово) маємо уважати на дві річи, а то:

а) на дієслова, які в таких реченнях можуть стояти, і

б) на слова або групи слів, в яких містять ся присудкове понятє.

§ 225. а) Найчастійше в таких реченнях подибуєть ся дієслово *бути*, н. пр.: *Кніжка була моя*. Воно сполучує лише присудкове понятє (*моя*) з підметом (*кніжка*) і для того називає ся **злучкою**. *Була* висказує мимохідь і те, що моє посідане книжки паде в минувшість; а як і такого мимохідного означеня не конечно потрібно, тоді завдане сего дієслова таке незначне, що можна его і опустити: *Кніжка (є) моя*. Більше ваги для висказу має дієслово: *бувати*, відтак: *стати*, *стати ся*, *остати*, *зробити ся*, *показувати ся* і т. п., наконець *звати*, *називати*, *іменувати*, *вибирати*..., самі такі дієслова, що зазвичай домагають ся доповнення ще якимсь присудковим понятєм.

б) Для виразу присудкового понятя служать нам:

1. прикметники і иньші іменá, які треба лише поставити у відмінку, призначенім для присудкових понять, т. зн. перед усім у 1-ім відмінку, н. пр.: *Цукор солодкий*. *Лáстівка дуже пожиточна*. *Кóждому своé мiле*. *То мені мiло*. *Івась є дитина*. *Лáстівка*

³ В дуже живім оповіданю уживають ся деколи дієсловні присудки, так сказатиб, без всяких форм немов оклики, н. пр.: *Я зирк на него*. *Двері рип до насіки*. *Марко лап за руку*. *Тай бебэх в могiлу*. *Але вовк скакiць до нбгого і зубами хап за ногу*. *Слэзи їм лиш кiтькiть*. *Обвалiй в пісок хвостiсько та в лицé йому талáп* (тут ужито *талáп* навіть як спос. приказового)!

птиця перелётна. Нау́ка вели́ке добро́. Безпідметово: *Нас було́ тро́є. Сім літ мину́ло – або також в шестім відмінку: Іва́н уже́ па́рубком (па́рубок). Остаю́ твої́м прия́телем. Остаємо́ твої́ми прия́телями.* (Про вибір відмінка гл. 310–312, про згоду 237–240).

2. Однак присудками бувають також іменá в інших відмінках, і то з приіменником або без приіменника, і прислівники – коротко сказавши, слова і вирази, які зрештою звичайно сповняють службу інших частий речення (придатка прикметникового або прислівникового) і тому не можуть стояти в присудковім відмінку. Н. пр.: *Я іньшо́ї думки* (порів.: *мо́жна шанува́ти люди́й іньшо́ї віри*). *Будь ти́хо!* (порів.: *Дити́на цілу́ годину сиді́ла ти́хо*). *Ма́ти вже́ до́ма* (порів.: *Я бога́то пересі́джував до́ма*). *Він без ро́зуму* (порів.: *Він робить все без ро́зуму*). *Та́то в це́ркви. Найбі́льший ска́рб лі́тературний Укра́їни в є́ї наро́дній у́стній по́езії. Се́го цьві́ту по всьо́му сві́ту. Го́ді гово́рити.*

2. Підмет

§ 226. Деколи висказуємо щось, не виражаючи тої особи, що до неї мав би належати присудок (**речення безпідметові**).

Се буває:

1) при деяких явищах природи, н. пр.: *Блі́скає. За́шуміло в лі́сі. Розві́дніло ся. Було́ те́мно*, відтак

2) при деяких утертих присудкових виразах, як: *Нема́ вже́ таки́х люди́й. Тре́ба нам по́мочи. Жаль е́му́ було́ коня́. Шкода́ було́ за́ходу*, тай

3) у зворотах, як: *Заба́гло ся мені́ това́ри́ства. По́лєкшало мені́ на се́рці. Не ї́сть ся сма́чно само́му. Най ся то́бі не ба́жить пе́ченого ле́ду! Га́дало ся мені́. Петро́ви до́бре до́ма жи́ло ся. Мину́ло ся і слі́ду не ста́ло. Мені́ таки́х ягі́д сні́ло ся.*

Однак у реченнях з підметом, підмет така сама важна часть речення, як і присудок.

§ 227. Підметом буває:

1. іменникове імя: *Де́рево росте́. (Я) му́шу це бога́то учи́ти ся.* Такий підмет стоїть у 1-ім відмінку (гл. 284);

2. иньше яке слово, що в тім разі як іменник уживає ся, чи то прикметникове слово (що отже може стояти в 1-ім відмінку), як: *Кождо́му сво́є ми́ле*, чи то таке слово, що годі его поставити в якимнебудь відмінку, як: *Лу́чше дава́ти, чим бра́ти.* „*Давати*“ є дієслово.

3. Предмет

§ 228. Більша частина дієслів і деякі прикметники виражають таку чинність або такий стан, що доконечно треба назвати, або хочь подумати собі до того якусь особу або річ, бо инакше ся чинність або сей стан булиб безпредметові, нерозумні або і неможливі.

Хто купує, завсіди мусить купувати якийсь товар; хто дає, завсіди мусить щось давати, а окрім того мусить ще се і комусь давати; хто жадний, мусить завсіди бути жадним чогось. Отсю то часть речення, що виражає таке доповнене присудка, називаємо предметом. Найбільша частина предметів стоїть у 4-ім відмінку, иньші знов у 2-ім, 3-ім відмінку, або у відмінку сполученім із приіменником.

§ 229. Предметом отже буває:

1. імя, н. пр.: *Короба їсть траву́. Се теля́тко ще не їсть трави́.* Два ріжні предмети: *Прості́ нам довгі́ наші́. Учи́тель учи́ть учени́ків пи́саня.*

2. зворот приіменниковий, н. пр.: *Не забува́й на мене́. Ро́дичі дба́ють про добро́ своїх діти́й.*

§ 230. Поміж всякими предметами вирізняють ся ті, що стоять в 4-ім відмінку в незапереченім реченю (гл. 304); такі предмети називаємо **властивими предметами**, а дієслова, що таких предметів домагають ся, **дієсловами перехідними**. Властивий предмет дуже просто і тісно вяжець ся з присудковим дієсловом; се бачимо з того, що такий предмет стає ся підметом, як речене перекласти із стану предметного у стан підметний. *Я писав адрэсу. Адрэса вже написана.*

4. Придаток прислівниковий

§ 231. І придатки прислівникові служать до доповнення присудка, однак се доповнене не таке важне, щоб одні присудки мусіли доконечно ними доповняти ся (як предметом), а другі їх зовсім не терпілиб⁴); придатки прислівникові додають до висказу лише якісь обстанови, що деколи для слухача або читача в цілім реченю можуть мати найбільше значіне, однак не є так дуже потрібні (як присудок, звичайно підмет а деколи предмет) до того, щоб речене було вповні зрозумілим і цілковитим; без них речене, як речене, може зовсім обійти ся і буде цілковите. Як я комусь, що шукає ключа, скажу н. пр.: *Я схова́в ключ у лівій шуфля́ді мо́го сто́лика*, то для него отсе означене місця має найбільшу вагу; однак речене без того означеня місця остане ся цілковитим, міжтим як *я*, *схова́в* і *ключ* у нїм доконечно потрібні части, без *я*, *схова́в* не буде реченя.

§ 232. Придатки прислівникові подають **місце**, як: *тут*, *в лісі*, *на пра́во*, *круго́м*, **час**, як: *тепе́р*, *в неді́лю*, *ча́со́м*, **спосі́б**, як: *так*, *до́бре*, *пома́лу*, *пішки*, *про́сьбами*, *молото́чком*, **ступе́нь**, як: *ду́же*, *стра́шно*, *ці́лко́м*, **причину́**, як: *тому́*, *з то́ї причи́ни*, *з ра́дости* і т. п.

Аби такі обставини можна виразити, на те маємо осібну часть мови: прислівники, а як мусимо послугувати ся якимсь імям, то особливо 6-ий відмінок помічний нам у тім, щоб із імя зробити придаток прислівниковий; однак часто треба ще і приіменників, аби обстанову виразити докладно так, як вона нам уявляєть ся.

§ 233. Придатком прислівниковим буває:

1. прислівник, н. пр.: *Я при́йду́ за́раз. Тут є кімна́та до віна́ймленя. Греми́ть стра́шно.*

2. імя, н. пр.: *Пя́того ма́я вече́ро́м при́хали ма́ма доми́в.*

3. зворот приіменниковий, н. пр.: *В котри́м місті́ уме́р Фе́дьковіч? Фе́дьковіч уме́р в Черні́вцях в сі́чні 1888-го ро́ку. Хло́пець скака́в з ра́дости. Пішли́ кого́ в село́ за кіньми́! Бог кара́є старі́ ко́сти за гріхи́ мо́лодости. Одно́го ра́зу в дорозі́ довело́ ся мені́ заночува́ти на селі́ у мале́нькій ха́тці у вишне́вім садо́чку.*

⁴ Як не терплять при собі предмету деякі присудки, н. пр. дієслова неперехідні.

5. Придаток прикметниковий

§ 234. І придатки прикметникові бувають, що правда, для слухача або читача дуже важні, однак до головних частий речення вони не належать. Вони не доповняють присудка, лиш якась імя в реченю: чи то імя присудкове, підмет, предмет, чи то іменник придатка прислівникового або прикметникового. Н. пр.: *Топóля є висóке дéрево. Бáчу висóке дéрево. Птáха увíла собі гніздó на висóкім дéреві. На самíм вершкú висóкого дéрева сів половік.* В усіх сих разях прикладаєть ся до дерева прикмета високости, однак се не становить змісту, не становить висказу реченя так, як се бачимо в реченю: *Дéрево висóке.* Тут (*є*) *висóке* є присудок, а там слово: *висóкий* стоїть усюди як придаток прикметниковий. Из сего бачимо, що прикметники придають ся так на придатки прикметникові, як і на імена присудкові, та що їх, коли вони є придатками прикметниковими, можна з реченя виняти і тим реченє ще не нарушить ся; сегож, без нарушеня цілости реченя, не можна зробити з тими прикметниками, що є в реченю присудками. Придатність прикметників до сеї служби в реченю показуєть ся наглядно при згоді (гл. 239); але як засіб дієслів для виразу присудкового понятя обмежений, так само і прикметників нема в мові на стілько, щоби ними виразити усі придатки прикметникові в реченях; тому мусимо часто послуговувати ся иньшими виразами.

§ 235. Придатком прикметниковим буває:

1. прикметник, прикметниковий заіменник або числівник, н. пр.: *Веліке дéрево повóли ростé. Гіркий чужій хлїб. Ваш дїм велікий. Там пасé ся два воли.*

2. іменник, згідний у відмінку з імям, що до него він стягаєть ся, н. пр.: *Слово „корóль“ похóдить від імени франкóньского короля Кáроля. По смéрти брáта дїти сїроти перейшли до мóго дóму.* В таких разях іменник так само як прикметник виражає прикмету належного іменника, а згода іменників показує, що вони відносять ся до себе як присудок і підмет: *корóль є слово, дїти є сїроти.*

3. другий відмінок іменника (іменникового заіменника або числівника) або зворот приіменниковий, н. пр.: *Се дїм бурмістра. Дáйте мені склянку води. Тїждень мáє сїм днів. На кóждій руці є по пять пáльців. Дорóга до шкóли далéка. Кóжда пригóда до мúдрости дорóга. Страх пéред кáрою повстрíмує нáвіть злочінців від лихіх дїл.*

Часто у формі придатка прикметникового вставляєть ся коротко в реченє те, що власливо подумане як присудок осібногo реченя (**прикладка**), н. пр.: *Чернівці, головне місто Буковіни, лежить над Прутoм (Чернівці є головне місто Буковіни). Се дїм бурмістра, чоловіка прáвого і досвídченого (Бурмістр є чоловік прáвий і досвídчений). Мáти, вже давнó в сирій могíлі, булá все взірцém дочіі Олені (Мáти булá вже давнó в сирій могíлі). [...]*

Запитання і завдання

Часть перша Зміни звукові

1. Знайдіть у тексті пояснення, чому відбуваються звукові зміни у мові.
2. Поясніть, який процес у фонетичній системі української мови позначений терміном «уподібнене шелестозвуків»?
3. Назвіть випадки, коли відбуваються уподібнення звуків?
4. Зіставте їх з відповідними типами асиміляції в сучасній українській мові.
5. Простежте за текстом, як пояснено спрощення в групах приголосних.
6. Назвіть інші звукові зміни приголосних. Як ці зміни покваліфіковано в сучасній науковій лінгвістичній літературі?

Часть друга А. Словотворене Части мови і їх поділ

1. Скільки частин мови визначено у «Рускій граматиці»?
2. Яка частина мови не названа?
3. Простежте, як дано визначення кожної частини мови. Назвіть критерії, які лягли в основу визначення кожної частини мови. Зіставте з визначенням їх у сучасних граматиках української мови. Зробіть висновки.
4. Які семантичні групи іменників названо у граматиці? Зіставте їх з лексико-граматичними розрядами іменників, які визначаються сучасними граматиками української мови. Зробіть висновки.
5. Прочитайте примітку 1). Подумайте, про який морфологічно-словотвірний процес у ній ідеться?
6. Які розряди займенників подано у граматиці? Чому їх лише сім?
7. Які розряди числівників визначено у граматиці? Зіставте їх з розрядами, які подаються в сучасних граматиках української мови. Які є думки вчених з приводу порядкових числівників?
8. Як у граматиці представлено категорію виду дієслова? Зіставте трактування виду з висвітленням цієї категорії в сучасних українських граматиках.
9. Як у тексті граматики протрактовано функцію «допоміжних» дієслів?
10. Як у граматиці подано класифікацію прислівників?

Пень і закінчене

1. Які частини мови можуть мати закінчення?
2. Як подано визначення «пня» (кореня)?
3. Як автор визначає словотворення і словозміну?

Слова питомі і чужі

1. Що значить слова «питомі і чужі»?
2. Як визначено шляхи і причини запозичення «чужих» слів?

Часть четверта

Складня

А. Реченє (гадка)

1. Як у граматиці визначено основну функцію речення?
2. Які типи речень визначено за метою висловлювання?
3. Що вкладено в поняття «зміст» і «форма» речення?
4. Як розшифровано «... п'ять осібних частин речення»? Назвіть їхні функції. Зіставте їх з членами речення. Простежте, чи є повна співвіднесеність між ними.
5. Як визначено функцію і форми вираження присудка в реченні?
6. Як визначено функцію і форми вираження підмета?
7. Що таке «предмет»? Яка його функція і форми вираження?
8. Що таке «придаток прислівниковий»? Яка його функція і форми вираження?
9. Що таке «придаток прикметниковий»? Яка його функція і форми вираження?

Пояснення окремих слів

Злучники – сполучники;
оклики – вигуки;
пень – корінь;
питоме слово – власне українське слово;
реченє поєдинче – просте речення;
шелестозвуки (співзвуки) – приголосні звуки.

Срезневський Ізмаїл Іванович

(01(13). VI. 1812 – 09(21). II. 1880)

Ізмаїл Іванович Срезневський народився 1(13) червня 1812 року в російському місті Ярославлі в сім'ї професора місцевого «вищих наук училища з університетським класом». Ще за рік до цієї події батько – Іван Євсейович Срезневський – був запрошений на кафедру красномовства і поезії Харківського університету. У серпні 1812 року родина Срезневських переїхала до Харкова. З цього часу життя Ізмаїла було тісно пов'язане з Україною.

Ізмаїл Срезневський перейняв від батька літературні здібності: дев'ятирічним хлопчиком він уже писав вірші. Син музично обдарованої матері з дитинства любив і розумів музику. Природні здібності й добра підготовка, яку отримав вдома (допомогали товариші та учні батька) та в пансіоні, дозволили Ізмаїлу вже в 14 років стати студентом етико-політичного (юридичного) відділення Харківського університету.

Ізмаїл Срезневський в університеті навчався з великим інтересом і відповідальністю. У 1829 році сімнадцятилітнім юнаком він закінчив університетський курс зі ступенем кандидата, подавши до захисту твір «Об обиде».

Найбільший вплив на розвиток наукових інтересів Ізмаїла Срезневського в студентські роки мали такі викладачі, як Г. М. Данилович – професор права, знавець історії Великого князівства Литовського, та А. І. Дудрович – викладач логіки, етики, історії філософії. Професорами відділення словесності були І. Я. Кронеберг (фахівець із англійської мови та латини), Б. А. Дорн (викладав перську, турецьку, арабську мови і за бажанням студентів – санскрит). П. П. Гулак-Артемівський був професором російської історії, географії, статистики, він намагався викликати в студентів зацікавлення слов'янською, зокрема польською культурою, яку добре знав. Саме П. П. Гулаку-Артемівському належить перша спроба ввести в навчальний план університету елементи слов'янознавства. І. І. Срезневський вважав його своїм першим наставником у справі вивчення слов'янської старовини.

У студентські роки Ізмаїл Срезневський виявив великий інтерес до української літератури. Він добре знав творчість І. П. Котляревського та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, тоді ж сформувався два напрямки його зацікавлень: він серйозно займався юридичними науками, статистикою, політекономією, водночас захоплювався етнографією, фольклором, історією, насамперед українською. Учень І. І. Срезневського, славіст В. Ламанський, писав: «Рязанець по батькові і дідові, ярославець за місцем свого народження... Срезневський з перших місяців життя до 27 років провів виключно на Україні, гаряче полюбив її природу і народ, його мову, пісні»,¹ які він почав записувати років з чотирнадцяти–п'ятнадцяти. У 1831 році було опубліковано «Украинский альманах», до якого ввійшли народні пісні, декілька літературних творів і дві думи («Алексей Попович пирятинский» и «Побег трёх братьев из города Азова из турецкой неволи»), підготовлені до друку дев'ятнадцятирічним Ізмаїлом Срезневським.

Улітку 1832 року І. І. Срезневський їде на Запоріжжя: він хотів побачити на власні очі землі, де у минулому була Січ, та вивчати її історію. Ізмаїл поселився в садибі поміщиків Подольських (село Варварівка) і став домашнім учителем їхніх дітей.

¹ Богатова Г.А. И. И. Срезневський. – М.: Просвещение, 1985. – С. 15.

У листах до матері із захопленням пише про природу, і людей, і свою повсякденну педагогічну роботу, від якої має задоволення. Багато записує пісень, розповідей, дум, приказок, народних висловів, місцевих слів, поповнює свою «українську скриню». А ще систематично займається наукою, вивчає мови. Уже в двадцять років у Ізмаїла Срезневського сформувалися риси характеру, необхідні для вченого: жадоба до знань, велика працелюбність, дослідницьке захоплення, організованість та сумлінність у роботі. У молодого вченого були різні наукові захоплення, але понад усім стояв заповітний задум – видання збірника «Запорожская старина», для якого він збирав матеріал протягом семи років. В одному з листів І. І. Срезневський так пояснює причину, яка спонукала його видавати цей збірник: «Уже сім років я займаюся історією України і Запоріжжя. З усією старанністю збирав для неї матеріали, до цього у більшій своїй частині нікому не відомі, за винятком пам'яті народної і небагатьох любителів старовинних рукописів, – збирав, зводив, зв'язував, – щоб принести згодом... хоч декілька лептів на користь тієї країни, якій я зобов'язаний усім...»²

Планувалося, що видання «Запорожская старина» буде мати дев'ять частин і двадцять додаткових зошитів, на нього було оголошено передплату. Але Ізмаїлу Івановичу вдалося видати лише перші дві частини (шість випусків), у яких він помістив українські пісні й думи, перекази літописців та інші матеріали. Ці публікації збірників принесли молодому вченому славу етнографа-збирача. Роботу І. І. Срезневського високо оцінили М. В. Гоголь, М. О. Максимович, Т. Г. Шевченко.³

Одночасно з історико-етнографічною роботою І. І. Срезневський продовжував займатися юриспруденцією, статистикою та політекономією, оскільки в 1833 році служив у Харківському «советному» суді. У 1834 році він став бібліотекарем Харківської міської бібліотеки, у якій створив «Систематичний покажчик книг і рукописів». Наступного року І. І. Срезневський склав іспити у Харківському університеті, а в 1837 році успішно захистив дисертацію «О сущности и содержании теории в науках политических» на звання магістра. Після захисту він працював викладачем Харківського університету на кафедрі політичної економії та статистики. Молодий учений одночасно працює над науковою темою, яку подав до захисту на звання доктора наук під назвою «Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии сравнительно». Вченими Харківського університету дисертація була відхилена. Після невдалого захисту дисертації І. І. Срезневський кардинально змінює своє наукове життя – він залишає статистику й вирішує вивчати слов'янські мови.

У 1837 році Харківський університет пропонує І. І. Срезневському, як знавцю українського фольклору, поїхати у закордонне відрядження для вивчення мов, історії та побуту слов'ян. Восени 1839 року він від'їжджає до Європи, де зустрічається з П. Шафариком, Вуком Караджичем.

Частіше пішки, рідше верхи на конях чи на човнах перетнув І. І. Срезневський вздовж і впоперек землі західних і південних слов'ян, дуже сумлінно вивчав їхнє життя, звичаї, побут, фольклор, мови. Своїми знаннями він щедро ділився з чеськими

² Там само. – С. 20.

³ Там само. – С. 21.

й словацькими колегами. Про творчий внесок вченого у сербо-лужицьку культуру можна дізнатися з листа його друга Смолера: «Російський мандрівник... Срезневський... нам багато допоміг і порадою, і власною працею... під його керівництвом створили ми... нашу першу – аналогічну з чеською і хорватською – азбуку».⁴

Один із сучасників І. І. Срезневського, зустрівшись із ним під час мандрівки, писав: «Ця людина здійснює подвиг європейський: від Балтійського моря і до Адріатичного вивчає він слов'янські племена, їх говірки, звичаї, пісні, перекази... Він буде власником дуже багатих фактів, з допомогою яких і буде пояснена, в кінці кінців, наша народна фізіономія».⁵ Це відрядження допомогло вченому вивчити мови західних і південних слов'ян, визначити джерела дослідження історії кожного слов'янського народу, його мови та культури. Після стажування І. І. Срезневський повернувся сформованим ученим із власними науковими поглядами й переконаннями, які він міг передавати підрастаючому поколінню.

Лекції І. І. Срезневського з його сміливими думками з приводу вивчення мови, історії, культури слов'ян мали величезний успіх. Як засвідчують очевидці, найбільша аудиторія в університеті не могла вмістити всіх бажаючих їх послухати.

Щоб по-справжньому знати ту чи іншу слов'янську мову, треба знати її говірки. І в цьому І. І. Срезневському на той час не було рівних серед славістів. Його вважали найкращим знавцем слов'янських наріч. Блискучим зразком наукового аналізу діалектів є стаття І. І. Срезневського «О наречиях славянских», у якій він описав особливості 18 говірок Словенії. Науковий інтерес становить і праця «Обозначение главных черт средства звуков в наречиях славянских». Детальне вивчення говірок не було самоціллю вченого, воно дозволяло зробити обґрунтовані висновки про спорідненість слов'янських мов, про значення для них мертвої старослов'янської мови. Відкриттям була невелика праця І. І. Срезневського «Исторический очерк сербо-лужицкой литературы», бо мало хто знав про 130 тис. лужицьких сербів, які проживали в Саксонії.

І. І. Срезневським у Харкові хоч і були написані цінні праці зі слов'янської діалектології, але загалом у цей період вченого більше захоплює етнографія.

Він намагався досконало вивчити пам'ятки давньої писемності, але їх майже не було в бібліотеці Харківського університету, тому вчений домігся тривалого відрядження до Санкт-Петербурга. У 1846 році помер П. І. Прейс, і І. І. Срезневського запрошують керувати кафедрою слов'янознавства Петербурзького університету. У цьому навчальному закладі він переконався, що розвиток слов'янознавства йде не етнографічними, а філологічними шляхами, тому першочергове значення мають дослідження філологічні.

8 лютого 1849 року І. І. Срезневський виступив на урочистих зборах університету з доповіддю «Мысли об истории русского языка», у якій дав повне обґрунтування вивчення цього курсу в університеті й отримав на це дозвіл.

У петербурзький період життя вчений основний свій час присвятив збиранню, опису і виданню стародавніх пам'яток писемності. Сотні їх були опрацьовані І. І. Срезневським у Петербурзі, Москві, Ярославлі, Нижньому Новгороді, Києві.

⁴ Там само. – С. 31.

⁵ Там само.

Йому вдалося відкрити три дуже цінні рукописи: «Саввину книгу» (XI ст.), «Листки Ундольского» і «Киевские глаголические отрывки». Цінною працею вченого є «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках», 2 ч. (СПб., 1867–1876), у якій було розглянуто більше 180 пам'яток IX–XVIII ст. У праці «Древние памятники юсового письма» (СПб., 1868) подані уривки з 33 джерел, з яких тільки 4 були відомі раніше.

І. І. Срезневський багато працював над коментуванням стародавніх писемних джерел. Він показав, як аналіз мови пам'яток дозволяє зробити певні висновки про життя народу. Це такі праці, як «Договоры с греками» (1854), «Хождение за три моря Афанасия Никитина» (1856), «Задонщина» (1857), «Грамота великого князя Мстислава и сына его Всеволода...» (1860) та інші.

Особливу увагу І. І. Срезневський приділяв підготовці матеріалів для вивчення історії російської мови, насамперед вивченню говірок, укладання словників, а також збірників усної народної творчості. Вчений у статті «Замечания о материалах для географии русского языка» зазначає, що кожний народ, навіть небагаточисельний, на основі мови поділяється на кілька частин, у кожній частині є своя мова, тобто своя говірка. І. І. Срезневський із однаковою повагою та зацікавленням ставився до кожного наріччя, до кожної говірки, бо бачив у них місцеве мовне історичне явище. На думку І. І. Срезневського, лінгвіст, який вивчає місцеві говірки, повинен насамперед скласти карту, бо без неї не можна провести жодної розмежувальної лінії навіть між головними наріччями.

І. І. Срезневський не лише накреслив програму для майбутніх географів мови, але в 1851 році написав статтю про Угорську Русь, у якій дав детальну характеристику її наріччя.

Учений був автором кількох праць, у яких проаналізував мову художніх творів XIX ст. (напр. «Чтение о языке Крылова»), а також кількох досліджень, присвячених слов'язнавству («Юго-западные славяне» (1856), «Энциклопедическое введение в славянскую филологию» (1877), «Труды Югославянской академии наук и художеств» (1868, 1869) та ін.).

Залишив дослідник низку нарисів про вчених – М. В. Ломоносова, О. Х. Востокова, О. М. Бодяньського, П. І. Прейса, В. І. Григоровича, Вука Караджича та ін.

Бібліографічний список праць ученого, складений до 50-річчя його наукової діяльності (СПб., 1879), нараховував 340 позицій.

Від 1854 року І. І. Срезневський був ординарним академіком Санкт-Петербурзької академії наук. Його заслуги перед наукою високо оцінили зарубіжні колеги, обирали його почесним членом Південнослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (1867), членом-кореспондентом Королівської академії історії в Мадриді (1868), почесним членом Чеського академічного товариства писемності в Празі (1871).

І. І. Срезневський був визнаним організатором науки. Він ініціював створення періодичного друкованого органу «Известия Академии наук по Отделению русского языка и словесности» (1852–1861) і був його незмінним редактором; активно співпрацював в «Учёных записках Академии наук» та інших виданнях.

Як викладач, І. І. Срезневський постійно дбав про виховання в студентів інтересу до самостійних наукових досліджень, намагався залучити молодих науковців до співпраці при вирішенні тих філологічних завдань, які були ним поставлені в

«Мыслях об истории русского языка». У низці праць учений висловлював свої гуманістичні думки щодо методики вивчення рідної мови. В «Известиях Академии наук» протягом 1860–1861 років публікувалися його бесіди «Об изучении родного языка вообще и особенно в детском возрасте». Крім цієї великої праці, він написав ще «Замечания о первоначальном курсе русского языка», «Замечания об истории русского языка и словесности в средних учебных заведениях» та інші. Учений вважав знання мови «найважливішою умовою і знарядям освіченості кожної людини окремо й освіченості народної взагалі». І. І. Срезневський не лише висловлював загальні думки з питань викладання рідної мови, але й накреслив конкретну програму навчання дітей у дошкільному та шкільному віці.

Справою всього наукового життя вченого було укладання словників, і «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» сконцентрували в собі всі окремі лексикографічні праці автора. Призначення словника І. І. Срезневський бачив у тому, щоб «бути скарбницею мови, пам'ятником побуту й освіченості народу, наскільки вони виражаються в мові». Для «Материалов» він опрацював 2700 давньоруських писемних пам'яток. У 1866 році на засіданнях Відділу російської мови й словесності Академії наук ученим було представлено два перші зошити словника давньоруської мови, який справив велике враження не лише на лінгвістів.

І. І. Срезневський помер 9(21) лютого 1880 року, і вже через 20 днів у Відділі російської мови і словесності було поставлене питання про видання словника. У 1881 році нащадки Срезневського подали у Відділ слова на букву А. Його діти (основну роботу виконувала Ольга Ізмаїлівна, а їй допомагав Всеволод Ізмаїлович) доповнили словник матеріалами з нових опублікованих рукописів, і в 1887 році типографія розпочала набір словника. Перший випуск від А до Г друкувався близько чотирьох років. Четвертий том вийшов у 1895 році, тоді ж Академія наук обрала О. І. Срезневську своїм членом-кореспондентом.

І. І. Срезневський укладав словник протягом 35 років, а його дочці потрібно було ще 32 роки, щоб до 100-річчя від дня народження батька завершити «основну працю» всього його життя.

Література

1. Сумцов Н. Ф. Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского // Памяти Измаила Ивановича Срезневского. – Петроград, 1916. – Кн. 1.
2. Ващенко В. С. І. Срезневський як дослідник української мови // УМШ. – 1948. – № 3.
3. Бернштейн С. Б., Досталь М. Ю. Срезневский Измаил Иванович // Славяноведение в доревней России. Библиографический словарь. – М., 1979.
4. Досталь М. Ю. Общественно-политические взгляды И. И. Срезневского // Исследования по историографии славяноведения и балканистики. – М., 1981.
5. Богатова Г. А. И. И. Срезневский. – М.: Просвещение, 1985. – 96 с.
6. Широкопад Є. Х. Срезневський Ізмаїл Іванович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 661–662.
7. Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня народження): біобібліографічний покажчик – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 185 с.
8. Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня народження). Джерело доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/5814/2/Sreznevskiy%20bibl.%20pok..pdf>

Основні лінгвістичні праці І. І. Срезневського

1. Обзоръніе главныхъ чертъ сродства звуковъ въ нарѣчіяхъ славянскихъ // Журн. Мин. Нар. Просв., 1845. – сентябрь. – С. 149–186.
2. Договоры съ греками // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1854. – Т. 3, вып. 7. – С. 257–295.
3. Грамота великого князя Мстислава и сына его Всеволода... // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1860. – Т. 8, вып. 5. – С. 337–353.
4. Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ. Чтеніе I–III. Приложение ко II-му тому Записокъ Импер. Академіи Наукъ. – СПб., 1862. – 48 с.
5. Филологическіе наблюденія. – СПб.: Изд. по порученію 2-го отдела Импер. Академіи Наукъ, 1865. – IV, LXXXIV. – 216, 114 с.
6. Древніе славянскіе памятники юсоваго письма съ описаніемъ ихъ и съ замѣчаніями объ особенностяхъ ихъ равописанія и языка // Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Академіи Наукъ. – СПб., 1868. – Т. 3. – 184 с.
7. Замечанія об изученіи русскаго языка и словесности в средних учебныхъ заведеніяхъ // Записки Импер. Академіи Наукъ. – СПб., 1871. – Т. 19, кн. 2. – С. 182–202.
8. Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ // Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Академіи Наукъ. – СПб., 1874. – Т. XII, № 1. – 579 с.
9. Энциклопедическое введение в славянскую филологию. – СПб.: Картогр. заведеніе А. Ильина, 1877. – 59 с.
10. Древніе памятники русскаго письма и языка (X–XIV вѣковъ). Общее повременное обзоръніе. Изд. 2-е. – СПб.: Типогр. Импер. Академіи Наукъ, 1882. – 391 с.
11. Славяно-русская палеография XI–XIV вв. – СПб.: Типогр. В. С. Балашева, – 1885. – 261 с.
12. Русское слово. Избранные труды: учебное пособие для студентовъ пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит-ра». – М.: Просвещение, 1986. – 176 с.
13. Мысли объ истории русскаго языка и другихъ славянскихъ нарѣчій. – СПб.: Типогр. В. С. Балашева, 1887. – 164 с.
14. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ // Изданіе Отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Академіи Наукъ. – СПб., 1893. – Т. I, вып. I–III. – 1420 с.; 1895. – Т. II, вып. I–II. – 1802 с.; 1900. – Т. II, вып. III; 1902. – Т. II, вып. IV; 1903. – Т. III, вып. I. – 1684 с.; 1906. – Т. III, вып. II.
15. Обзоръніе древнихъ русскихъ списковъ Кормчей книги. – СПб.: Типогр. Импер. Академіи Наукъ, 1897. – VIII. – С. 154–209.
16. Объ изученіи родного языка вообще и особенно в дѣтскомъ возрастѣ. – СПб.: Типогр. Импер. Академіи Наукъ, 1899. – 183 с.
17. Свѣдѣнія о рукописяхъ, печатныхъ изданіяхъ и другихъ предметахъ, поступившихъ въ рукописное отдѣленіе Библиотеки Императорской Академіи Наукъ въ 1900 и 1901 годахъ // Оттискъ изъ Извѣстій Импер. Академіи Наукъ. – СПб., 1902. – Т. 16, № 2. – 88 с.

Объ изученіи родного языка вообще и особенно въ дѣтскомъ возрастѣ. Изъ бесѣдъ И. И. Срезневскаго. – Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наук, 1899.

[...] Знаніе родного языка необходимо, какъ важнѣйшее условіе и орудіе образованія каждаго человѣка отдѣльно и образованности народной вообще.

Въ чемъ же заключается знаніе языка? въ чемъ должно состоять изученіе языка?

Въ знаніи языка можно отдѣлить двѣ стороны: а) знаніе *внутреннее*, знаніе про себя, для удовлетворенія внутреннихъ требованій ума познающаго, и б) знаніе *внѣшнее*, знаніе для другихъ, для удовлетворенія требованій и ожиданій ихъ ума.

Внутреннее знаніе языка предполагаетъ – знаніе словъ и знаніе сочетаемости словъ.

1. *Знаніе словъ*. Въ языкѣ не можетъ не быть такихъ словъ, которыя употребляются только какъ условные знаки представленій и понятій, каковы напр. *рука, нога, человѣкъ, небо* и пр., и пр. Знаніе ихъ зависитъ только отъ памяти, пониманіе ихъ равно пониманію иностранныхъ словъ: *нервы, блондинъ, лампа, секретарь*, или собственныхъ: *Петербургъ, Москва, Петръ Великій* и пр., и пр. Но сколько ни необходимы эти слова съ условнымъ смысломъ, ни одинъ языкъ не можетъ состоять изъ нихъ однихъ: изъ нихъ какъ изъ сѣмянъ вывиваются въ языкѣ и въ умѣ, познающемъ языкъ, десятки тысячъ словъ и выраженій со смысломъ внутреннимъ: нѣтъ для меня смысла внутренняго въ словѣ *рука*, я выучилъ его прямой смыслъ памятью; но уже не памятью, а умомъ мыслящимъ усвоиваю потомъ, слова: *ручка* (чья нибудь или чего нибудь), *ручной, рукавъ, ручаться, порука, выручать, обручать, руководство* и пр., и пр.; или слово *веду* – *вожу* я затвердилъ памятью; но уже не памятью, а умомъ мыслящимъ, познаю потомъ слова: *вождь, вожатый, выводъ, доводъ, сводъ, поведеніе, произведеніе*, и пр., и пр. Такія слова я не только познаю, но и самъ ихъ вырабатываю въ себѣ, и тѣмъ болѣе вѣрно, чѣмъ болѣе всматриваюсь умомъ хотя безсознательно въ законы ихъ образованія. Такъ знаніе словъ предполагаетъ знаніе ихъ – не только какъ *условныхъ знаковъ* представленій и понятій каждаго по одиначкѣ, но и какъ *сознательныхъ* изображеній представленій и понятій въ ихъ взаимномъ сродствѣ, изображеній или вразумительныхъ для ума, или чуемыхъ воображеніемъ, тѣхъ и другихъ въ возможно полномъ количествѣ и съ разумнѣемъ законовъ или причинъ ихъ образованія.

2. *Знаніе сочетаемости словъ*. Во всѣхъ языкахъ безъ исключенія есть свои особенные различные образы сопоставленія словъ для выраженія мыслей, и въ большей части языковъ въ числѣ этихъ условій стоитъ необходимость обозначать соотношенія словъ къ мысли посредствомъ ихъ видоизмѣненій (*я вижу*, а не *я видитъ* свѣтъ, а не свѣта, *мы ищемъ*, а не *мы ищутъ* свѣта, а не свѣтъ). И здѣсь сравнительно очень немногое требуетъ памяти безъ участія ума: словъ – десятки тысячъ, а ихъ сочетаній, нужныхъ для выраженія мысли – миллионы. Никакая память не выдержала бы этой громады, если бы не умъ, и тѣмъ легче уму владѣть этой громадой, чѣмъ онъ сильнѣе сознательностью, чѣмъ сознательнѣе владѣетъ языкомъ. Такимъ образомъ знаніе сочетаемости словъ заключается въ *видоизмѣненіяхъ*, которымъ слова подчиняются при ихъ сочетаніи одного съ другимъ, и *образовъ сопоставленія* словъ въ цѣльныхъ выраженіяхъ мысли, а вмѣстѣ и знаніе законовъ, которыми управляется языкъ въ выборѣ тѣхъ и другихъ.

Внѣшнее знаніе предполагаетъ:

1. Умѣнье *пользоваться словами*, легко находить ихъ для вѣрнаго и понятнаго изображенія всякаго рода представленій и понятій, не только пользоваться всѣми готовыми слышанными, но и владѣть силой производить другія подобныя, общевразумительныя.

2. Умѣнье *соединять слова* въ цѣльныя выраженія для вѣрной передачи своихъ мыслей и чувствованій другимъ, пользуясь готовыми обычными выраженіями и силой создавать такія же, столько же или и болѣе точныя и понятныя.

3. Умѣнье внятно, правильно и красиво *выговаривать* и слова отдѣльно и связныя выраженія мыслей.

4. Умѣнье *писать*, т. е. внѣшними знаками изображать слова и ихъ сочетанія такъ, чтобы можно было понимать написанное, слѣдовательно по условіямъ общепринятаго обычая и вмѣстѣ по требованіямъ разсудка.

Вотъ полное знаніе языка.

Не всякій можетъ знать все это вполнѣ; тѣмъ не менѣе есть доля знанія необходимая, которую не владѣя, нельзя назвать знающимъ языкъ. Это знаніе предполагаетъ:

1. Знаніе словъ, необходимыхъ для выраженія всѣхъ обиходныхъ представленій и понятій, и умѣнье ими пользоваться.

2. Умѣнье правильно и легко пользоваться главными видоизмѣненіями словъ и наиболѣе необходимыми образами ихъ сопоставленія въ связныхъ выраженіяхъ мыслей и чувствованій.

3. Владѣніе правильнымъ выговоромъ. [...]

Истинная свобода обладанія языкомъ невозможна безъ вниканія въ него, и слѣдовательно – для многихъ – безъ пособій, подаваемыхъ научнымъ изслѣдованіемъ, не только постороннимъ, но и личнымъ.

Если это справедливо, то справедливо и то, что изучая родной языкъ, надобно изучать именно языкъ, орудія и законы его выразительности, а не что другое.

Надобно изучать именно то, что требуетъ сама природа – и такъ, какъ требуетъ, не мѣшая ей, а помогая. Какъ знаніе основное, срединное, вызываемое жизнью и вызывающее всѣ силы духовныя, живое знаніе роднаго языка не можетъ быть сравнено ни съ какимъ другимъ знаніемъ. Всякому знанію есть границы, опредѣляемая силою памяти; границы живого знанія языка опредѣляются не столько памятью, сколько силою мышленія, силою думы разума, себѣ самому дающаго отчетъ въ своихъ движеніяхъ словными выраженіями. Чѣмъ болѣе человѣкъ вдумывается въ себя самого и во все окружающее опредѣленно, т. е. словами, тѣмъ болѣе – вольно или невольно – работаетъ надъ своимъ языкомъ. Вдумываться въ средства, представляемые языкомъ для выраженія мысли, стараться самому передъ собою быть на сторожѣ при всякомъ словномъ выраженіи всякой мысли, искать для каждой, съ тѣмъ чтобы найти, выраженіе вѣрное, живое и достойное, давать себѣ отчетъ въ каждомъ, и при каждомъ давать отчетъ въ мысли, упрочивать это за собою навыкомъ свободнымъ, навыкомъ ума, а не памяти или внѣшняго чувства: вотъ что значитъ изучать свой языкъ. Такого изученія требуетъ отъ человѣка природа, и помогаетъ ему проникать все далѣе въ тайны разумнаго чутя языка. [...]

Какой именно языкъ должно изучать какъ родной?

Отвѣты на этотъ вопросъ могутъ быть различныя: одни скажутъ слово въ защиту языка высшаго общества, другіе въ защиту языка ученаго или литературнаго и т. п. Мнѣ кажется отвѣчать на этотъ вопросъ всего справедливѣе такъ:

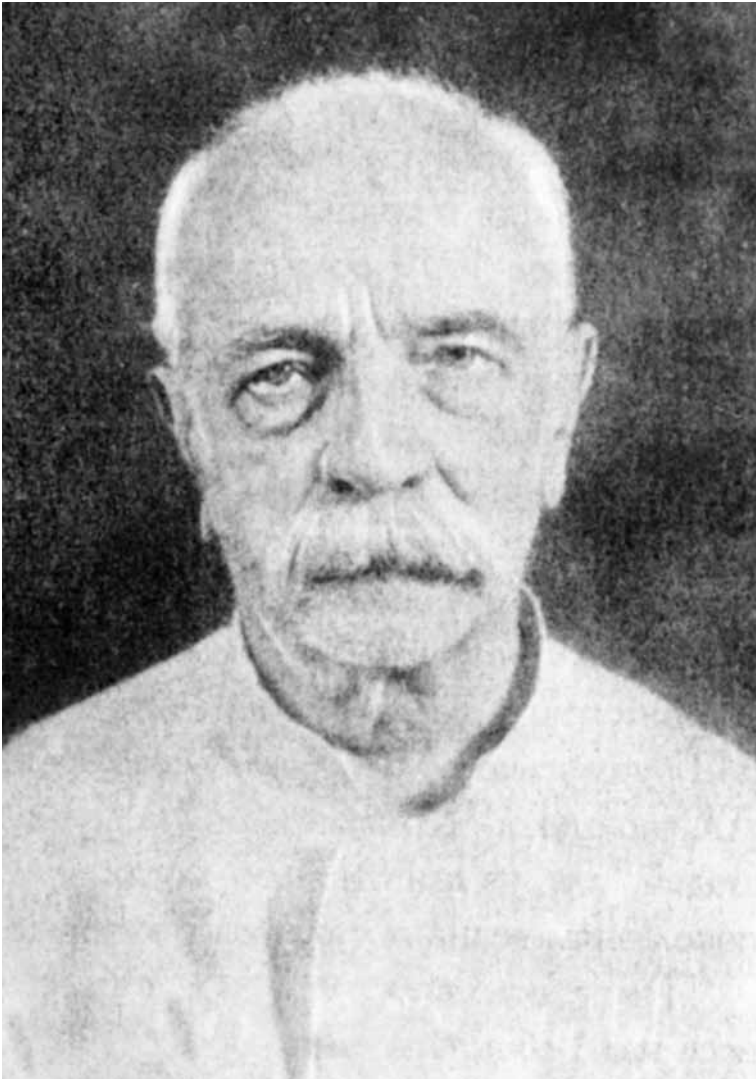
Должно изучать именно языкъ, языкъ общенародный, а не какой нибудь временный говоръ какого нибудь слоя народа, хотя бы и высшаго по образованности.

Языкъ въ народѣ различень по мѣстностямъ, представляясь съ особенными отгѣнками въ каждомъ изъ мѣстныхъ нарѣчій и говоровъ. Что принадлежитъ одинаково всѣмъ, то безъ сомнѣнія общенародно; но это общенародное есть только доля языка, доля тѣмъ менѣе значительная, чѣмъ взаимно отличнѣе мѣстныя нарѣчія, и при томъ это – матерія маложизненная. Оживляется и восполняется она и тѣлесно и духовно въ одномъ изъ нарѣчій, приобретающемъ значеніе главнаго, при содѣйствіи въ той или другой степени всѣхъ другихъ. Но такъ образованный общенародный языкъ не остается въ такомъ видѣ собственностью всѣхъ тѣхъ, которые приняли его. Изъ него выдѣляетъ себѣ каждый слой народа свою особенную долю, и потомъ прибавляетъ отъ себя, чего въ ней недостаетъ, соотвѣтственно своимъ нуждамъ, прибавляетъ каждый отдѣльно для обозначенія того, что требуетъ обозначенія даже и не для него одного. Общенародно то, что принадлежитъ всѣмъ слоямъ одинаково; но это общенародное опять только доля языка, а не весь языкъ, доля недостаточная для выраженія всего, что бываетъ нужно выразить. Недостающее восполняется обыкновенно подъ вліяніемъ болѣе образованныхъ слоевъ народа при содѣйствіи всѣхъ другихъ. Вотъ языкъ общенародный. [...]

Запитання і завдання

1. Як ви розумієте вираз «Всякій живой языкъ есть такое народное достояніе, которымъ каждый членъ народа, по закону природы, долженъ пользоваться...»?
2. Які дві сторони передбачає знання рідної мови?
3. Що передбачає «внутрішнє» знання мови?
4. Що значить засвоювати слова пам'яттю, а що «умом мыслящим»?
5. Що значить «Знаніє сочетаемости словъ»?
6. Що передбачає «зовнішнє» знання мови?
7. Як ви розумієте вираз «...изучая родной языкъ, надобно изучать именно языкъ, орудія и законы его выразительности, а не что другое»?
8. На основі тексту прокоментуйте вираз «... живое знание родного языка не можетъ быть сравнено ни съ какимъ другимъ знаніемъ».
9. На основі тексту простежте за думкою вченого у відповіді на питання «Какой именно языкъ должно изучать какъ родной?».

Тимченко Євген Костянтинович

(27. X(08. XI). 1866 – 22. V. 1948)

Євген Костянтинович Тимченко народився 27 жовтня (8 листопада) 1866 року в Полтаві в родині поміщика (за іншими даними – у сім'ї службовця). У 1876 році родина переїхала до Санкт-Петербурга, де Євген Тимченко одержав домашню освіту в обсязі класичної філології, але іспиту не склав. У 1889–90 роках він був вільним слухачем історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету, та через стан здоров'я змушений був припинити навчання й переїхати до Києва. У 1891 році Є. Тимченко працює в «удельной конторе» у Києві, а згодом у Чернігові в земській управі. На запрошення редакції «Киевской старины» у 1894 році Є. Тимченко знову повертається до Києва для участі в підготовці матеріалу до Словника української мови. Він опрацьовував матеріали на літери «Д» і «К», одночасно продовжував розпочату В. П. Науменком роботу над зведенням матеріалів для редагування. Б. Грінченко зазначав, що Є. Тимченко впорядковував матеріали за алфавітом і майже до 9/10 слів подав тлумачення з наведенням прикладів із літератури або безпосередньо з уст народу.¹

Від 1898 до 1909 року Є. Тимченко працював помічником бібліотекаря в бібліотеці Київського університету, де мав змогу вивчати як давні фонди цієї відомої книгозбірні, так і знайомитися з найновішими виданнями. Саме до цього періоду належить написання ним «Української граматики» (1907 р.), яка була доповнена й перевидана в 1918 році під назвою «Українська грамика для шкіл середніх».

У 1909 році Є. Тимченко залишає роботу в бібліотеці і, склавши всі необхідні іспити, вступає на останній курс історико-філологічного факультету Київського університету, бо для науково-педагогічної діяльності необхідно було мати закінчену вищу освіту. Ще студентом Є. Тимченко виявив науковий інтерес, відвідуючи заняття філологічного семінару, які щотижня відбувалися протягом восьми років. Їх проводив у себе вдома відомий учений, професор Володимир Перетц, який сам відбирав учасників до цього університетського просемінару. Не дивно, що з цього семінару вийшло понад 30 відомих мовознавців і літературознавців (В. Розов, С. Маслов, В. Андріянова-Перетц, О. Назаревський, П. Филипович, І. Огієнко, О. Білецький та ін.).

Київський університет Є. Тимченко закінчує в 1910 році. Рада філологічного факультету запропонувала йому залишитися в університеті й готуватися до роботи на кафедрі російської мови й словесності. Але Є. Тимченко не пристав на цю пропозицію, бо одержав призначення на посаду викладача російської мови й літератури у Варшаві. У 1911 році він склав іспити в Київському університеті на звання магістра, а навесні 1912 року, прочитавши дві лекції, одержав звання приват-доцента. Є. Тимченко працювати починає у Варшавському університеті, а в 1914 році в Санкт-Петербурзькому університеті захищає магістерську дисертацію «Функции генетива в южнорусской языковой области» й одержує ступінь магістра російської мови й словесності. Про роботу Є. Тимченка схвально відгукнувся О. М. Пешковський. Після захисту дисертації Є. Тимченко був обраний доцентом кафедри порівняльного мовознавства та санскриту, а від 1915 року отримав звання професора кафедри загального мовознавства Варшавського університету. На основі лекцій із порівняльного мовознавства він підготував «Введенне в языкознание» та «Фонетику и морфологию индоевропейских языков».

¹ Словарь української мови: В 4-х т. / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко / – Т. I. Предисловіе. – К., 1907. – С. XXII.

Є. Тимченко також активно займався громадською роботою. У 1914 році його обирають дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Після того, як Україна була проголошена незалежною державою, у Києві було створено комітет для організації Української Академії наук. До складу його входив і Є. Тимченко, згодом він очолив постійну комісію при УАН для укладання Історичного словника української мови. Цій роботі, яка стала для науковця найважливішою справою, він присвятив майже тридцять років життя (1901–1934 рр., з перервами). Коли зі зміною ситуації в Україні тимчасово столицею стає Кам'янець-Подільський (червень 1919 р.), туди переїжджає уряд України, там організовується Державний Український Університет, ректором якого був професор І. Огієнко. Є. Тимченко не лише очолює роботу над історичним словником, а й працює «в термінологічних комісіях при міністерстві справедливості, війни, здоров'я, шляхів», викладає мову в адміністративно-економічному інституті, входить до складу редакційної колегії місячника літератури, мистецтва і громадського життя «Шлях». Разом з В. Ганцовим, М. Грунським, А. Кримським, О. Курило, О. Синявським, М. Сулимою та ін. Є. Тимченко бере участь у комісії, перед якою стояло завдання не лише упорядкувати українську орфографію, а й працювати над нормалізацією української літературної мови. Учений опубліковує спеціальні статті «До проекту українського правопису» та «Управління українського правопису», в яких висловив низку слушних думок.

У 1929 році Є. Тимченка обирають членом-кореспондентом АН СРСР. Та його науково-педагогічна діяльність була перервана у 30-х роках після горезвісного процесу над членами «Спілки визволення України». Є. Тимченко, О. Курило, Д. Шелудько були звинувачені в намаганні відірвати розвиток української мови від російської, їхні праці були вилучені з користування. У 1932 році Є. Тимченка заарештували й відправили до Сибіру. Незаслужене шестирічне покарання вчений відбував у Красноярському краю. У 1944 році Є. Тимченка реабілітували. Він повернувся до Києва та працював на посаді наукового співробітника Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України. Разом з іншими співробітниками він продовжував працювати над історичним словником української мови, але часто хворів. Помер Є. Тимченко 22 травня 1948 року на 82 році життя. Похований учений на Байковому кладовищі в Києві.

Наукова спадщина Є. Тимченка велика. У нього є праці з різних ділянок мовознавства: історії мови, діалектології, граматики, фонетики, орфографії, лексикографії та ін. Його дослідження ґрунтувалися на значному й переконливому фактичному матеріалі, на глибоких теоретичних засадах, він спирався на розвідки О. Потебні, П. Житецького, О. Шахматова, А. Мейє, А. Кримського, Ф. Міклошича, Г. Пауля та ін. Історична фонетика викладена в оригінальній праці Є. Тимченка «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» (1927р.), а сучасна – в праці «Українська граMATика» (1907 р. – I вид., 1917 р. – II вид.). Не була поза увагою і синтаксична будова української мови, бо від 1913 року до 1928 рік він видає п'ять монографій про синтаксичні функції відмінків іменників. У 1924 році вийшла його праця «Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині». Є в нього спеціальна розвідка про синтаксичні функції граматичної категорії числа в українській мові. Але найбільше відомий Є. Тимченко своїми лексикографічними працями: двотомний «Русско-малоросийский словарь» (1998 р.), «Історичний словник українського язика» (букви «А» – «Ж»), виданий у 1930–1932 роках, а перевиданий у Мюнхені в 1985 році. Не залишив поза увагою

Є. Тимченко й українську діалектологію. Він досліджував окремі українські говірки й описував їх, як наприклад, у статтях «Властивості говірки с. Борзни», «Властивості говірки с. Пахутинець і с. Кременної Проскурівського району Подільської губернії». Разом з К. П. Михальчуком він склав «Програму до збирання діалектичних одмін української мови» (1910 р.), писав також рецензії на важливі діалектологічні праці.

Література

1. Життєпис Є. К. Тимченка (складений ним самим) // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – 1919. – Кн. 1. – С. ХСІІ–ХСІІІ.
2. Булаховський Л. А. Євген Костянтинович Тимченко // Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР. – 1948. – Т. 6. – С. 127–130.
3. Жовтобрюх М. А. Є. К. Тимченко як дослідник української мови // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 10. – С. 8–24.
4. Булахов М. Г. Тимченко Евгений Константинович // Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: библиографический словарь. – Минск, 1978. – Т. 3. – С. 228–230.
5. Жовтобрюх М. А. Євген Костянтинович Тимченко – вчений і педагог // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 63–69.
6. Українська історична та діалектна лексика. – Л., 1996. – Вип. 3. – 231 с. (збірник наукових праць, присвячений Є. Тимченку).
7. Дзендзелівський Й. О. Тимченко Євген Костянтинович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 709–710.
8. Кровицька О. В. Лексикографічна спадщина Є. Тимченка // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 74–81.

Основні лінгвістичні праці Є. К. Тимченка

1. Русско-Малоросійській словарь. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1897. – Т. 1. – 308 с.; 1899. – Т. 2. – 268 с.
2. Українська граматики. – К.: Друк. Ун-та св. Володимира, 1907. – Ч. 1. – 179 с.; 2-е вид. – К.: Т-во «Час», 1917. – 168 с.
3. Причинки до української діалектології. I. Властивости говірки м. Борзни, Чернігівської губ. II. Властивости говірки с. Пахутинець і с. Кременної, Проскурівського пов. Подільської губ. // Записки УНТ в Києві. – К., 1908. – Кн. I. – С. 82–93.
4. Програма до збирання діалектичних одмін української мови. – К.: Вид. Укр. Наук. Т-ва, 1910. – 202 с. (Відбиток Записок НТШ, співавтор).
5. Функції генитива в южнорусской языковой области. – Варшава: Типографія Варшавського Учебного Округа, 1913. – 278 с.
6. Вокатив в українській мові // Записки НТШ. – Л., 1914. – Т. 117–118. – С. 377–390.
7. Українська граматики (для III і IV класи середніх шкіл). – К.: Криниця, 1918. – 144 с.
8. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині // Україна. – 1924. – № 3. – С. 3–10.
9. Співрядне сполучення речивників (з української складні) // Записки Іст. Сек. УАН. – К., 1924. – Т. 19. – С. 194–204.
10. Вказівки як записувати діалектичні матеріали на українським язиковім обширі // Збірник Іст.-Філ. Від. УАН. – К., 1925. – № 13, вип. 3. – С. 3–18.
11. Льокатив в українській мові (з української складні) // Збірник Іст.-Філ. Від. УАН. – К., 1925. – № 18. – С. 3–18.
12. Льокатив речивниковий в українській мові (відбитка) // Записки НТШ. – Л.: З друкарні НТШ, 1925. – Т. 141–143. – С. 1–17.
13. Номінатив і датив в українській мові // Збірник Іст.-Філ. Від. УАН. – К., 1925. – № 32. – С. 1–30.
14. Вокатив і інструменталь в українській мові // Збірник Іст.-Філ. Від. УАН. – К., 1926. – № 45. – 118 с.
15. До проекту українського правопису // Україна (науковий двомісячник). – 1927. – Кн. 3. – С. 205–207.
16. Функції числа в українській мові (з української семасіології і складні) // Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві. – К., 1926. – Т. 20. – С. 173–191.
17. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика: підручник для пед. вузів. – Х.: ДВУ, 1927. – 170 с.; 2-е вид. – Х.-К.: Укрдержвидав, 1930. – 216 с.
18. Акузатив в українській мові (з української складні) // Збірник Іст.-Філ. Від. УАН. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1928. – № 67. – 101 с.
19. Рід в українській мові // Збірник Іст.-Філ. Від. УАН. – К., 1928. – № 76, ч. 2. – С. 125–138.
20. Історичний словник українського язика / Під ред. Є. Тимченка; укл. Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. – К.-Х.: ВУАН, 1930–1932. – Т. 1. – XXIV+948 с.; Зош. 1: А–Глу. – К.-Х.: Державне вид-во України, 1930. – XXIV+528 с.; Зош. 2: Глу – Жял. – К.-Х.: Українська радянська енциклопедія, 1932. – 420 с.
21. Одна діалектна особливість вживання морфеми *-ся* // Мовознавство. – 1948. – Т. 6. – С. 125–126.

Тимченко Є. К. Номінатив і датив в українській мові // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. – Київ, 1925. – № 32. – С. 1–30.

Функції номінативу в українській мові

Поминувши ті випадки, коли номінатив виступає в мові як відповідь на питайний займенник у номінативі (Хто йде? – Петро) в питанні реально поставленим, або як відповідь на питання гадане, можливе, як це ми маємо в таких вказівниках, як назви вулиць, титули на книжках і т. ін., ми знаходимо його вживання в таких випадках:

1. В тіснішій звязку з дієсловом:
 - а) В характері дієслівної особи (підмету речення).
 - б) В характері прикмети дієслівної особи (присудкового прикметування).
 - в) В вільній звязку з дієсловом адвербіально (обставина).
2. В тіснішій звязку з іменням: в характері прикмети ймення (атрибуту і апозиції).
3. В покликкових реченнях.
4. В функції зовного відмінку.

I. Номінатив у характері дієслівної особи

При активній стороні дієслова номінатив виражає те, в чім виявляється дієслівне виображення або поняття (чинність, стан, терпність і ін.), напр.: Я беру, сиджу, болю, миюсь, будуюсь, це мені подобається, хата належить до мого батька.

При пасивній стороні перехідного дієслова (бути + прич. на -ний, -тий, або зворотні форми, напр.: будуватися) в номінативі виступає предмет (об'єкт) активної сторони того-ж дієслова (акузатив або генітив партитивний), хоч уживання пасивної сторони взагалі дуже обмежене в українській мові, найчастіша форма це теперішнього часу, напр.:

Ой біжи, біжи ти, засватана, ти од нас украдена;

Ой біжи, біжи ти, заручена, ти од нас одлучена Конощ. 35.

На ставу, на ставочку вода сколочена Томаш. 74.

В мене курка да й вкрадена, через курник пронесена Купч. 383.

А як-би-ж я з цього села взята, так я-б твої всі норови знала Гн. II, I, 10.

Запорозці небожата! пшениця не жата Пол. п. I, 65.

До доброї криниці стежка утоптана Ном. 4471.

На другий день, заким вона встала, вже й вода принесена Чуб. II, 200.

Рублена голова на чотири штуки Чуб. V, 837.

Будеш (дівчина) від нас бита Купч. 431. – Я сарана від Бога прислана Чуб. II, 525. – Буде його душа од Бога пеклом карана Лохвиця Пол. п. I, 2, 216. Ми будемо од змія пожерті Сквирськ. п. ЖС. II, 208.

При деяких дієсловах неперехідних номінатив указує терен, що на нім відбувається чинність (дійство); причому чинник (дійця), коли він усвідомлюється, кладеться в інструменталі, напр.: Біла березонька... листом полетіла Kolb. W. 176. – Инеем

суконька припала Чуб. IV, 415. – Його подвір'я сріблом леліє Е. Зб. 36, 15. – Доріженька... червоною калиною понависала Метл. 255. – Чим горнець накипів, тим буде смердіти Чуб. I, 238. – Я дівка плачу, як береза ллюся (слізми), що з козаком розстаєся Чуб. V, 279. [...]

Це з'явище ми подибуємо в різних язиках, напр.: лат.: *Herculis simulacrum multo sudore manavit*; в германськ. *W. Wilmans* зазначає його при дієсловах *fließen, rinnen, laufen, triefen*, напр. ст. гор. нім.: *dadz lant dadz milche und honeges ist vliedzende* «земля що тече молоком і медом», в сучасній мові: *das Gefäß läuft, das Glas läuft an, triefende Dach* і т. д., див. *W. Wilmanns. D. Gr., 3 Abt. 2 Hälfte, 461. Die Augen rinnen mit Tränen; der Markt wimmelt von Menschen* (при *es wimmelt auf dem Markte von Menschen. Paul. D. Gr. III, 32*). В рос.: *Бочка течет; восток горит зарею новой* (себ-то: *новая заря горит на востоке*), *раненый истекал кровью, земля течет молоком и медом, улица кишит народом; уж не молоньями его исходят глаза* (Андр. Бѣлый); в польськ.: *Ziemia cieze mlekiem a miodem; komin bucha dymem; oczy jego pałają ogniem* *Łoś, f. n. 115; krwią, mu nabiegli żrenice; drogi zaroily się różnobarwnemi kupami Krasnowolski, Syst. Skł. 75*; в чеськ. *Pohrbkové budou téci mlékem* *Bibl. – Uveden budeš do země mlékem a strdí tekoucí* *Bibl. (Zikmund, Skl. 175)*.

Опріч дійсного способу, номінатив подибується, як третя особа при вольовім способі 2-ої особи; це дасться вияснити тим, що 2-га особа однини вольового способу є рефлекс колишнього оптативу 3-ї особи одн., напр.: *Той, убий його сила Божа, своє править* *Ном. 2649. – Чорт бери все, коли життя зле* *Чуб. I, 251. – Прибудь щастя, розум буде* *Чуб. I. 304. – Про мене; хоч вовк траву їж* *Ном. 4941. – Помагай Біг: як мі ся маєш?* *Ž. Р. II, 158*, в формах нерозчленованих речень з колишніх розчленованих: *спаси-бі, магай-бі. По аналогії з одніною: дієслова – у множині: Таки ви, пане, не чекайте, оден тягніт, другий пхайте* *ЖС. IV, 362*.

Опріч того номінатив, як третя особа, подибується при вольовім способі ще тоді як його вжито за минулий час в дієсловах доконаних, напр.: *Попада візьми та й зачни красти тих курочок* *М. Пр. 154. – Та сестра візьми та й зазнайся з змієм* *Нов. Кол. 71. – Де не взялось з-під покутя й вибіжи маненьке козинятко* *Харк. Сб. IX, 255*, а також при вольов. способі помічного дієслова «давай» з інфінітивом, напр.: *Давай пити її* (горілку) *обоє* *Звяг. п. Чуб. II, 383. – Давай він возити її* *М. Пр. 394*.

В характері дієслівної особи звичайно виступає речівник, а також прикметник та числівник, і тоді вони виконують функцію речівника, набуваючи субстанціального характеру; відповідно в цій ролі можуть бути й займенники яко вказівники на субстанціальне поняття.

Сполучатися номінатив може так з повнозначними, як і неповнозначними (би-, ес-, ста-) дієсловами, але вважаючи на деякі осібності, звязані з другим випадком, роздивімося в кождім випадку зокрема.

1. Номінатив при дієсловах повнозначних.

А. Речівник.

Найзвичайніший випадок вживання речівника в характері дієслівної особи подають імена конкретні, рідче абстрактні – дієслівні (об'єктивного чинности і суб'єктивного стану) і якісні. Дамо кілька прикладів з кожної категорії:

1. Імена конкретні:

Вітер повіває, рожа процвітає Бал. 71. – Которая зелень найперше процвітає? Метл. 361. – Багато і серп голить, а вбогого і бритва не хоче Закр. 143. – Звелось його багатство Чуб. II, 399. – Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше Метл. 14. – В чистім полі біл камінь лежить, ой на тім каменю сиз орел сидить Метл. 272. – Вставай милий, чорнобривий, бо вже твої пори йдуть Kolb. P. II, 76. – Там стирга сіна стоїть Гол. II, 106. – Ой зза гори, зза крутої горде військо виступає Лукаш. 28. – Прийде тая годинонька Бал. 86. – Суть добрії люде Tomasz. 63. – Ой Боже, Боже, коли той вечір буде Чуб. V, 144. – Був один купець Kolb. P. IV, 31.

В українськiм, як і в інших і.-е. язиках не зрідка в характері дієслівної особи виступає речівник, що від нього походить дієслово або з ним одного кореня. Причiм речення, що виражають з'явища природи в однині тепер. ч. можуть мати паралельні конструкції в нерозчленованих (безпідметових) реченнях, бо дієслівна форма вже замикає в собі підметове виображення:

Уже вечір вечеріє, уже сонце низько Kolb. P. II, 241 (нерозчленовано: Вже вечоріє зовсім Чуб. II, 437).

Весна весниться Грінч. III, 68.

Зоря зоріє Чуб. V, 474. – Зоріли зорі Кос. п. ЖС. III, 47.

Метіль мете Чуб. IV, 688 (нерозчл.: Піднялась така хуга: світу не видно, – мете Рудч. Ск. II, 206).

А вже світ світає Чуб. IV, 405 (нерозчл.: І смеркає, і світає Шевч. I, 352). Щоб над тобою світ не світав Ном. 3770.

Туман туманиться ЗРР. II, 255 (нерозчл.: Ой щось хмариться, туманиться, дрібен дощик іде, накрапається Чуб. V, 565).

(Ой там) на горі кряжі кряжують Е. Зб. 35, 195.

Як-би бубни не бубніли, були-б нас вовки іззіли Чуб. IV, 144.

Не пили пилили, не тумани вставали,

Як із города Озова, з тяжкої неволі, три брати втікали ЖС. IV, 15.

Пор. рос.: Не гром гремит, не стук стучит, говорит тут Ильюшка своєму батюшкѣ Кир. I, 75. – А не туця то, да не туця туцитсе, да не темень, да не темень темнитсе, вибѣгало, братцы, звѣрей стадо ів. II, 11. – Не бѣль на полях забѣлѣлася ів. IV, III.

Скр. Varšanti vrgšayah Rv. V, 843; гр. ὄβμι ἡδεῖα ὀδῶδει, λόγος λέλεχται πᾶς; лат. pluit pluvia.

2. Імена абстрактні.

а) Дієслівні. В цiм випадку номінатив здебільшого конкурує з інфiнiтивом, напр.:

Ой коли-б тобі, як тепер мені ся біда докучила Бал. 76 (= так бідувати докучило).

Ой як лиштва подереться, пишання минеться Чуб. V, 165 (– пор.: А як лихо йметься, гуляти минеться Бал. 72). – Співання в п'ятницю, а снідання в неділю – ніколи не минеться Ном. 539. – Уже-ж моє вірне зазнавання все минається Мил. 117. – Минулися мої ходи (– минулося мені ходити) через огороди, минулися мої лази через перелази Чуб. V, 147.

Вже плакання не поможе Чуб. IV, 417 (– плакати...).

Уже твоє дівовання до віку не зорне Мил. 136. – Тоді твоє дівовання завернеться, як у полі сине море розіллється Мил. 136.

Каяття пізно приходить Ном. 2239. – Є каяття, та нема вороття Ном. 2240.

Махання за биття не рахується Ном. 3884. – Сива зозуленька ховається під капустяне качаннячко, щоб не одмінилось куваннячко Мил. 93.

б) Дієслова брати, взяти, обнімати, понімати з номінативом імен дієслівних, що значать або душевний, або фізичний стан, виражають одно дієслівне поняття і конкурують з відповідними дієсловами в особовій і неособовій формі, напр.:

Короленка журба обнімає Бал. 67 (= короленко журиться).

Як узяла козаченька нудота Мил. 27 (= козак занудився).

Яка мні се за тобою турбація взяла Kolb. P. II, 243 (= я турбуюся).

Ой вийду я за ворота – не бере охота Чуб. V, 15 (= не хочеться).

Пусти на улицю, бо й плач бере Мил. 87.

Жаль мене взяв великий Е. Зб. 23, 95. – Бере живий жаль, як згадаєш старовину Ном. 680.

Аж мя сум бере Е. Зб. 27, 187.

Нема мого миленького, не бере гуляння Чуб. V, 73 (= не гуляється).

Ни бере сі їх спані, лиш діти піснули Kolb. P. IV, 64 (= їм не спиться).

Хата біла, постіль мила, а сон не береться Грінч. III, 220.

Щоб його не брала ні їжа, ні робота, ні до иншої охота Грінч. II, 323.

Береться світом мороз Сл. КС. I, 94 (= морозиться).

Мене холод бере. – Дрижаки беруть.

в) Номінатив імен якости при дієсловах повнозначних у мові людовій подибується зрідка (напр.: Пропала в бабі завість бабування Х. Сб. IX, 262) більше в піснях духовних, напр.: Темність страшна місця того причиняет муки много Гол. III, 279, але у ст. письменстві це звичайна річ, напр.: Нещасливая зайздросць albo хтивость уряду тоє справила, же з старшини не один того собѣ зичил уряду Літ. Сам. 48. – Анѣ великость хлопства, анѣ оборони твердость... его ратовати не могли Літ. Вел. IV, 236.

Сюди-ж я відношу номінатив речівників на -ощі, напр.: Любощі спом'янулись Бал. 66. – Полягли любощі і щира розмова іб. 85.

Б. Прикметник.

Прикметники і прикметникові займенники в положенні дієслівної особи виконують функцію речівників, що дається уявити стороною їх якости; при тім в ніякім роді, коли якість стягається до неозначеної істоти:

а) Як багатий скривиться, то всяке дивиться Ном. 1601.

Як чоловік здоров, то всяке кохає ЗЮР. I, 23.

Як бідний плаче, то ніхто не баче Ном. 1601.

Голий підперезався та й зовсім зібрався Ном. 1468.

Ой прийде твій миленький Метл. 242.

Ой чи тужить моя мила по мені іб.

Убоге не жиє, а тміє Ном. 1575.

Також при окликах, як дієслівнім рівнозначникові:

- Голенький – ох, за голеньким Бог Ном. 1465.
- б) Котрий ранче встав, той ся і вбрав Ном. 1180.
Ой ходімо ми, мій козаченьку, на глібоку долину,
Там будем знати, там будем видіть, котрий возьмем дівчину Kolb. P. II, 85.
(Мн. «возьмем» дасться вияснити контамінацією «котрий возьме» і «ми возьмем»).
- Як ми підростем, розминемось самі,
Котре на Полісся, котре на Вкраїну Чуб. V. 855.
Я ни знаю, котре моя мама або тато Kolb. P. IV, 209.
Мамо, скажи-но, котре мій тато? ів. 178.
Ніхто не знав та й не буде, котре мій кавалір ів. III, 33.
Який змочив, такий і висушить Ном. 78.
Усе пішло у-ростіч Чуб. II, 399.
Не кожний спить, що хропить Ном. 3036.
Молодий і молода, кожне з свого дому, ідуть до церкви Чуб. IV, 566.
Понаходили собі кождий службу Kolb. P. IV, 133.
Закопали їх (гроші) кождий у свою ямку ЖС. II, 184 (мн. з контамінації: Вони понаходили, закопали і кождий найшов, закопав).
Ст.-р.: И тако розидошася кождо въ свояси Ип. 203.
Повѣдаху кождо своимъ Ип. 34.
Кождо васъ да молить бога ЖӨ. 66.
Пор. ст.-блг.: **начлася** глаголати емоу единъ кожъдо ихъ Math. 26. 22 – Mag. (Jagić Beitr. 40).

В. З а й м е н н и к.

Нормальними вказівниками на стосунок чинности до особи в дієсловах і-е. язика були особові кінцівки, через те номінативу особових займенників уживано тільки тоді, як треба було заакцентувати особу чинности, протиставити її іншій особі і т. ін., напр.: Ти будеш сіно класти, а я буду воли пасти Метл. 3. – Хоч ти не скажеш, скаже твоя мати ів 264. Таким чином вживання особових займенників, як вказівників на дієслівну особу, первісно має характер плеонастичний і є середником виразистости, і пізніше вже втрачує такий характер, надто в таких випадках, як наприклад форми минулого часу, де особові займенники стають формальним середником визначити дієслівну особу. При формах теперішнього (resp. прийдучого) часу, надто в III особі звичайно ми маємо особового займенника; при тім, коли в реченні більш як одно дієслово з відношенням до теї самої особи, то особовий займенник звичайно кладеться тільки при першій дієслові:

Посію я руту да мйату Метл. 247. – Чого ти, мила, плачеш? Метл. 264. – Він так бідно мав ся ЖС. III, 52. – Він до мене та й не зайде Метл. 248. – Вона не кує, воркує Метл. 263. – Вони мені будуть правдоньку казати ів. 266, – при: Люляю, люляю, побйу котка, полаю ів. 2. – Кармелю-серце! по світу ходиш, не одну дівчину з розуму зводиш ів. 6. – Як діждемо та й осени, то й Бог нам поможе ів. 8.

Особовий займенник 2-ої особи незрідка подибується в номінативі також при формах вольового способу, найбільше в сполученні з зовниками, напр.: Ой ти, коте сірий, не ходи до сіней Метл. 2. – Вийди, вийди, мила з хати, ти дівчино підгірная

іб. 10. – Ти дівчино, сіра утко, вийди на юлоньку хоть нехутко іб. 11. – Ти, чорнявая, кучерявая, не здавайся на мене іб. 12. – Иди-ж ти у Богу путь, а я пойду в темний ліс Радом. Метл. 15. – Ой ви звірі, ви лютиї, розірвіте ви мене іб. Те-ж при першій особі: А ми двоє, серце моє, любімося с-тиха Метл. 16.

То тобі не приснило, то є правда Kolb. P. IV, 29.

Хто кохання знає, не вірує в Бога Чуб. V, 233. – Хто б'ється, а в кого чуби болять Ном. 1305.

Ніякий рід займенників воно і що, щось означає часом істоту невідому, що не знати, чи то чоловік чи жінка, чи людина або звірина, чи не знати її соціальне становище, напр.:

Воно й бере, да не zarazом, а потрошку; видно бере, да не дурень – розумний... Коли-б мені його піймать да провчить – воно-б тоді одсахнулося ЗЮР. I, 11.

А що пече без жарини? Метл. 364. – Що там так рано грає Рудч. Ск. II, 85. – А що тебе принесло, чи сивий кінь, чи весло? Kolb. P. II, 256.

Щось побігло в воротях в червоних чоботях Ном. 1081. – Кажуть, до вас щось приїздило дерева з мого ліса купувати Рудч. Ск. II, 207. – Не ходи по ночах, щось тебе вкраде Мил. 105. – Ще сонечко не зіходило, щось до мене та приходило, приходила моя матюнка Чуб. V, 553 (вар. іб. 348). – Щось рип дверима Ман. 142. – Щось під віконом закликало її на ім'я М. Пр. 46. – Прийшло щось під браму обдерте і каже, що воно цар І. М. 46. – Мене щось за бороду лап М. Пр. 87. – Я найшов у ямі, щось таке лежить наче дівка Чуб. II, 31. – Щось доїло корову, я зляквся, а воно побачило мене, перекинулось котиком і полізло Чуб. I, 199. – Забрало щось (курочок), та Бог з ним М. Пр. 154. – Ото раз і надібрало щось касу М. Пр. 221. – Пакіл щось у житі забило, як орало чи що – так я оце й косу зломив Сл. КС. III, 87. В ст.-м.: По дахах на домах щось писало й падало на землю Львів. літ 3 (XVII в.).

У в а г а. Займенник в о н о, рідче ц е, т о, часто має вказівне значіння, переважно при дієслові «бути» з дієслівною особою, напр.:

І воно й не думайте, може й було колись так Гн. IV, 10. – А це були малими, то було розказувала нам баба Гн. IV, 10. – Чий-же то перезов через вулоньку перейшов Чуб. IV, 466. – Та це-ж я, каже, скликаю громаду Рудч. Ск. I, 3. – Чом се хата не метена Ном. 1182.

Де воно така школа, що бичків навчають балакати Гн. IV, 15. – Колись воно щось з того буде Ном. 4867. – Як піде молодиця доїти, а воно було молоко, та нема Харьк. Сб. IX, 245. – А воно вже й слід тітчин захолюнув іб. 245. – Батько й дума мій, що це-ж воно самі баби іб. 247. – Слухай, що там воно таке? іб. 256. – Як-же воно брехня, коли воно так именно було ЗЮР. I, 13. – А от воно і правда Чуб. II, 534.

В стар.-блр. Е. Карський (Бѣлорусы II, 3, 49) зазначає: Видь оно многы людие з гор идуть Скор. 23 с, коли оно сѣтворил сны 916 Псалт. XVI в., рекла: што оно за члвкъ 186 Библ. кн. XVII в. Толст. № 158. На існування подібного вживання займен. воно в сучасній блр. мові Е. Карський не дає вказівок, то чи не є зазначений в пам'ятках зворот українізм?

Г. Ч и с л і в н и к.

Мѣщанъ и из сель два третего виправовали, и убогшіє чотири пятого з оружемъ и борошномъ, як до війни Літ. Сам. 141.

І надивиться одно на другого не може Більськ. п. Чуб. II, 196. – Кажуть один до другого: «ото мудра гівка» Kolb. P. IV, 227.

2. Номінатив при дієсловах неповнозначних

Під цю категорію підійдуть ті випадки, коли ймення виступає в характері дієслівної особи при дієсловах «бути», «стати» і ин., при чім форми теперішнього часу дієслова «бути» (кs-) незрідка бракує, тоді власне речення показується з зєровим дієсловом. Речення цієї категорії або чисто іменні, коли певному предметові надається певної прикмети, напр.: Моє працювання – тяженьке здихання Уш. п. Чуб. V, 325; єдного скарання – десятьом покаяння Ном. 3907, або дієслівно-іменні, що з ослабою дієслова присудкова сила полягає на імені. Перша категорія не має спеціальних властивостей, спинимось на другій, де, як і при дієсловах повнозначних, ми будемо розрізняти випадки, коли дієслівна особа імення конкретне і коли воно абстрактне.

1. Дієслівна особа імення конкретне.

І. Імення в номінативі в стосунку до присудкового речівника:

а) в родовім відмінку: А ми пана турецького Мат. Етн. XII, 41. – Хто кого пересміє, того буде жуинка Чуб. II, 363. – Хиба-би я не миленького була, щоби я того не відганула Гол. IV, 75. – Лавринь не былъ чистого ложа АЗР. I, 10 (1347). – Ти доброго отця і матери Чуб. II, 190. – Той чоловік вашого віку Борз. п. – Той пояс був двох аршин Черн. п. – Сам я, молод, гусарського полку Чуб. V, 914. – Ми роду не дідівського, ми роду старосвіцького Гол. IV, 329. – Я голови слабої Ном. 11512. – Чорт був дуже зависного ока на них Kolb. P. IV, 172. – Не однакового вони були норову Чуб. II, 434. – Батько на ню злої волі Старокост. п. Чуб. II, 217. – Дівча... лінивого ходу Е. Зб. 19, 28. – Наші чоботи – шевської роботи Метл. 186 (Див. Функцїи генит. вь южно-рус. яз. обл. 127–129).

б) в датнім відмінку: Уся моя худоба буде вам Липецьк. сл. Харк. г. Чуб. II, 587. – Я-ж бідна та безталанна не буду тобі Ніжен. п. Гр. III, 217.

Пор. нім.: Wem ist das Buch?

в) в приєменниковім звороті, виражаючи стосунок:

1. До м і с ц я: Ой у полі криниченька, коло неї травиченька Kolb. P. II, 72. – По той бік гора, по сей бік гора, а між тими гороньками ясная зоря Чуб. V, 158. – Ой у полі верба, під вербою вода Чуб. V, 159. – Добра то річ, що в хаті піч Закр. 158. – І дощ іде, і хмариться, в хуторі калюжа Лавр. 14. – Ти по тім боці, я по цім боці, передайся до мене Бесс. М. X. 239. – Смерть за плечима, не бачу очима Чуб. V, 629. – Що за кінь на стані Чуб. V, 64. – Панська ласка до порога Ном. 1200.

2. До о с о б и: Ой єсть в мене вишневий сад – трава по коліна Чуб. V, 26 (у мене є = я маю). – В неї домок біленький, навкруг тополі Чуб. V, 328. – Вся мі в ній родина Закр. 104. – От тобі, Грицю, такая заплата, з чотирьох дощок темная хата ів. 106. – На козака три пригоди, козак зажурився Чуб. V, 958. – Не для Гриця паляниця Ном. 473. – Нехай тобі зозуленька, – мені соловейко Мил. 69.

3. До р е ч и: Став хлопець під усом, літ двацять йому Чуб. II, 190. – Він у поганенькій одежі ЗЮР. II, 56.

4. До чинности і стану: Стала біда в повазі ЖС. IV, 30. – Моє серце в тузі Чуб. V, 378. – Я з ними на відводі Е. Зб. 16, 205. – Нелюба дитина всюди на заваді іб. 566. (Див. Льокатив в укр. м., стор. 23–27, 45–47).

II. В стосунку до інфінітиву:

В тебе борода – припічок замітати, в мене личенько – молодцям цілувати Чуб. V, 468.

III. В стосунку до прислівника:

Вона й байдуже, що там звір сидить Чуб. II, 624. – На Масюрівці хати густо Гр. III, 654. – В убогого тоді неділя, коли сорочка біла Закр. 151. – Своя пазуха ближче Ном. 9727.

IV. При вказівках «ось», «он»: Ось твоя доля бещасна Бал. 70. – Он на дубові мед Гн. IV, 5.

V. В побічних реченнях по злучниках:

б о: Ніхто мене не пригорне, бо лиха година Kolb. P. II, 74.

к о л и: Коли біда, то й плач не поможе Закр. 171. – Коли мед, то й ложкою Закр. 172.

Еліптично: Борщ да капуста, хата не пуста Закр. 145 (коли є борщ та капуста...).

б, б и, а б и, щ о б: Було-б корито, собаки будуть Ном. 146. – Як-би мене добре вибив, я-би не свавільна Kolb. P. II, 230. – Запроси щире Бога, що-би ти добра доля Гол. IV, 361. – Аби побрязкачі, послухачі будуть Закр. 141. – Аби люди, а піп буде іб. – Аби хліб, а зуби будуть іб.

щ о: Чия пшениця, що довгії гони Чуб. V, 103. – Прийди-ж, прийди, козаченьку, що кариї очі Закр. 86.

2. Дієслівна особа імення абстрактне.

Імена абстрактні бувають дієслівною особою в двох випадках: 1-ше, коли вони дієслівні (імена чинности); 2-ге, коли це ймення якости або психічного стану. Власність цих конструкцій в тім, що вони дозволяють на паралельні конструкції, що відповідне дієслівному імені дієслово виступає в особовій формі (присудком): підметово, коли при дієслівному йменні є присвійний займенник або відповідний генітив чи датив, безпідметово, коли їх нема, або-ж у другім випадку; імення якости знаходить собі рівновартника в присудковім прикметникові або прислівникові.

а) Імена дієслівні:

1. На -нн я, -т т я:

На розсвіті добре спання (= добре спить той... або: добре спати тому, або-ж: добре спиться тому).

Хто не знає закохання Чуб. V, 34.

За челлені чоботята буде милованя (будуть милувати),

А за чорні чоботята буде ти лаяня (будуть тебе лаяти) Гол. IV, 514.

Ото-ж мені не гуляння, за ворота та й вертаня Грінч. III, 686.

Тепер моє гуляннячко (я гуляю), тепер моя воля:

Не стоїть ми за плечима моя лиха доля Гол. IV, 494.

Там то гаркані (гаркають), там то смаркані (смаркають) аж до білої днини Kolb. P. II, 184.

- А недочекання твоє (не дочекаєш ти), щоб я тобі кланявся Вол. г.
Гірке твоє зароблянне із нами гуляте Гн. II, I, 7.
Та до Петра тобі та куваннячко (= кувати),
Після Петра тобі вилітаннячко Мил. 93.
Коли-б знаття, де упаду, то-б соломки підослав Н. 1744.
У в а г а. При дієслові з запереченням на місці номінативу маємо генітив, напр.:
І спання на них (очі) нігди не буває Чуб. V, 16.
2. Імена дієслівні іншої будови (не на -ння, -ття):
За той хутор посвар стал з подстаростим Хмелницькому Літ. Сам. 6 (себ-то посварився Хм.).
Іди сину пріч від мене, через тебе сварка в мене Н. п.
Старці, хромі, сліпорожденні,
З яких був людський глум і сміх Котл. Е. III, 1233 (себ-то: люди глумились і сміялись).
Не видержки (не видержу): мерзнуть ноги Нов. Кл. 62.
Про Стрільчий острівок між людьми давно балачка (= балакають), що там закопані гроші іб. 54.
На Тетяну поговір, що Тетяна вмерла Гн. II, I, 160.
Треба хату вимазать, як схід місяця (як сходить місяць) М. Пр. 32.
Все йому щось нелагода Чуб. V, 378 (не лагодиться).
Чом між нами нелагода Метл. 471.
Та коли-б я знав, що смерть моя (= що я умру),
Велів-би талярами обсипати МУЕ. XIX – XX, 376.
Буде натовп старостів Полт. г. (натовпляться старости).
Чого це такий великий настав мисок на столі Мазепинці Київ г. (себ-то так багато наставлено).
Ой розбола серцю мому (= розболиться серце моє),
Як вечір настане Гол. II, 383.
Вжи серце не можи далі промовити, такий то був розхід нивістки з мамов Kolb. P. IV, 43 (себ-то: розійшлась невістка з мамою).
Моїй казці кінець Чуб II, 102.
Ой не згода, пане брате, не згода, не згода:
До їдної дівчиноньки не хода, не хода Kolb. Ch. II, 19 (не ходити).
Чия шкода (= хто шкодить), того й гріх (той і грішить) Ном. 143.
Чия згуба (= хто згубить), в того й гріха повна губа іб.
Та не тії думки, та не тії гадки, що ходити та на досвітки Мил. 147.
Така в його думка була, щоб дівчина йому жінка була Мил. 97.
З великого закохані розлука буває Kolb. P. II, 70 (розлучаються).
Нам буде всім розлука Е. Зб. 26, 47 (ми всі розлучимось).
Чини, що воля (– що хочеш), я буду тужити W. z. Ol. 229. – За старого не хочеться, за молодця моя воля Уш. п. Чуб. IV, 511. – Чи то небо твоя воля, чи нещасна моя доля Закр. 84.
Дівкою гуляй – людзька обмовонька (люди обмовлять),
А замуж іди – бідна головонька Чуб. V, 485.
Буде тобі, вражий сину, з душею розлука Н. п. (ти розлучишся).
Розлука наша з тобою – як з рідною сестрою Гол. IV, 219.

Зараз тобі смерть буде Kolb. P. IV, 73 (зараз ти умреш).

В пригоді думь о свободі Закр. 151 (думлять).

Я з немилиим говорила, а з милиим гадка W. z Ol. 189.

Ой не ходи, козаче, до мене,

Буде слава на тебе й на мене Чуб. V, 150.

Як не прийдеш відвідати, неславонька буде Kolb. P. II, 52.

Ой сталася у Мушині неслава та й шкода Kolb. P. II, 7.

б) При іменах якості: паралельні конструкції з прикметником:

Хочь не моя вина (= я не винен), Богу присягаю,

Що тебе не маю за батькового сина Чуб. V, 120.

Ой ні, мила, неправда твоя, кажуть люди, що навік моя Бал. 58 (пор. рос.: ти неправа).

Се вже твоя, сестро, неправда Чуб. IV, 74.

Як неправда, пане, моя буде, то вдарите, пане, стрілою у груди Сб. ХИФО. VI, 11, 108.

Стойте, братці, не бійтеся, бо не наша сила ів. 60.

Там чумаки пйуть-гуляють, тіко моє безталання Сб. ХИФО. VI, 11, 104 (= тільки я безталанний).

в) При іменах, що виражають душевний стан. Паралельні конструкції з відповідним прислівником:

Стала веселість по всему світу Е. Зб. 35, 21 (= стало весело).

Раз серденьку радість (= радісно), а десять тривога Чуб. V, 233.

Велика худоба, то серденьку досада (= досадно),

А хороша дружина, то серцю одрада (= одрадно) Чуб. V, 483.

Комусь буде потішенька, а мені розпука Сал. Сч. 36.

Ой поїхав мій миленький, мені за ним туга ів. 33. – Ой сталася козакові туга, одламалася полиця од плуга Kolb. Ch. II, 28. – Я за ним тужу – превелика туга Чуб. V, 16.

Як ішов-ем від милої, смуток нещасливий Сал. Сч. 15.

Ой став сі їм чуд (= чудно), погонь заблудила Е. Зб. 35, 34.

Оце-ж бояця! де страх (= страшно), там і Бог Ном. 4216.

В ст. р.: Тагота, брате, в людехъ сихъ Ип. 307.

Коли дієслово «бути» (стати) сполучається з іменами, що значать часові поняття, то через формальність, чи то беззмістовість, цього дієслова присудкова сила зосереджується на дієслівній особі (на імені), що в наслідок динамічності, звязаної із значінням імени, прив'язується до дієслова, як прикмета, що виражає діяльність (стан), і переходить у категорію прислівника, а речення стає нерозчленованим, чи то односуставним, по термінології А. Шахматова. Процес переходу номінативу імени від дієслівної особи до дієслівної прикмети ще вказав А. Потебня (Из зап. по рус. гр. III, 462), а власне а) вповні особовий зворот, себ-то ім'я + дієслівна особа: була пора, б) було пора, себ-то дієслово безсуб'єктне, а ім'я переходить у категорію дієслівної прикмети – прислівника (було що > було як). Опріч цих загальних умов переходу номінативу в категорію дієслівної прикмети (і разом з тим в категорію предикату) сприяючим моментом треба вважати також той випадок, коли ім'я є в ніякім роді (горе, диво, діло). Безсуб'єктні звороти з іменами, що значать час і стан години (як часовий момент) подібуються в деяких слов'янських языках, напр., словин. zima, tema, mraz je bilo;

болг. једно лето станало суша; срб. *kogi je bilo večer*; чеськ. *ješte tma bylo i bylo večer* (див. Mikl. Subjectlose Sätze, 64 – 65); пор. нім.: *es wird Abend, Morgen, Nacht, es wird Frühling, Sommer, Herbst, Vinter ib.*; італ. *egli e notte*; франц. *il est temps de ib* 66; в рос. ці імена залишаються в функції дієслівної особи; це має силу і для української мови, бо приклад: А то літо і зима було: віз і кани Kolb. P. IV, 225 показує, що «було» стягається до «то», а не до «літо» або «зима», тимчасом: Вже надворі був вечор Чуб. II, 351; як стала північ, семиліток каже Чуб. II, 168; уже світ, уже день Мил. 110; паралельні звороти безсуб'єктні з присудковим льокативом: було влітку, взимку, вранці.

До вищезазначеного типу належать також нижче подані речівники, що в сполученні з дієсловами *бути*, *статити* творять або безсуб'єктні речення, себ-то переходять в категорію прислівників (присудкових) і з ними здебільшого і чергуються, або-ж творять присудок до інфінітиву, що з присудкового дієслівного ім'я перейшов у категорію підмету, бо дієслово формальне звязалося тісніше з речівником:

Б і д а: а) Біда нашим головам за панами големи Ном. 1191. – Тепер тобі, мій миленький, ніякая біда Kolb. P. II, 232. – Біда ему *ib.* IV, 61. – Біда, Гапко. – Біда, пане. Закр. 146. – Очи мої бідненькіі, біда мені з вами *Ž.* P. II, 166.

б) Без тебе жить біда Чуб. V, 629.

В о л я: а) Кому воля (= вільно), кому нема Закр. 22. – Кому воля, нам неволя Мил. 113. – Дівонькам ще своя воля Закр. 22. – Ой рада-б я вийти, дак неволя моя Метл. 54 (мені не вільно). – Яж то добре сама знаю, не моя то воля Чуб. V. 141. В ст. р.: Намь неволя Ип. 45.

б) Воля буде ночувати, чи піти до дому Чуб. V. 146. – Не моя, доню, воля ратувать тебе з моря Чуб. IV, 312. – Тоді Явдосі своя воля буде чакловати Кв. К. д. 42. В ст. р.: Неволя ми главы своєа блюсти Ип. 237.

Г а н ь б а: б) Ганьба нам буде всім утїкати Гол. III, 511 (= ганебно).

Г о р е: а) Горе дворові, де корова розказ волові Ном. 9063. – Ой дітки мої, горенько мені з вами, що я не маю хазяїна над вами Чуб. V, 144. – Не одному сину на чужині горе *Ž.* P. II, 143.

б) Велике поле, да косить його горе Лукаш. 86. – Горе-ж мені між горами жити з ворогами Рудч. ЧП. 120. – А біз щастя горе в світі жите Гн. II, I, 12.

Г р і х: а) Гріх тобі буде Метл. 18. – По тому роздумав сі їднако, що буде гріх Kolb. P. IV, 26.

б) Лежаний хліб гріх їсти Закр. 176.

Д и в о: а) Диво мені, що він не прийшов Звяг. п. – То-то й диво, що гірке пиво Ном. 13848.

Д і л о: б) Не діло багато говорити Ном. 12879.

Ж а л і б, ж а л ь: а) Ой чи не приймеш гостей до хати? – Вона їм каже: жаліб великий, що ся не хоче вже знати з ні ким Уш. п. Чуб. V. 238. – Мені за ним жаль не буде Чуб. V, 1092. – Не жаль мені меду й вина Чуб. V, 545.

З н у д а: а) То-то мені ізнуда, зостала-м ся молода Уш. п. Чуб. V, 322.

К р и в д а: а) Такий мене хлопец любить, що всім дівкам кривда Е. 3б. 17, 162 (пор.: Е, братці, так на мене кривдно: у мене п'ятеро дітей, а стіки землі мені даєтє Кан. п. (Сл. КС.)

Л и х о: а) Думи мої, думи лихо мені з вами Шевч. I, 57.

Н е в и г о д а: а) Студенти ся збунтували, що їм невігода Гол. IV, 469.

- Не ла год а: а) Здається і роботящий, але все йому щось нелагода Чуб. II, 398.
 Пер ш и н а: б) Не першина, моя мати, з конем розмовляти Rokoss. 171.
 По до ба, в по до ба, сп о до ба: а) Не подобонька моя, не подобні річі Kolb. P. II, 84. – Це-ж тобі, Марусю не сподоба – не пристав чепець до лоба Метл. 209.
 б) Не подоба моя у стозі стояти! Ой подоба моя у короваї зростати Чуб. IV, 217. – Не подоба тобі вечеряти зо мною Эв. 469. – Не вподоба, мати, з конем розмовляти Чуб. V, 27. – Ой ще було подобочка дівчинов ходити Е. Зб. 17, 163.
 По ра: б) Уже-б пора і молоду додому везти Чуб. II, 206. – Пора коні напувати ів. V, 46.
 Р і ч: б) Твоя річ мене вірне кохати Чуб. V, 89, 381.
 Си ла: б) Тилко не сила наша цфле до того завзятися Вел. III, 178. – Там, каже, не сила твоя зробить Звяг. п. Чуб. II, 186.
 С м і х: а) Двоякий гріх, кому з гріха сміх Е. Зб. 26, 459. – Ой сміх та й публіка! Би́ла жі́нка чо́лові́ка Закр. 75. – Вам смішки, а мені кришки Ном. 12690.
 Со ром: а) Купець замісто згодився, тільки каже, що йому сором Rokoss. 85.
 б) Сором казати, а гріх потаїти Ном. 3175. – Не сором тобі в корчмі сидіти Чуб. V, 1099.
 С по с і б: а) Коли не сила, не спосіб М. Пр. 82.
 б) В сінях не спосіб держати свиней Камен. п. (Сл. КС.).
 С про мо га, с про мо ж ні ст ь: а) Зодягалися таки, як спроможність їх була Рудч. Ск. II, 174.
 С ти д: а) Йому такий встид, як тій кобилі, що віз переверне Ном. 3171.
 б) І стид говорить, і гріх потаїть Ном. 7884.
 Ст ра х: б) Як ти дитя породила, аж страх нагадати Е. Зб. I, 18. – «Страх» як прислівник, синонім «дуже»: Люди ся дивуют, а братови страх закривдно ЖС. IV, 98 (Борщ. п.).
 Су м: б) Сум було подивитись Таращ. п. – Сум слухати Хвастів.
 Тре ба: б) Треба її відвідати Рудч. ЧП. 121. – Треба нагодитись на поле Чуб. II, 537.
 «Треба» перейшло цілком в категорію прислівника.
 Хи ст: б) Тобі не хист з Енеєм биться Котл. Е. V, 478.
 Ча с: б) Ой час і година дівчини шукати Чуб. V, 27. – Час уже йти мені до діду-ся на послугу Чуб. II, 19.
 Пор. гр.: ἦδη ὄρα ἀπέναι.
 Че р га: б) Я приносив, а відносити тобі вже черга Чуб. II, 537.
 Ш ко да: а) Шкода йому стало чорта М. Пр. 59. – Йще мене заміж шкода Коцип. 65. – Ой шкода, шкода білого цвіту Уш. п. Чуб. V, 325.
 Ш ту ка: б) Не штука розкинути, а штука збирати Ном. 10620.

3. Номінатив при дієслові «бути» в звязку з інфінітивом

До цієї категорії належать ті незначні випадки, коли номінатив виступає дієслівною особою при дієсловах чути, знати, напр.: Торік була пожежа, а й досі смалятина чути Ном. 4125. – Клект орлячий з-під хмари чути Ном. 999 (пор.: Там чутно жалібні крики Котл. Е. III, 685).

В давніх пам'ятках ці звороти були звичайні, напр.: (Церков) почата бысть зда-ти Лавр. 388 (Потебня, II, 416).

Ст. влр.: Слова будуть знати Вопр. Кирик. Калайд. 187 (ib. 415); нынѣ позолота не знать, слиняла Пут. Лукьян. 14 (ib.).

В прикладі П. літ. 235: быше знати рану ту на лиці єму – ми вже маємо замість номінативу «рана» залежного від «быше», акузатив «рану» залежний від «знати».

До цього-ж типу підносяться номінативи при інфінітиві, напр.: а всякому ми делу исправа і єму чинити и ієго людем Гр. Ягайла 1387, а також ті випадки, коли форма номінативу подибується замість форми акузативу, що як гадає Потебня, розвинулися із зворотів з інфінітивом (Зап. по рус. гр. II, 418).

Від зворотів: Волно имъ рыба ловить АЗР. I, 2 (1347); давати имъ мѣра меду ib. (1480), перехід до сполучень, де інфінітив виступає з особовим дієсловом, напр.: Слюбуем держати цѣлую правду и чиста вѣра Гр. Дм. Ольгерд. 1388; привѣсили есмо наша печать ib.; кмѣтъ... з волоки ма заплатитъ копа грошей АЗР. I, 225 (1501).

II. Номінатив в характері прикмети дієслівної особи (Номінатив яко присудкове прикметування)

Коли ймення фунгує в ролі присудковій, то треба розрізняти два випадки: 1-ше, сполучення його з підметом без дієслова, як напр.: ст. інд. *tvā varunah, tamaṣi sōma yodhya*; гр. οὗχ ἀγαθὸν πολυχοῖρανίη, κρείσσων γὰρ βασιλεύς; лат. *juvendi acti labores, omnia praeclara rara* і т. ин. (див. Brugmann Gr², II, 644); 2-ге, стосунок його до підмету в характері присудкового прикметування (атрибуту), виражене через дієслово більшої або меншої формальности: дієслово в цім разі виражає різні відтінки модальности, себ-то спосіб і ступінь, як розуміється стосунок присудкового номінативу до номінативу підметового.

Перший випадок, себ-то можливість прилучити одно ймення до другого в характері присудка, а не присудкового атрибуту, себ-то безпосередньо, а не помічно дієслова, не всі визнавали як первісний, так, напр., Потебня уважав, що така безпосередність в і.-е. языках тільки позірна і підкладає опуст дієслова, бо на його думку, таке безпосереднє сполучення, себ-то присудковість імення, сама через себе була можлива тільки тої передісторичної доби, коли ще мова стояла на ступені нерозрізнення ймення і дієслова, і такі звороти, як εἷς ἀνὴρ οἰδεῖς ἀνὴρ, ein mann kein mann, один сын не сын, два сына полсына, три сына – сын, тільки показують, що присудкова спійка вчасно набула формального значіння, відмінно від тих випадків, коли подібні спійки не опускаються, напр.: похвала живет человеку пагуба (Изь зап. по рус. гр. I, 105 – 6, увага) (Див. Arch. f. Sl. Phil. VIII, 36). Близько до погляду Потебні стоїть Б. Дельбрюк, припускаючи, що найдавнішого часу присудок міг складатися і з самого доданого до підмету речівника (з інфінітивом), прикметника (теж причасника) або прислівника, щоб визначити, що підмет з цим тотожний чи належить до лічби названих істостей, або обмислений в певну якість, або мається в яким становищу, і ледві що можна сумнітися, що такі способи висловлюватися були звичайні тої доби, коли ще спійки не було, але чи справді відповідні речення поодиноких языків, як напр., *omnia praeclara – rara* є протяжниками того передісторичного типу, чи тут може треба припустити еліпсу спійки, це важко сказати. (В. Delbrück. Vergl. Synt. III, 4). Пауль уважає за блуд (Irrtum) те

розуміння, що речення повинно мати в собі *verbum finitum*, і сполучення як *Summum jus summa injuria*, *Träume Schäume*, *Ich ein Lugner* і т. ін. має за такі самі речення, як і дієслівні, додаючи, що в семіцьких язиках, хоч вони й мають явно виражені дієслівні форми, подибуються ще частіше речення без дієслова (Paul H. Principien, 120).

Не то що семіцькі, а й угро-фінські язики знають чисто іменні речення без помічного дієслова, так само як і язык індо-європейський, отож і є підстава гадати, що помічне дієслово в іменному реченні є вислідом пізнішого розвитку йменного речення і споводувала його потреба внести в речення дієслівні поняття: час і спосіб (триб). Субституатами дієслова «бути» (єс-, бы-) можуть бути і інші дієслова, вносячи, само від себе зрозуміло, властиві їм відтінки, і такі речення можна назвати напівіменними чи іменно-дієслівними, бо значіння дієслівного форманту покривається відтінком, що залежить від власного сенсу дієслова.

Дієслово «бути» в теперішнім часі (пень єс-) в функції помічного дієслова в формі є, єсть (без огляду на лічбу й особу) ми подибуємо в таких випадках:

1. Коли треба протиставити два стани буття, напр.: Да не єсть то куна, то невіхна моя Чуб. IV, 436; не єсть ви козаки, а єсть ви гайдамаки Чуб. V, 243; ой не єсть ти удова, єсть ти вірная жена Черн. г. Чуб. V, 816.

2. В питайних і релятивних реченнях з присудковими: хто, що, який, чий, де, напр.: Хто він є? Полт. п.; що-ж він таке є? Мил. Жлк. 34; що ти є? Шух. Гуц. V, 1; здорові були свині! а чий ви єсть? Рудч. Ск. I, 5. – Де ви є? – Що вам є?

3. В західніх говірках подибується часом як спійка між підметом і присудковим речівником або прикметником, напр.: Той пан, то є опришок Kolb. P. IV, 55; Ой доле людська! Доля єсть сліпая Закр. 73.

Ст. р.: Се бо єсть батьгъ БожиИ Ип. 213.

Приклади речень з зеровим дієсловом:

1. Присудкове ймення речівник:

а) Особа або річ:

Ти, когуге білокрилий, нам староста чорнобривий Чуб. IV, 209. – Вдовонька не дівонька, не дівочий крас Чуб. V, 31. – Дім не ворог: коли запалиш, то згорить Закр. 160. – Сараки – ви Е. Зб. 26, 296. – А що ви таке за люди Чуб. IV, 568. – Потрава оним всякий звѣр Літ. Сам. 88. – Піп – золотий сніп Ном. 209. – Ти не вітер буйний в полю, а я не билина Гол. III, 335. – Тепер-же ти кажеш, що (я) зоря ясна Метл. 47.

б) Імення якости або внутрішнього стану:

Коса твоя – краса моя Метл. 204. – Щириї любощі – серденьку одрада Метл. 31. – Живий – жива загадка Чуб. I, 255. – То – моя недоленька, що ти убогенька Лукаш. 77. – Семен публіка, ще й негіда на весь світ Уш. п. Чуб. V, 338.

в) Імення дієслівне – чинности:

За ткачиком не робота цівочки шукати Rokoss. 173. – Біле білування – вічне покривання Метл. 207. – Горе дворові, де корова розказ воліві Ном. 9063 (= розказує в.).

г) Імення дієслівне – чинної особи:

А ти, стара мати, порадиця в хаті Метл. 242. – Наші родителі за тим не гонителі Ном. 5147 (= за тим не женуться). – Я на ті оселедці не гонителька Пирят. п. – Ей городе, городе Сороко! ще ти моїм козакам дітям не заполоха Метл. 393.

д) Прикметовий речівник:

Серпанки – поганки, биндочки – коханочки Чуб. IV, 367. – Аж він самий пйаниченька й велика ледащиченька Чуб. IV, 29.

2. Присудкове ймення – прикметник.

Багацтво – дочасне, злидні – довічні Чуб. II, 398. – Не погане море, що собаки хлещуть Ном. 5210. – Добрі зуби, що й кисіль їдять Чуб. I, 255. – Я такий, що мішки шию Ном. 12806. – Живий сме (есмь=я), а не можу ні ходити, ні що будь робити Шух. Гуц. V, 1.

В реченнях іменних з дієсловом «бути», що в теперішнім часі здебільшого показуються з зеровим дієсловом, вже в найдавніших пам'ятках нашої мови бачимо вагання між присудковим номінативом і інструменталем. Так, напр.: Се бо єсть батьгъ Божий Ип. 213; Потгъщимъ сіа рвьннителе быти и подражателе житию преподобнаго теодосіа Ж. Θ. 43, але: Сподобилъ міа еси... быти стымъ твоимъ въгодникомъ ів. 40. Це вагання ми спостерегаємо і в сучасній мові, напр.: Торба мені жінка, кий у мене братом Ном. 4646 – де важко достерегти якої семасіологічної різниці між обома відмінками в тім самім реченні. Форми інструменталю потроху випирають форми з номінативом, і в цім процесі українська мова іде в однім напрямку, що й інші слов'янські мови, де цей процес, хоч і розвинувся в різній мірі, та не захопив усіх позицій (Див. Потебня. Изъ зап. по рус. гр. II, 509 – 534), так і в українськім ми маємо номінатив у таких випадках:

1. Коли значимо стан або прикмету без обмежі на певний час, загально, напр.: Чи ти чоловік? – Ні, не чоловік; був колись чоловіком, а тепер уже дід Чуб. II, 112. – Той чоловік мій батько. – Він уже стара людина. – Шинкар був жид І. М. 13. – Він був богач Kolb. IV, 31. – Жінка відьма була Чуб. II, 403. – Чи я в полі не пшениця була, чи я в полі не зелена була... да чи я в батенька не дитина була, да чи я в батька не кохана була Чуб. V, 538. – Чоловік собі не ворог Закр. 222 (інструменталь в цім разі: Чоловік не є собі ворогом Е. Зб. 28, 315 – полонізм).

2. Коли підметом речення займенник *то, це*, напр.: То був твій брат рідний Чуб. II, 380. – То, чого дома він не знав, було син Чуб. II, 16. – То ти сама є Kolb. P. IV, 29. – Це було калина Чуб. II, 19.

У в а г а. На наш погляд, Потебня слушно звернув увагу на те, що в тих випадках, коли помічне дієслово погоджено не з займенником *то, це*, а з речівником, то цей речівник треба вважати за підмет, а не займенник; за цією думкою промовляє й те, що в польськім в цім разі ніколи речівник не кладеться в інструменталі (див. Krasnowolski, A. Syst. Skł. § 42,1), тимчасом, коли то справді підмет, то інструменталь імення при нім можливий, напр. *ale to wszystko czczością*, (Изъ зап. по рус. гр. II, 530-1). З цього погляду з вище наведених прикладів тільки другий має «то» підметом («то було син»).

3) Коли дієслово «бути» кладеться в гаданім способі (тепер часточки *б, би*), напр.: Як-би, мати, я сокіл, я-б до тебе прилетів Макс. 97. – Коли-б ти добра жінка, ти-б сідла дома Метл. 306.

Коли номінатив означає стан або прикмету тимчасову, несталу, принагідну, випадкову, не цілком властиву підметові, а тільки, що належить йому про певний час, то тут ми маємо вагання номінативу з інструменталем; той інструменталь може конкурувати з акузативом і прийменником *за* або з льокативом множ. і прийменником *в* (*у*), напр.: Я, каже, буду ваш син Чуб. II, 305 (себ-то: вам за сина); Ти будеш мій

чоловік І. М. 24 (себ-то: мені за чоловіка). – Хто сю осіку перескоче, той буде старший брат Чуб. ІІ, 121 (себ-то: за старшого брата); пор. з інструм.: Хто в мене бабуся буде Чуб. ІV, 7 (= за бабуся); буду тобі слугою Мил. 49 (= за слугу); вже Маруся гістем у нас Чуб. ІV, 286 (= за гостя, в гостях). – Я казала, що не буду чужим дітям ненька Kolb. ІІ, 189 (себ-то: за неньку, пор. інстр.: Будь ненькою цій дитині Е. Зб. 35, 24). – Воли-ж мої половії, хто-ж вам буде пан Чуб. V, 1055 (= за пана, пор. інстр.: Ой воли мої половії, хто вам паном буде Ž. Р. ІІ, 147). – Дайте мені торбу гроший, я вам буду піп хороший Kolb. Р. І, 143; коли маєш сто кіп, то будеш піп Ном. 208 (= за попа; пор. інстр.: В цій церковці сам Біг попом Е. Зб. 35, 190). – В ст. яз.: Послѣ гетман бил славний козак Подкова Кр. оп. Млр. 215 (себ-то: за гетьмана, пор. інстр.: Будь-же ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом ІП. ІІ, 3). – Це каменне місто було колись царство Чуб. ІІ, 438 (пор.: Був колись чоловіком Чуб. ІІ, 112). Ой тепер-же я королицею Чуб. ІV, 257 (= за королицю, в королицях). – Скажи мойму миленькому, що я сиротою Метл. 57 (= в сиротах). – Розвій косойку мою, заким я дівойкою Ž. Р. І, 89 (= в дівойках). – Для мене білий світ єсть тьмою Котл. Е. І, 613 (= як тьма, наче тьма).

В сполученні з прикметниками номінативна форма переважає, так напр., в теперішнім часі тільки номінатив, так само номінатив завсіди в сполученні з причасниками (дієприкметниками), напр.: Я буду засватана Kolb. Р. ІІ, 63. – Без плати буде накармлений (нагодований) і напоєний Чуб. ІІ, 34. – В інших формах ми подибуємо вже вагання між номінативом і інструменталем. Так в прийдучім часі: Хоць ягняток не найду, веселая буду Чуб. V, 1077. – Вже не буду весела Чуб. V, 322. – Як старая будеш, гуляти забудеш Бал. 8; Ти будеш моя? Метл. 46. – Як буду твоя, напою ті два (коні) Чуб. V, 231. З інстр.: Скільки води не пий, а все пїанім не будеш Чуб. І, 240. В минулім часі: Ой вчора із вечора пїаненька була Чуб. V, 1094. – Як-би той був живий, то... Чуб. ІІ, 380; з інструм.: Вона була дуже задрісною ЖС. ІІ, І, 151. – Вона як була молодою, то кому перелле, а кому не долле Чуб. ІІ, 295. В вольовім способі (трибі): А ти, школо, будь весела з рана до вечера Чуб. V, 1080. – Ти будь здорова як вода Метл. 208; з інстр.: Гей, доню, доню, не будь дурною Закр. 89. З інфінітивом: Як я маю зелена бути Kolb. Р. ІІ, 217. – Як я маю весела бути ів. 262. З інстр.: Як я маю веселою бути Чуб. V, 14. – Личко моє румайнеє, мусиш бути коханеє чи дякові чи попові Чуб. V, 10. – Щоб то робити, що я старий, а я хочу бути молодий Е. Зб. І, 17. – Не хтівсь бути такий мудрий як ми ЖС. ІІ. 52. – Я не можу бути твоя Чуб. 5, 153.

Опріч дієслова «бути» ми маємо номінатив як присудкове ймення також при інших дієсловах меншої формальности, при одних номінатив конкурує з інструменталем, при других подибуємо тільки номінатив. Уміщаємо нижче ці дієслова в абетковім ряді відзначаючи сполучення з речівниками (а) і з прикметниками (б):

Бігти; добігти: б) Так пусто в селі, хоч голий біжи. Ном. 1918. Пор. ст. р.: Пѣши потѣкаша к нимъ Іп. 254.

Вертатись, -нутись: б) Жив вернись Бал 110. – Я й ворожила, так випадало, що вернешся живий Чуб. ІІ, 286. – Вже певно з його (млина) не вернеться живий ів. 160.

Вивчитись: б) Той син дуже мудрий вивчився Явор. 4.

Вигнатись: б) Григор вигнався такий як тополя Камен. п. (Сл. КС. І, 151).

Вставати, встати: б) Встала не мїята Е. М. І, 81.

Гинуть, згинуть: б) Який удався, такий і згинеш Ном. 3210.

Господарювати: б) Вернувся додому і господарював щасливий Чуб. II, 505.
Допасти: б) До першої хати (дівчина) ледви жива допала, б'є до вікна – втварили ЖС. IV, 174.

Жити: б) Иван багатий жив в курені голий Чуб. II, 204. Пор. гр.: θεοὶ ζῶσιν ἀθάνατοι.

Зватись, називатись: а) А в мельнички дві дочки, єдна зве ся Гануся Гол. I, 327. – Чоловік поїхав, а звався Йван Rokoss. 100. – Город звався Кархваген Котл. Е. I, 212. – Через такі ярмарки се вже не слобода звалася, а містечко Кв. – Парубок називав ся Йівась ЖС. II, 67. – А був один чоловік бездітний, називався Трохим I. М. 3. – А та палиця – пач називається Ном. 1140. – Їден сі називав Ясь, а другий Антось Kolb. P. IV, 90.

Пор. ст. р.: Наречеса противник Бў Ип. 75.

З інструм.: Був собі чоловік, Остапом звався Овруч. п. Рудч. Ск. I, 63.

Пор. гр.: б) θεοὶ χαλοῦνται ἀθάνατα.

Здаватися, здатися: б) Другий-же брат... вищий од верстви здавався Котл. Е. V. 1329.

Зіставатись, -статись, остатись: а) Тепер-же я сиротина у світі зосталась Чуб. V, 747.

З інстр.: Пані-ляшка удовою зосталась ИП. II, 35.

б) Ой ти, дівчино, зоставайсь здорова Чуб. V, 411. – Дурень зостався невинен Чуб. II, 657. – Остався він живий Чуб. II, 29. – Осталися босі й голі Сб. ХИФО. VI, II, 93. – Сама зостаюся у світі Метл. 47.

Іти, вийти, дійти, піти, прийти:

а) Якщо ти гость прийшов – сідай оддыхати Март. 242.

З інстр.: Я дівкою піду, де схочу Коцип. 65.

б) Веселий іду на роботу Чуб. V, 39. – Ой чого-ж да, Лемерівна, боса йдеш? Макс. I, 77. – Не йде замуж молода Чуб. V, 1110. – Ідіт здорові Канів. п. – Кінь той вийшов дуже розумний. Чуб. II, 214. – Пішла сама жива в землю, щоб не горювати Чуб. V, 602. – Розступися сира земля, бо я піду живий в тебе Чуб. V, 468. – Допіро вже безпешна прийшла до хати, положилася спати Чуб. II, 512.

Пор. скр.: gacchati avaçah; лат. invitus it.

В стар. язичу замість прикметника ми подибуємо відповідного прислівника, напр.: Живо (= живі) люде в огонь не спалення ишли Літ. Сам. 132. – Князь Р. з того бою здорово (= здоровий) увойшол, а князя Пожарского живо поймано іб. 58. – Наго (= нагі) идут до потреби іб. 88.

Іхати: б) Ой їде пан з корчми пїян Kolb. P. II, 52.

Лежати, лягати, лягти:

б) Ото уже лежать у трох неживі Чуб. II, 150. – Я там нежива буду лежать іб. 35. – Твій батько слабій лежить Чуб. V, 1092. – Лежить мила недужа іб. 1138. – Марусенька недужа лежала іб. 112. – Ой десь ти, міщаночко, слаба лежала Rokoss. 183. – Хоч живий в яму лізь, лягай Ном. 2076. – Лягла (баба) пїяна і заснула Чуб. II. – Лягла не клята, встала не мїята Е. М. I, 81. – Ксьондз... мусить голодин лігати спати Kolb. P. IV, 174.

В ст. р.: Изаславъ же лежаше ранень Ип. 438.

Лізти: б) Хоч живий в яму лізь Ном. 2076.

Матись: б) І мій батько такий мався, і я в його вдався Ном.

Па да ти, у па сти: Куля з ліса надлетіла, він упав забитий ЖС. II, 49.

Ст. р.: Падаху ници Ип. 690.

По ка за ти сь: б) Добрі їй сливи показалися Чуб. II, 30.

При да ти сь: б) Але ніхто не придасть сі до молодиц лїпший Kolb. P. II, 240.

Пу сти ти сь: б) Він пустився вулицею голий Полт. п.

Ро би ти сь, зо би ти сь: а) (Він) уже зробив сі богач Kolb. P. IV, 215.

З інструм.: Він може зробитися чоловіком М. Пр. 42.

б) От іден зробився багатий, а другий бідний Чуб. I, 185. – Зробився ще кращий, ніж був Рудч. Ск. I, 128. – Полізла на піч, зробилася недужа Чуб. V, 643. – Пан ніби зробився хорий Чуб. II, 644. – Вна сі зробила слаба Kolb. IV, 67 (з інструм.: зроби сі слабово іб. 72). – Сі і рука ціла зробила Kolb. IV, 52.

Ро ди ти сь, в ро ди ти сь:

б) Не родися красний, але щасний Закр. 189. – Не родись хороша, а родись щаслива Чуб. I, 304. – Лисий вродився, лисий згине Чуб. I, 237. – Уродились ми на світі нещасливі Х. Сб. VI – II, 93. – Який вродився, такий і згине Чуб. V, 1190.

Ро сти, ви ро сти, пі дро сти, по ро сти, по ви ро ста ти:

а) А він хлопець такий виріс великий за рік, як-би му вже сім рік було Kolb. P. IV, 26.

б) Рости здоровий, в Бога щасливий Шух. Г. IV, 87. – Рости, рости, дубе, тонкий, високий Чуб. III, 473. – Рости, саду, вишший мене, вишший мене, крашший мене Гр. III, 37. – За рік виросла рівна з мамою Чуб. II, 390. – Підріс вже він великий Е. Зб. I, 21. – Великі вже поросли Рудч. I, 118. – Хлопці... повиростали оба великі Kolb. P. IV, 209.

Си ді ти, сі сти: б) Чого-ж, мила, смутна сидиш? Rokoss. 168.

С ни ти сь: б) Вона йому й не снилась така Кв.

С па ти: б) Вни обі були привикли спати голі, бо голого май так блихи не кусають Kolb. P. IV, 175.

С та ти:

а) Вже вони не діти, а вже стали парубок і дівчина гарненькі Рудч. I, 118. – Всі на мене вороги стали Kolb. V, 229. – Всі жиди пани стали ЖС. II, 223. – Я стала молодичка Чуб. V, 1077.

З «як»: Ой вийду я в поле, стану як билина Kolb. P. II, 74. – Як приїду я між пани, то щоб стали вони як сухе дерево Чуб. I, 95.

З інструм.: Станеш удовицею Чуб. V, 457.

б) Не жив стану Закр. 29. – От у її більший починок стане Чуб. II, 64. – Може у вас такий є, що хто може знає, щоб чоловік молодий став Е. Зб. I, 17. – Сама на себе несхожа стала Рудч. II, 32. – Стала важка Чуб. I, 229. – Він іде дорогою, знов дорога стала йому буркована Чуб. II, 182.

С то я ти: б) Чого світлонька та новесенька, чого стоїш темнесенька? Метл. 200. – Аже-ж я нага стою ЖС. II, 209.

З «як»: А милий стоїть як папір білий Мил. Жлк. 300.

Су ди ти сь:

а) З речівником в інструменталі: Вона (ж) тобі, брате, дружиною не судилася Чуб. V, 77, 254, 312.

б) Тим я його полюбила, що судився мій Чуб. IV, 109.

Т а н ц ю в а т и: б) Танцювала Бондарівна цілу нічку пїана Б. МХ. 488.

У д а т и с ь: б) Який удався, такий згинеш Ном. 3210. – Такий дурний та божевільний вдався Рудч. Ск. II, 176.

Х о д и т и, с х о д и т и, з а х о д и т и:

а) Він такий пан ходить Полт. п.

б) Що я в тебе, моя мати, нежонатий хожу Мил. 79. – Ой щось наш отаман невеселий ходить Чуб. V, 1051. – Ой щоб ти білилася, ще й хороша ходила Neum, 80. – Чогось мила смутна ходить Чуб. V, 381. – Чого сонце таке червоне сходить, а синє заходить Чуб. II, 13. – Ти, красота, не сходи рясна... ти, красота, посходи рясна Е. 36. 36, 185, 186.

Рівнобіжно з прислівниками: Чого-ж ти, Настю, смутно ходиш? Kolb. P. II, 51. – Зимом будеш босо ходити Kolb. W, 104.

З інструм.: Ой рада б же я, да мої діточки, ой да ласкавою ходити Пол. п. I, 27.

Ч е к а т и, д о ч е к а т и: б) Я ни надіав сі, аби ти живий ранку дочекав Kolb. P. IV, 167.

Ч и н и т и с ь, в ч и н и т и с ь:

а) Він чинить ся Христос, а йому грішна жінка ноги мие Канів п.

Пор. ст. р.: Передь вами не творит ся правь Ип. 392. – Онъ же нынѣ ворогъ мой ся учинилъ Ип. 150 (470).

б) Учинилась бондарівна німая і глуха Макс. I, 81.

III. Номінатив у вільнім звязку з дієсловом (Номінатив адвербіяльний)

Під цю категорію я підводжу:

1. Номінатив кількісного означення і

2. Звороти, що підносяться до номінативу з подвоєним речівником місця, часу, способу.

1. Н о м і н а т и в к і л ь к і с н о г о о з н а ч е н н я. Номінатив цей відповідає не на питання хто? або що? поставлене при присудкові, а на питання скільки? і цим питанням означається його адвербіяльна роль. Він подибується в двох випадках: перше на місці колишнього підмету при дієсловах неперехідних, і друге, на місці колишнього об'єкту в акузативі або генітиві при дієсловах перехідних.

Перший випадок характерний тим, що речення переходить в категорію безпідметових, себ-то дієслово втрачує свою згоду з колишнім підметом в роді й лічбі і кладеться в однині ніякого роду (в минулім часі). Так, напр., числівники 5 – 10, що при собі мають доповнення в генітиві первісно усвідомлювалися як речівники жіночого роду і присудкове дієслово з ними згоджувалося в лічбі і роді: та п'ять вервей шла; «много», «мало», «колко», «нѣколко» і т. ин. усвідомлювалися як речівники ніякого роду, як це ми бачимо з прикладів: Володимеръ же прибредь рѣку с маломъ дружины Ип. 211; вѣжа въ Черниговъ съ малом дружины ів. 328; въ ту ноць посла Володимеръ Славату съ нѣколком дружины ів. 128 – і цілком натурально при них сподіватися дієслова в однині ніякого роду. Але в давнину одинина або множина дієслова при цих речівниках стояла в залежності від того, чи в свідомості горувала ідея многости (окремих одиниць), чи ідея кількості (подільної маси); через те в давніх

пам'ятках ми бачимо: коли мн о г о, м а л о і т. ин., сполучалися з речівниками, що їм не властива ідея многости, як, напр.: д о б р о, з л о і т. ин., то при них дієслово стояло в однині, напр.: мн о г о с а з л а с о т в о р и І. Новг. л. 30, 13, навпаки-ж коли брала гору ідея многости, ми бачимо множину при тих саме словах: м а л о і х ь о у б ь ж а ш а і б. 65, І. Пізніше ми бачимо, що первісно числові і кількісні речівники втрачують свій речівниковий характер і разом з тим ідея многости уступається перед ідеєю кількості; переходячи в категорію прислівників, названі числові і кількісні вирази втрачують свій тісніший зв'язок з дієсловом, як його підмет, і стають прислівниковим означенням на питання «скільки?» Як образ кількості, себ-то великості, міри, може виражатися різними речівниками, то всі вони й виступають тут в функції прислівниковій. Поставши первісно при дієсловах б у т и, с т а т и і т. ин., такі кількісні означення розвинулися і при таких дієсловах, де вони не могли бути первісно підметами.

Приклади:

Ой єсть голубців повнесенький двір Чуб. V, 310. – Та як-би ще другий, то було-б вас пара Мил. 42. – Мому Стефанові може було місяць, може два ЖС. II, 182. – За старого Хмеля людей було жменя Ном. 666. – А щоб тобі копа літ Ном. 3260. – Вистала рік, як тоту заручив вже принципну Игн. з Никл. 48. – В тій коморі сиділо сорок опришків Е. 36. 26, 295. – Не любила я жадного, хоч їх було сила Морд. 314. – Налетіло чортів повнісінька хата І. М. 44. – Наїхало москалів повен двір Чуб. V, 639. – Назліталося їх така сила, що Господи Рудч. Ск. II, 110. – Сила (криві) мусьло вилитися з людей невинних Вел. IV, 218. – На що тобі багатство, на що тобі грошей сила Чуб. V, 141. – Половина місяця у тьму уступило ИП. I, 191. – Стоїть дівок як ярок Чуб. V, 145. – (Гора) більша як тисяча сажень Kolb. P. IV, 60.

Пор. в польськ.: *siła się tego trafiło; przychodziło moc wojska*; в чеськім: *hrůza přenez tam bylo, hojnost' vína se obrodilo* (Пот. III, 445); *na strvmě sedělo kopa ptaků; polovía města sgořelo*; в словацьк.: *nahrnulo sa hrôza myši, ludi bolo neslychana sila* Mikl. IV, 35.

б) Другий випадок, себ-то вживання номінативу на місці сподіваного акузативу або генітиву при дієсловах перехідних, на думку Потебні (Изь зап. по рус. гр. III, 445), дасться вияснити з попереднього звороту: Кмѣть... ма заплатити копа грошей АЗР. I, 225 (1501). – Половина отъ того мыта имуть дати на Сират отъ оусего Грам. 1407. – А от шкута нового копа грошей мыта дати АЮЗР. I, 26 (1500). – Сестрѣ моеї двѣ доли платити, а княгинѣ Ульянѣ третяя доля платити АЮЗР. II, 124 (1509). – Давати имѣ мѣра меду АЗР. I, 92 (1480).

В суч. мові: Вийми троха грошей Игн. из Никл. 71. – (Богачка) дуже купа налляла воливи ЖС. III, 51 – Не виділам миленького вже неділя друга Сал. Сч. 28. – Коби си хто такий найшов, жеби мого брата так обікрав, як мене, то дарував бим свого половина мастку ЖС. II, 63. – Виправил Хм. козаков комендированих тысяча, Туган-Бей татар тысяча Вел. I, 74. – Носив її там решта п'ять років Чуб. I, 219. – Штири хлопці (ном.-акуз.) варти дали Чуб. V, 997. – Побив тотих решта що були Kolb. P. IV, 73. – Дванацять сажень залізний стовп Чуб. II, 178. – Серед пекла зробила ковбицю в тысяча маж ЖС. IV, 346. – Він украв коня половина золотого, половина срібного Чуб. II. 299 (пор.: В тій колясці запряжений кінь половину золотий, половину срібний іб. 300).

Поряд номінативу при суб'єктивних дієсловах подибується також акузатив перенесений з акузативу об'єкту, коли той перейшов у категорію прислівника: Половину місяця у тьму уступило ИП. I, 182. – Половину світа скаче, а половину плаче Ном. 1699.

В польським і сербським форми з акузативом панують, напр., польськ.: *było furę siana Mikl. IV, 357; było u mnie trochę towarzystwa; tak upłynęło parę godzin*; в сербським: Половину не стало му друста Даничич, Срб. Синт. 411. – Было му є стотину година іб.

Паратактично на місці генітиву номінатив: Жито стало осмачка по золотих три Літ. Сам. 179 (осмачка жита). – Вирвало килка подкопов подь мѣстомъ праве въ самій чась, якъ козацтво – одни топилися а инніє спали Літ. Сам. 144. – Бо козаки сторони Сомковой, отступивши своєї старшини, похапавши корогви каждая сотня, й до табору Бр-го прийшли и поклонилися Літ. Сам, 76.

Пор. нім.: *Der erste Transport ist kaum die Hälfte getrunken*; див. Paul Gr. III, 55.

При прислівниках: Копав під тим дубом, два сажні глибоко Kolb. P. IV, 71.

2. Звороти, що виходять на номінатив-акузатив з повторенням речівника, типу: днь днь иштуть (ἡμέραν ἔξ ἡμέρας пор. рос.: день изо дня) Изб. 1073 Потебня III, 519), себ-то на повторення двох номінативів, инакше кажучи, двох моментів; це повторення вносило відтінок тривання, непереривности; стосунок між двома моментами пізніше став виражатися прийменником між першим та другим номінативом, а ще пізніше увесь вираз тісніше звязався з реченням прийменниковими звязками.

а) Стосунок до місця:

1. При дієсловах руху (переміщення з одного пункту до другого): *H+від*:

Идемо хата від хати Е. Зб. 36, XXIII. – Ой иди мужу, хата від хати чепчика шукати Подол. г. Чуб. V, 681. – Иде дід горбатий хата від хати Kolb. P. II, 286.

Пор.: Швец... ходив від хати до хати й шив чоботи Kolb. P. IV, 102.

Иде село від села Kolb. P. IV, 37.

З прийм.: Ходили від села до села ЖС. II, 352. – Йдуть від села до села Kolb. P. IV, 54. – Йд в сило від села і питай таких людей Kolb. P. IV, 217.

Плини, плини Василечку кінець від кінця, шукай собі Василечку рідного вітця Мат. У. Етн. XIX – XX, 261. – Нас (дідусь) розсипав навкруги себе на дванацять верстов од себе і на дванацять верстов сестра од сестри Чуб. II, 21.

Пор. чеськ.: *Tečete dom od domu hekajice; běhala misto od mista Zikm. 46*. Зік-мунд уважає ці відмінки за акузативи.

H + за:

Припадає світ за очі йти Ном. 4085. – Пішов собі лев світ за очі Чуб. II, 304.

2. При дієсловах спокою. *H+у* виражає близькість:

Жив тин у тин із братом МВ. Оп. 7.

Пор. рос.: *Стоят бок о бок*.

б) Стосунок до часу:

1. *H+від*: наступність від одного моменту до другого: День от дня очекиваємо Вел. IV, 255. – Що матуся плаче год від году Чуб. V, 838. – Вже-ж я час од часу хорію ИП. II, 120. – Ой ти сьогодні у мене, а я завтра у тебе, тиждень од тижня, а рік од року, аж до самого віку Дем. 53. – Сказано, пора од пори усе маяться (люди) ЗЮР. I, 173. – Рік від року милейкий до боку Е. Зб. 36, 31. – І ніч від ночі не досиплела Е. Зб. 36, 227. – Все й рік від року токма до віку Е. Зб. 35, 29.

Паралельні звороти *H+до, з, за*:

Ой рік до року, ой вік до віку Е. Зб. 35, 58. – Год з году усе багатів Кв. Щ. л. 9. – Час за час а ближей к вечору Ном. 8278. – День за день, ніч за ніч, і к смерти ближче Ном. 8277.

Пор. рос.: Час от часу не легче Попов 63; нім.: Tag für Tag, Jahr um Jahr.

2. *H + y = що + H*: День в день (= що день) той бідний в багача на роботі ЖС. IV. 97. Пор. ст. р.: **Ляхи** идахоу днь в день (XII) Ип. 843.

Чого таки тобі раз у раз до церкви ходить? ЗЮР. I, 50.

Паралельні звороти *H+по*: Стука раз по раз, мов його домовик душить Ном. 3142. – Раз по раз кричить Нов. Дух. м. 12.

3. При злучникові *що*: Що година, що минута сподівається (козаченька) Kolb. W. 130. – Плачу-ж я плачу що день, що година Коцип. 47. – Буду що день пїана Чуб. IV, 507. – Що день Бога хвалить, і що день людей дурить Ном. 183. – Що в Бога день, усе голову їсть Ном. 2724. – Весна, весна, що день красна Мил. 70. – Що неділя – жовті чоботи Чуб. V, 215. – Полетів-би що година дівчат одвідати Лавр. 28. – Що літо Кв. I, 9. – Що час войско турецькоє прибувало полем і водою Літ. Сам. 193.

Пор. лит. *kas mets* = що-рік, *kas vakars* = що-вечір; *kas nakts* = що-ніч.

Паралельні конструкції з генитивом і акузативом (рідче): див. Функции генитива в юр. яз. обл. стор. 204.

4. При злучникові *с к о р о*: В суботу, скоро свѣт, войска козацкіє и московские гору опановали Літ. Сам. 143. – Встаю я раненько, скоро світ, подивлюся на подвірїє, лише слід Kolb. P. I, 334. – Цілював-би, обіймав-би, скоро є охота Kolb. P. II, 242.

в) Стосунок способу: Будеть жалоба очи на очи о пинези АЗР. I, 7 (1347). – Для широкости писма их слово от слова в потверженье нашо не вкладаючи, велѣлисмо АЮЗР. I, 178 (1570). – Росказали есьмо слово от слова до книг наших канцелярейских вписати АЮЗР. I, 189 (1572). – Отпущено неволников бѣсурманских на волю голова за голову, на свободу Вел. I, 509. – За которих людей, голова за голову, хотят взяти розміною Татар Вел. III, 164. – Волѣли до одного един на другом, умѣрати Вел. IV, 202. – Хоть будем один на одному лягати, а не можем тобі Жидів-рандарів до рук подати ЗЮР. I, 62. – Витер огню дерево об дерево Рудч. Ск. II, 106. – Ишли бояри ряд по рядочку Мил. 132. – Ой їхали бояри ряд по ряду Чуб. IV, 325. – Що летять галочки ряд по рядочку, зозулечка на передочку Метл. 151. – Рука в руку Жел. 342. – Слово в слово Жел. 885. – (Вони) идут рада в раду Kolb. P. IV, 284. – (Коза) ледви ступає нога за ногов ів. 263. – Все за ним хогі слід у слід ів. 69. – Слово по слову зийшли ми говирков на Гуцулив давних Е. Зб. 26, 1. – Тепер христосуйтеь та бережненько, щоб кістка об кістку останніх не порозбивали Кв. I, 125. – Лата на лату сади, а копійку на горілку держи Ном. 11719 (можливо, що цей зворот поширився з суб'єктн.: лата на латі сидить). – Одно з одним схожається і з празником хвалебним поздоровляється; а мене плече з плечем, пола з полою торкає і в вічі не видає ЗЮР. I, 27. – Ой заступайтесь хлопці, славні запорозці плече поз плече Сб. ХИФО. VI, II, 90. – Жизнь біс батька яка Ном. 2084 (еліпса: біс батька зна яка, себ-то ніхто не зна яка – погана, пор. рос.: чорт знает какаая жизнь).

Пор. рос.: Он попал точка в точку; они идут рука об руку, нога в ногу; учить слово в слово; они ударились голова об голову; глаз на глаз.

IV. Номінатив прийменний

I. Номінатив апозиційний.

Коли номінатив акцентується в мові, то його виділяється з речення в приложення до займенника особового або вказівного, що в такому разі править за формальний підмет речення; місце такого приложення здебільшого препозитивне що-до підметового займенника.

Препозитивно: Ті хлопці, той собі каже ні, а той собі каже ні Чуб. II, 422. – Молод козак, я ще ожениюся Лукаш. 74. – Миргородський капітан, він розумний чоловік Сб. ХИФО, VI, II, 103. – Баша Турецький бусурменський, недовірок Християнський, по ринку він похожає Макс. II. – Ой синяя ожинонька, вона льону не пов'яже, ой чужая чужинонька, вона правдоньки не скаже Метл. 60. – А вже-ж ті вороженьки, правду вони кажуть Коцип. 10. – Ой що попи, ой що дяки, вони грошей наберуться Чуб. V. 1032. – Зозуля, це – удовиця; зозуля, то з дівчини М. Пр. 8. – Посаг, скарби, все то фрашки Гол. I, 365. – В раю пташки, то – твої дружки, чорний шовк, то – твої кістки, дрібне золото, то – твої сльозки Чуб. IV, 255. – Бідність, багатство, все то божа воля; з милим вік жити, то – щаслива доля Чуб. V, 228. – Відьми є рожденні і вчені. Рожденна, та чужого не займе, а свого не попусте, а вчена, то скажена М. Пр. 68.

Пор. руськ. билін.: А и молодой Дунай, он догадлив был;
Молодой Иван Гостиной сын,
Он пил чару зелена вина;
Царица Елена, Симеону царю она сон рассказала;
Доселева Рязань, она селом слыла (Потебня Из зап. по рус.
гр. II, 202).

лит.: o tas spickbuks, tas mudu prigavo «о той шахрай, він нас обох одунив»; žals aũzolelis, tai bus jo tevelis; baltos smilkites, tai bus jo mamuže «зелений дуб, то буде його батько; білий пісок, то буде його мати» (Попов, 44); нім.: Die prächtigen Coulissen, sie waren bemalt im hochromantischen Stile; франц. в питайних реченнях: votre père, donne-t-il de l'argent? яз. Авести zarathustrō ʕrītāmō, hvō ne vasti „Заратустра найсвятіший, він бажа нас» (Попов, 44), санскр. agnih pūrvebhir r̥ṣibhir idjo nūtanāir uta sa devān ā iha vakṣati «Агні оспіваний від давніх і нових мудерців, він хай привезе сюди боги» (Попов, 44).

Постпозитивно: Ось де я, доля твоя Бал. 70. – Чого він торопиться, оцей торопений кінь Канів. п.

Пор. франц.: Elle me traite toujours comme un enfant, maman (Liais). – Il est là, ton bon portrait (Flaubert).

II. Номінатив незалежний (непогоджене приложення).

Дуже близький з конструкції до номінативу апозиційного при підметі, що виражено займенником, номінатив до об'єкту, що виражено займенником; такий номінатив можна назвати непогодженим приложенням, наприклад:

А порохо братнеє, видѣти его широко очи продрал еси Ив. Виш. (АЮЗР. II, 222). Оттой то хліб, що з гамазіїв добре люди розібрали, чи не треба-б його поповнити Кв. I, 145. – Повели кривого танця, так що другі дівчата! їх і не видно за нею Кв. II, 100.

Пор. ст. р.: Конь, ієго же любиши и ѣздиши на немь, отъ того ти умрети Лавр. 16. – Мстиславичъ Всеволодъ, внукъ Володимерь 'єго же в гнаша Новгородци отъ себе Лавр. 289 (Потебня, II, 201).

Влр.: И котореи старцы при церкви живут, дает золотой казны не считаючи Др. рус. ст. 174; польськ.: Zbójce, którzy cudze imienie drapieża, ma jem być wszystko imienie zabrano (Потебня. op. cit. II, 201); нім.: jener aber ich werde ihm Nichts geben Dietz 463; франц.: Moi, il ne me sait pas; гр.: ἐκεῖνος δε, οὐ δώσω αὐτῷ οὐδέν Dietz 463.

III. Приложення при підметі (при номінативі дієслівної особи): Не багато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував ИП. II, 3. – На що тобі жінка, камінь за плечима Коцип. 3.

Близько до цього сполучення при номінативі дієслівної особи номінатив паратактичного речівникового прикметування, напр.: Того ж року турецькіє войска, сили великіє вийшли противко цесара християнського Літ. Сам. 162, паралельні конструкції: войска в великих силах і великі сили турецьких войск.

Паратактичне прикметування – іменне речення: Що цар вартує, як сидить на престолі царськім, корона на голові, булава в руці, – що він тоді вартує? Е. 36. VIII, 119 (з короною на голові, з булавою в руці). – Іде козак в Україну, мушкет за плечима Чуб. V, 86. – Прийшла до неї жінка, уся голова пов'язана і йде і оха Кв. I, 223.

Пор. франц.: Elle savait toujours apparaître le sourire sur les lèvres et les yeux rayonnants (Br. I, 319).

IV. Номінатив прикметниковий, як непогоджене прикметування (постпозитивно): Дають мені сто червінців – золотії, дають мені й пару коней – воронії Чуб. V, 529. – Ударив грім на синій двір, убив жінку, діток двоє – чорняві та й обоє Мил. 48.

Відмінність звороту «дають мені сто червінців – золотії» від «дають мені сто червінців золотих» власне в тім, що прикмета, виражена в прикметнику, виділяється в самостійну одиницю мови, висовується в свідомості на ближчий кін, акцентується; звичайніші звороти з «що» перед прикметником.

V. Номінатив при дієприслівнику. Їхавши отець по морі, а дідусь старенький і зупинив його корабель Чуб. II, 20.

В стар. яз.: Ушиковавши теди Ивоня войско, пришло до битви Крон. Боб. 286. – Которого видячи всѣ, рекль князь Московскій: праве королевичъ Полскій АЮЗР. II, 112 (1494). – Ино мы, висулавши с obu сторонъ тихъ ихъ рѣчей, и видѣлося намъ и паномъ радѣ нашей АЗР. II, 64 (1509). – Вечерь зближившись, а братия зъ нѣщимъ отити мусѣли до домовъ своихъ Арх. ЮЗР. I, XI, 117 (1635). – Потом обудивши са ѿревичъ Никита, наполнило са срде его радости Пам. укр. м. V, 13 (XVIII).

Вказані звороти підносяться до номінативу з погодженим дієприкметником, що було за доби більшої дієслівності, а значить і самостійности прикметника.

Приклади в ст. р.: И пришьдъ Изяславъ Мьстиславичъ к Киеву, и бѣ Игорь разболѣл ся в порубѣ и бѣ боленъ велми Ип. 28. – Андрей же то слышавъ и бысть образъ лица его попустнѣлъ Ип. 109. – Изяславичъ Мьстиславъ ведучи в помощь отцю своему Угры, и слыша Володимер Галичський, оже идетъ Мьстиславъ Изяславичъ Ип. 65. – Выскакавъ же вси прочіи изъ лодья, и рече Олег Лавр. 10.

Влр.: По Великой рѣкѣ лед идучи, християном силно много хором подрало и запасов снесло Пск. I, 234 (Пот. II, 197). – И мало время поизойдучи, пришел Чурила Пленкович Др. рус. стих. 164 (див. Потебня. op. cit. 197–199).

V. Номінатив покликовий

Номінатив подибується, як осередкове слово в реченнях іменних нерозчленованих покликових, напр.: Ой я нещасний, що маю діяти Коцип. I. – І не бідна головочка! Ном. 1640. – Е, чоловік! чорт заволік Ном. 2896. – Чоловічина! одна душа в чоботі, друга в животі, а третя по світу Ном. 2970. – А, лиха година! Ном. 3545. – Се чума бендерська! Ном. 3569. – О Боже-ж мій, очка мої, очка мої чорненькії ИП. I, 86. Ах лихо і біда! Не йди замуж молода Kolb. W. 205.

Сюди-ж найдогідніше віднести еліптичні звороти, що виражають пожадання: Вічний покой предкам і дідам ЗЮР. I, 55. – Гаразд, гаразд, пане Саво, щаслива година! Закр. 13. – Година вам щаслива! щоб ви бачили сонце, світ і діти перед собою Ном. 4563. – Щаслива му друженька, коби не приїхав Kolb. P. II, 114. – Заким жидів загодиш, щоб на них хороба! ЖС. II, 206.

Номінатив покликовий, як і вокатив, дуже поширений в скр. і гр., напр.: скр. aho ġıram aho kántir aho dhāirjañ Nal. 3,17; гр.: οἶ γω τάλαινα, ὦ τάλαιν ἔγω Electra 674, 807, в латинськiм акузатив: O me miserum!

VI. Номінатив у функції вокативу

Дуже часто номінатив виступає в функції вокативу, як і навпаки, вокатив в функції номінативу; це з'явище загально індо-європейське, його дасться вияснити подібністю функцій обох відмінків, їх незалежністю в реченні; зокрема до помішання форм номінативу й акузативу спричинилася певно їх однаковість у множині. Помішання номінативу з вокативом ми подибуємо переважно в піснях; почасти це буває з вимог ритму або рими:

Рости, рости, червоний мак, вище мене Мил. 144. – Місяць ясний, місяць ясний не світи нікому Мил. 71. – А ти, коточок, не ховайся в мішочок Мил. 42. – Збирай збирай, наш отаман, всю челядь на двір Мил. 120. – Світи місяць, світи ясний, ще й вечерня зоря Мил. 117. – Ой ти, дубок кучерявий, листя твоє рясне Чуб. V, 13. – Ой ти, Дунай, ти бистренький, перекажи до батенька, най батенько приїжджає Е. 3б. 36, 207. – Розступися, сира земля, бо я піду живий в тебе Чуб. V, 468. – Ой прийди, зовиця, прийди сестриця, та прийди до мене ночувати... в тій саме пісні: Не бійсь зовице, не бійсь сестрице... Мил. 90. – Ти улиця – безумниця, хто по тобі ходить Мил. 68. – Ой уставай, челядь, засвіти свічі Метл. 242. – Не наступай Литва, буде меж нами битва Чуб. IV, 346. – Мій хозяйіне, моя й пара дорога! Моя й правда дорога Мил. 206. – Біль моя тонка, біла! як я тебе, беле, шовком потчу Мил. 83. – А ти вечерок, напни холодок Мил. Жлк. 140. – Діжа, діжа! треба до тебе віхта й ножа Мил. Жлк. 36. – Фортуна нещасная, що ти виробляєш? Уш. п. Чуб. V, 397. – Вна сина твого кличе: сивий мій соколик Roszk. 40. – Оце тобі за те, щоб не віщувала, проклята личина Чуб. II, 101. – Молодик, молодик! в тебе роги золотії Ном. 268. – Вус! тихо сиди, як бороду голять Ном. 1305. – Іди зима до Бучина, бо вже ти нам докучила Ном. 622. – Знай, коза, своє стійло Ном. 991. – Циганочка-махлярочка, вволи мою волю Лавр. 16. – Покинь, покинь, старий бондар... покинь відер набивати Чуб. V, 428.

Міну номінативу з вокативом ми знаходимо також у людових піснях інших слов'янських народів.

Запитання і завдання

1. Простежте за текстом, у яких випадках в українській мові вживають номінатив?
2. Що виражає номінатив при дієсловах активного стану?
3. Що виражає номінатив при перехідних дієсловах пасивного стану, які утворилися від дієслів активного стану?
4. Коли вживають номінатив при дієсловах наказового (вольового) способу?
5. Як поєднуються номінатив абстрактних іменників з дієсловами?
6. З якої семантики номінативом іменників виступають дієслова *брати, взяти, обнімати*?
7. Які іменники найчастіше виконують функцію дієслівної особи? Проілюструйте прикладами з тексту. Наведіть самостійно аналогічні приклади.
8. Коли прикметники виконують функцію дієслівної особи? Проілюструйте прикладами з тексту. Наведіть самостійно аналогічні приклади.
9. За яких умов в індоєвропейській мові – основі могли вживатися особові займенники у формі номінатива при дієсловах?
10. Коли особовий займенник 2-ої особи у формі номінатива виступає у наказовому способі?
11. Яка особливість уживання займенників *воно, що, щось*? Коли займенник *воно* має вказівне значення?
12. Як виявляє себе номінатив при дієсловах *бути, стати* та інших?
13. Формами яких відмінків можуть бути виражені іменні частини складеного іменного присудка, якщо підмет виражений іменником з конкретним значенням?
14. Коли абстрактні іменники у номінативній формі виступають частинами іменного складеного присудка? Які типи абстрактних іменників найчастіше виконують цю синтаксичну функцію?
15. Як змінюється «присудкова сила» дієслова *бути* (стати), коли сполучається з іменами, які означають часові поняття? Яких категоріальних змін набувають ці імена?
16. Як кваліфікували типи речень з такими іменами О. Потебня та О. Шахматов?
17. Які іменники найчастіше сполучаються з «зеровими» дієсловами *бути, стати*?
18. У чому особливість вживання номінатива при дієслові *бути* у зв'язку з інфінітивом?
19. Які два випадки треба розрізнити, коли «ймення фунгує» в присудковій ролі? Розкрийте суть першого і другого випадків окремо.
20. Які є думки вчених про цей тип присудків? Яким мовам ще властивий такий тип присудків?
21. За яких умов дієслівну зв'язку *є (єсть)* у теперішньому часі в іменному складеному присудку не пропускають?
22. Якої семантики може бути присудок – «речівник» (іменник)?
23. Наведіть приклади речень з прикметниковою частиною іменного складеного присудка.
24. Які є думки вчених про заміну форми номінатива формою інструменталія в українській мові?
25. Коли іменна частина присудка може бути виражена формою орудного відмінка іменників?
26. Як вчені пояснюють, що треба вважати підметом у реченнях з займенниками *то, це* (типу: *То була моя сестра; Це страховисько був вовк*)?

27. Коли є «вагання номінатива з інструменталем»?
28. При яких ще дієсловах «номінатив конкурує з інструменталем»? Наведіть 8–10 прикладів.
29. Коли номінатив буває у «вільнім зв'язку з дієсловом» (номінатив адвербіальний)?
30. Коли буває номінатив кількісного означення?
31. У чому специфіка зворотів з подвійними іменниками місця, часу, способу (типу: Йдемо хата від хати; Рік від року краще; Раз у раз зустрічається)?
32. Що значить «номінатив апозиційний»?
33. Що значить «номінатив покликовий» (вигуковий)?
34. Коли номінатив виступає у функції вокатива?

Пояснення окремих слів

- Номінатив – називний відмінок;
датив – давальний відмінок;
адвербіальний – обставинний;
атрибут – означення;
апозиція – прикладка;
покликовий – вигуковий;
зовний відмінок – кличний відмінок;
чинний – дійовий;
чинність – дія;
вольовий спосіб – наказовий спосіб;
речівник – іменник;
плеонастичний – надмірний;
зовник – звертання;
ніякий рід – середній рід;
зерове дієслово – нульова дієслівна зв'язка;
генітив – родовий відмінок;
предикат – термін судження, той, в якому щось говориться про предмет мови (суб'єкт);
у семантичному синтаксисі – те ж, що й присудок;
фунгувати – очевидно, функціонувати;
пень – корінь;
релятивний – відносний;
спійка – зв'язка;
інструменталь – орудний відмінок;
причасник – дієприкметник;
акузатив – знахідний відмінок;
об'єкт – те, що й додаток;
горувати – переважати;
препозиція – перед (іменником);
постпозиція – після (іменника);
вокатив – кличний відмінок.

Шевельов Юрій Володимирович
(Юрій Шерех)

(17. XII. 1908 – 12. IV. 2002)

Шевельов Юрій Володимирович народився 17 грудня 1908 року в місті Ломжа Білостоцького воєводства у Польщі. Більша частина його дитинства і роки навчання пройшли у Харкові. Після закінчення тринадцятої трудової школи, а згодом Першої торговельно-промислової школи він став студентом Харківського Інституту Народної Освіти, який на межі 20–30-х років ХХ ст. реорганізували у Харківський педагогічний інститут професійної освіти, саме тому Юрій Шевельов, закінчивши своє навчання у лютому 1931 року, отримав диплом ХППО. Від вересня 1931 року він працює викладачем української літератури в Харківському комуністичному газетному технікумі, але оскільки викладання літератури було дуже політизоване, то через рік він переходить на викладання української мови.

В аспірантурі Юрій Шевельов навчався в Харківському університеті під керівництвом Л. А. Булаховського, кандидатську дисертацію підготував у 1939 році. У цьому ж навчальному закладі він працював від 1938 до 1943 року. Під час Другої світової війни у 1943 році Ю. Шевельов потрапляє до Львова, в 1944 році – у Східну Словаччину, а згодом у Німеччину. З 1946 по 1949 рік Юрій Шевельов обіймає посаду професора слов'янської філології Українського Вільного Університету в Мюнхені. У 1950–1952 роках він також був лектором Університету в Люнді (Швеція). Про своє життя в Україні та Європі Юрій Володимирович залишив цікаві спогади: «Я – мене – мені... (і докруги). Том 1. В Україні. Том 2. В Європі», видані у Харкові 2001 року.

Від 1952 року Юрій Шевельов працює в університетах США: у Гарвардському – з 1952 по 1954 рік, а в Колумбійському – з 1954 по 1977 рік. Крім цього, він мав тривали лекторати в інших університетах Америки (Берклі – 1959, Мічиганський – 1965, Каліфорнійський – 1970). А загалом професора Юрія Шевельова запрошували з викладами більше десяти університетів США. Саме на час роботи у США вчений підготував найважливіші наукові та публіцистичні праці.¹ Як лектор-гість він виступав з доповідями у Канаді, Фінляндії, Швеції, Австрії, Німеччині, Великій Британії, Україні та інших країнах.

Крім роботи в університетах, Юрій Шевельов виконував обов'язки президента Української Вільної Академії Наук (ВУАН) у США (1959–1961, 1981–1986), члена редколегії «Енциклопедії українознавства» як відповідальний редактор та автор багатьох її статей. Він також був членом редколегій низки американських та європейських лінгвістичних журналів, брав участь у наукових конференціях і читаннях, в їх організації та проведенні.

Юрій Шевельов – учений широкої філологічної орієнтації, зразок «того класичного типу філолога у неподільності лінгвістичних та літературних зацікавлень, який у ХХ ст. майже нездійснений...».² Але все ж мовознавчий доробок ученого-славіста є чи не найвагоміший, бо він і сам вважав лінгвістику найголовнішою справою свого життя. Як мовознавець Юрій Шевельов розпочав наукову біографію з середини тридцятих років, коли Л. А. Булаховський запропонував йому зробити мовностилістичний аналіз

¹ Гриценко П. Професор Юрій Шевельов (Штрихи до портрета видатного мовознавця) // Київська старовина. – 1998, № 6. – С. 148.

² Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех): Матеріали до бібліографії. – Нью-Йорк, 1998. – С. 14

поетичних збірок П. Тичини. Після захисту кандидатської дисертації Ю. Шевельов написав низку праць, присвячених різним питанням лінгвістики: розмежуванню української й білоруської мов, історичній фонології праслов'янської мови, історичній морфології, синтаксису й лексикології української та інших слов'янських мов, а також антропологічні та етнологічні студії, розвідки про окремі пам'ятки й велику кількість рецензій, що часто з'являлися в різних періодичних виданнях.

Є певна хронологічна послідовність на осі мовознавчих зацікавлень ученого. На початку наукової діяльності він зосереджував свої наукові інтереси переважно на аспектах функціонування української мови та на проблемах лінгводидактики. Ю. Шевельов є автором кількох підручників для середньої школи (Грамматика української мови для середньої школи. – Харків, 1934. – Част.1: Морфологія. – Співавт. Н. Каганович (Перевид. 1935, 1936); Грамматика української мови для середньої школи. – Харків, 1934. – Част. 2: Синтакса. – співавт. Н. Каганович (перевид. 1935, 1936).

У довоєнний час Юрій Шевельов також працює над дослідженням особливостей мови творів П. Тичини та І. Котляревського і друкує низку статей переважно в наукових записках та збірниках Харківського університету. За дорученням Л. А. Булаховського вчений пише розділ про структуру простого речення до першого академічного видання «Курсу української літературної мови» (він вийшов аж у 1951 році за ред. Л. А. Булаховського, але авторство Ю. Шевельова не зазначено). У воєнні роки вчений недовго перебував у Львові, однак цей час був дуже важливим у його творчості. Особливості функціонування української мови в Галичині відкрили для нього нові перспективи дослідження. Згодом він про це сказав: «...з переїздом до Львова мовні відмінності стали для мене особливо виразними. При цьому це були не просто місцеві діалектні риси, а й інакша традиція літературної мови, зокрема плеканої в пресі, літературі, школі, мові інтелігенції на щодень».³

У повоєнні роки, особливо після переїзду до США, Ю. Шевельов активно працює над загальними питаннями історичного, передовсім загальнослов'янського мовознавства, але українська мова постійно була об'єктом його досліджень і чи не вперше у його працях її було поставлено у контекст світової славістики.

У науковому доробку вченого є «вічні» теми, до яких він, озброєний сучасними знаннями і новими фактами та узагальненнями, повертався протягом усього життя. До таких тем належить, наприклад, проблема формування української літературної мови, яка в працях ученого розглядається на широкому діалектному та історичному тлі, або проблема, радше «псевдопроблема», єдиної давньоруської мови⁴. У праці «Чому общерусский язык, а не віборуська мова?», беручи за основу діалектні дані й великий переконливий матеріал з історії східнослов'янських мов, Ю. Шевельов незаперечно доводить, що «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була тотожна з російською, не була предком, або нащадком, або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючись від 6 до 16 ст.⁵

³ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови (Перевид.). – Львів, Нью-Йорк, 1996. – С. 7.

⁴ Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех): Матеріяли до бібліографії. – С. 20.

⁵ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської плотогонії: Дві статті про постання української мови. – К.: КМ Academia, 1994. – С. 16.

Ю. Шевельов показав розвиток фонологічної системи української мови від праслов'янської основи аж до сучасного її стану на широкому історичному, діалектному, міжмовному й текстуальному ґрунті. Він установлював глибинні системно-причинові зв'язки між окремими фонетичними змінами, давав панорамну картину розвитку української мови в її історичному розрізі. Учений-лінгвіст написав низку праць із проблем української літературної мови («Нарис сучасної української літературної мови», 1951), її взаємодії з діалектами (зокрема Чернігівщини і Галичини); розмежування української і польської мов (ст. «Проблема українсько-польських лінгвістичних відносин від 10-го до 14-го ст.», 1952, англ. мовою), української і білоруської мов (розвідка «Щодо проблеми утворення білоруської мови», 1953, англ. мовою) та інші. Визначний учений не минув соціолінгвістичної мовної проблеми й написав фундаментальну працю «Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя 1900–1941» (англ. мовою, 1989; український переклад – О. Соловей, 1987).

Юрій Шевельов досліджував деякі мовні пам'ятки, зокрема «Збірник Святослава 1076», «Кодекс Ганкенштейна» та інших.

Учений широкого наукового діапазону, він є також автором статей з історичної морфології, лексикології, лінгвостилістики, антропонімії української мови, з питань українського правопису. Йому належать фундаментальні праці про українських мовознавців: О. Павловського, автора першої в українському мовознавстві друкованої граматики живої народної української мови («Грамматика малоросійського нарѣчя», 1818), К. Михальчука, В. Ганцова, О. Курило.

Ю. Шевельов досліджував не лише українську, а й інші слов'янські мови. Він також був редактором багатьох лінгвістичних та літературознавчих журналів і збірників, зокрема журналу «Сучасність» (1978–1981), серії історичних фонологій слов'янських мов (Гейдельберг, 1973–1983), збірок праць В. Сімовича (1981, 1984) та О. Потебні (1992). З 1992 року він був членом редколегії журналу «Мовознавство» (Київ).

Повний список наукових праць (872) поданий у книзі: Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех): Матеріали до бібліографії / упорядн. Андрій Даниленко і Лев Чабан. – Нью-Йорк, 1998.

Юрій Шевельов – лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2000).

Помер Ю. В. Шевельов 12 квітня 2002 року в Нью-Йорку. Його прах поховано в Бостоні.

Література

1. Горбач О. До 60-річчя професора доктора Юрія Шевельова. – Мюнхен: Б. в., 1971. – 87 с.
2. Збірник на пошану професора доктора Юрія Шевельова // Український Вільний Ун-т. Філософічний ф-т. – Мюнхен, 1971. – Т. 7. – 506 с.
3. Одарченко П. Наукова і літературна діяльність професора Юрія Шевельова // Одарченко П. Українська література: Збірник вибраних статей. – К., 1995. – С. 233–244.
4. Видатний філолог сучасності: Наукові виклади на честь 85-ліття Ю. Шевельова. – Х.: Око, 1996 – 92 с.
5. Гриценко П. Професор Юрій Шевельов (Штрихи до портрета видатного мовознавця) // Київ. старовина. – 1998. – № 6.
6. Зорівчак Р. Патріарх української філології: До 90-річчя від дня народження академіка Юрія Шевельова // Вісник НТШ. – 1998. – Ч. 19–20.
7. Юрій Володимирович Шевельов (Шерех): Матеріали до бібліографії. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, НАН України та Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 1998. – 200 с.
8. Сверстюк Є. Абсолютний слух до правди вирізнив людину великої культури – Юрія Шевельова // Літ. Україна. – 2002. – № 19. – С. 3.
9. Зорівчак Р. П. Шевельов Юрій Володимирович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 834–835.
10. Дзюба І. Юрій Шерех – літературознавець і культуролог // Юрій Шевельов. Вибрані твори. – К., 2008. – Кн. II. – С. 5–32.
11. Масенко Л. «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови» // Юрій Шевельов. Вибрані твори. – К., 2008. – Кн. I. – С. 5–25.
12. Степаненко М. Листи Юрія Шевельова до Олекси Ізарського. – Полтава: Видавець Шевченко Р. В., 2014. – 385 с.
13. Юрій Шевельов. Українська літературна мова. Джерело доступу:
<http://historians.in.ua/index.php/ukrayinska-mova/302-yurii-shevelov-ukrayinska-literaturna-mova>
14. З «Першої столиці» – за океан: До 100-річчя від дня народження Юрія Шевельова. Джерело доступу:
<http://korolenko.kharkov.com/shevelev.htm>
15. Боярова Л. Г. Юрій Шевельов про мовну політику в радянській Україні. Джерело доступу:
http://www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/boyarova/shevelov_movna_polit.pdf

Основні лінгвістичні праці Ю. В. Шевельова

1. Из спостережень над мовою сучасної поезії: Про мову поезій П. Г. Тичини // Уч. зап. Харк. держ. ун-ту ім. О. М. Горького № 20: Зб. праць кафедри укр. мовознавства. – 1940. – № 1. – С. 41–99.
2. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського // Там само. – С. 131–170.
3. Стиль політичної лірики П. Г. Тичини // Наук. зап. Ін-ту мовознавства. – К., 1941. – Т. 1. – С. 3–51.
4. Граматика української мови: посібник для гімназій. Ч. 2: Синтакса. – Мюнхен: Українська трибуна, 1947. – 86 с. (співавтор).
5. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.
6. Синтаксис простого речення : Курс сучасної української літературної мови. Т. 2: Синтаксис. – К.: Радянська школа, 1951. – С. 5–141 (видруковано без зазначення автора).
7. Ще про назви Дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного: Відповідь К. У. Фалькові // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 807–821.
8. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови. До постанови питання // Записки НТШ.– Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. – Т. 169. – С. 252–264
9. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус // Сучасність, 1987. – 295 с.
10. У довгій черзі: проблеми реабілітацій (Виступ на I конгресі Міжнародної Асоціації українців у Києві 27 серпня 1990 року) // Сучасність. – 1990. – Ч. 12. – С. 69–79.
11. О. О. Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця // Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти / УВАН у США. – Нью-Йорк, 1982. – С. 7–46.
12. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? : З проблем східнослов'янської глотогонії // Другий Міжнародний конгрес українців. – Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Мовознавство. – Л., 1993. – С. 54–65.
13. Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах: Безособові речення на *-но / -то* із знахідним відмінком додатка // Зб. ХІФТ. Нова серія: Т. 1. – 1993. – С. 139–152.
14. Двомовність і вульгаризми: Дисиміляція плинних в українській літературній мові: (Олексі Горбачеві) // Видатний філолог сучасності. – Х.: Око, 1996. – С. 5–12.
15. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994–1995 р. – Л., 1996 р. – С. 19–29.
16. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського. – Чернівці: Рута, 1998. – 80 с.
17. Попередні зауваги до вивчення мови та стилю Сковороди // Записки НТШ. – Л., 2000. – Т. 239. – С. 177–211.
18. Історична фонологія української мови. – Х.: Наукове вид-во «АКТА», 2002. – 1054 с.
19. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – 160 с.
20. Вибрані праці: У 2-х кн. Кн. I. Мовознавство / упоряд. Л. Масенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 584 с.

Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. Переклад з англійської – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.

36. Нові закономірності у скупченнях приголосних (середньоукраїнська доба та стислий огляд подальших процесів)

8. Випадіння приголосних зі скупчень

Найхарактернішим випадіння приголосних було для скупчень, що склалися з трьох елементів і більше. Спрощення таких скупчень, зазвичай здійснюване усуненням зімкненого в серединній позиції, почавшися, мабуть, іще наприкінці давньоукраїнської доби [...], набуло великого поширення за ранньосередньоукраїнських часів і пізніше не припинялося. Ним охоплюються три типи скупчень, залежно від того, який приголосний займає серединну позицію: зімкнений (зімкнено-щілинний), фрикативний чи сонорний [...].

*** а). У скупченнях із зімкненим (або зімкнено-щілинним) у серединній позиції саме він, як правило, й випадає. Це стосується таких скупчень:

stn: **чесно** (Молд. гр. 1488) та ін.;

std: **шесдесят** (Молд. гр. 1460) та ін.;

zdn: **празноүюще** ‘святкуючи’ (Остр. Бібл. 1581) та ін.;

(*r)ščk*: *horszkow* (Люстр. Луцьк 1552, але *horszczku* дат. одн.), **зморшки** (Крех. Ап. 1572), **дошках** (Крех. Ап. 1572, але **дошки** ак. мн. – Гр. 1564, Луцьк; О обр. кін. XVI ст.) (інші приклади див. нижче).

З другого боку, в пізніші часи деякі скупчення знову з’являються в поновленій етимологічній формі (можливо, тільки на письмі)¹. Пор. **дощка** (Льв. Ставр. бр. 1595; Памва Бер. 1627), **дощками** (Саков. 1622; Вґчн. пек. 1721), **дошкү** (Могила 1661), **дощьки** (Виг. Єв. поч. XVIII ст.) – суч. укр. літ. *дощка*, але в позиції перед голосним і досі *дощок*. Проте в деяких випадках усі приголосні були «врятовані» завдяки вставленню голосного, пор. **везна** (Фіоль 1491 – і так само нині в житомирських і закарпатських говірках) проти літ. укр. *безодня* та **вездонү** ак. одн. у Ладом. Єв. кін. XVI ст. Суперечність між бажаною з погляду морфології єдністю морфеми та фонетично зумовленою тенденцією спрощувати скупчення приголосних розв’язувалася здебільшого перемогою останньої. Для сучасної української мови типовими є такі приклади:

stn: **радісний** (пор. **радо(с)тоттво(р)ны(й)** – Славин. 1642), **мєсник** (: *пѣмста*), **корісний** (: *кѣристь*), **захисний** (: *зѣхист*), **перелєсник** (: *лєстїти*), **шістна́дцять** (*t* у середині слова пишеться, але не вимовляється, пор. **шєснадцѣтъ** – Гр. 1685, Заріччя поблизу Виноградова), **існувати** (: *істѣта*), гуцульський гідронім **Нересний** (: *нєрєст*) тощо;

zdn: **пїзній** (пор. рос. *опозѣтъ* ‘спізнитися’; пор. **позни(й)** – Славин. 1642), **поїзний** (: *пѣїзд*);

ždn: **тіжня** (: *тїждєнь*)²;

¹ Пор. випадки надпоправного написання **прєрстни(й)** ‘грудний’ (Славин. 1642), **частникү** (Пирят. 1691), де ніколи не було *t*: укр. *пєрса*, укр. *часнік*, рос. *чесно́к*, пол. *czosnek* тощо.

² Проте займенник *ко́жний* не утворено від форми **koždnyj*, якої ніколи не існувало. У сер. укр. **кождній** (наприклад, Пирят. 1685, Вірші Кл. Зин. 1690 тощо) був звук *d*, згодом заступлений прикметниковим суфіксом *n*, можливо, не без впливу білор. *кѣжны*. Форму *кожний* (~ *кажний* ~

stl: *щаслівий* (: *щастя*), *улісливий* (: *лестіти*), *росліна* (: *росте*); проте в тих випадках, коли існує можливість поплутання з іншим коренем, *t* зберігається: *кістлявий* (: *кістка* на відміну від *кіска*), *пестлівий* (: *пестити* на відміну від *пес*);

stkl: *скло* (< *stьklo*; пор. **СКЛО** – О обр. сер. XVI ст., Славин. 1642, але **СТЯІНИЦА** – Dictionarium 1649);

stc: *звістці* (: *звістка*), *хустці* (: *хустка*), *мистця* (: *мистець*, хоча можливою є й форма *митця*, від якої нещодавно постало зворотне утворення *митець*, наприклад, Смотрич 1973) тощо, де *t* пишеться, але не вимовляється. Проте іменник *місце* не виводиться від *місто*; це є запозичення з польської (суч. пол. *miejsce*; давн. пол. *mies(t)ce*);

можливо, *stk*, якщо *цькувати* виводиться від *уст(á)*, як у випадку рос. *наустить* ~ *науськать* із (можливою) проміжною формою **(u)stк(ovati)* (але див. 3.10); проте за винятком позиції перед іменниковим суфіксом *-k-*: *вістка*, *хустка* тощо;

čtv у слові *чверть*, пор. *четвёртий*; але це слово скидається на перероблене пол. *ćwierć*.

У запозичених словах, що з'явилися в XIX–XX ст., сполука *C + ts(*)k* має *t* лише на письмі: *туристський*, *студентський* тощо.

б). Скупчення з фрикативним у серединній позиції, як правило, втрачали його, інколи вкупі з попереднім приголосним. Здебільшого це спостерігається в поодиноких словах, що не об'єднуються в довші ряди, на кшталт:

tšč: *чавити*, якщо це дієслово виводиться від *tvščav-* 'порожній';

mhl: (*i*)*мла*, пор. рос. *мелá*, болг. *мъглá*, бойк. *имгліту* 'імжичити';

rtvc: *мерцём* (пор. **МЕРТВЦЕМ** – Бог. і Лаз. 1719); звідки й зворотне утворення *мрець* (пор. **МЪРТВЪЦА** – Ізб. 1073);

rvš: *перший* (мабуть, запозичення з пол. *pierwszy*, пор. діал. сх. укр. *первий*);

rvl: *черлений*, топонім *Черлянка* (на південь від Гайнівки на Підляшші; засвідчено від XVI ст.), пор. *чербоний*.

У двох словах чужомовного походження, *гётман* і сер. укр. **ЛИННИКИ** 'мотузярі' (Вірші Кл. Зин. 1690), говорити про втрату приголосного саме в українській мові не випадає. Перше з цих слів бере початок із сер. верх. нім. *houbetman*, але в українську мову потрапило з чес. *hejtman* або пол. *hetman*; друге виводиться не від *лінва*, а безпосередньо від пол. *lina* (з сер. верх. нім. *līne*).

Як виняток, міг утрачатися й перший приголосний, частіше в чужомовних словах із неясною морфемною будовою, наприклад, у сполуці *nšp* у сер. укр. **КГРЫШПАН** 'мідянка' з нім. *Grünspan*; з-поміж питомих слів це трапилося зі сполукою *lhk/vhk* у слові *вожкій* (< *vьlgьk-*; пор. 18.5).

Як впливає з наведених вище даних, вибір приголосного-жертви зумовлюється не ступенем його звучності, а розташуванням у скупченні: за кількома дрібними винятками втрачається завжди серединний. Спрощенню сприяє артикуляторна однорідність складників скупчення (*stn*, *stl*, *zdn* складаються виключно з зубних; пор. також бойк. *бóрше*

кожен ~ *кажен*), відому в поліських говірках, засвідчено з XV ст. (Гр. 1451, Луцьк; Вол. Єв. 1571; Солонина 1688), але траплялася вона надзвичайно рідко й вийшла на перший план щойно в XIX ст. (*кажний* – Грам. Павл. 1826, *кóжний* – Біл. Нос. 1843), коли увиразнилося тяжіння наблизити займенникову відміну до прикметникової (пор. ще одну інновацію XIX ст. *їхній* замість *їх*). Форма *кóждий* ще й досі не вийшла з ужитку остаточно (пор. Стефаник 1897, Франко 1900, Тичина 1933).

‘швидше’ < **bržbše*, де сусіднують два середньопіднебінні, тощо проти таких скупчень, як, приміром, *гвіздки*, *нішкнутти*, *вєрхній* тощо, які складаються з зубних і задньопіднебінних і зберігають свою цілість. Це підкреслюється різним потрактуванням форм типу *звістка* – зубні + задньопіднебінний (без спрощення) проти *звістці* – лише зубні (з утратою *t*), але вирішальна роль тут належить морфологічному чинникові. Найчастіше спрощення має місце в середині кореня, а також на межі кореня з суфіксом – здебільшого в умовах однорідності складників; натомість на межі префікса та кореня воно практично не трапляється³. Сильний вплив морфологічного чинника та невідкинення скупчень із різнорідними складниками – то два нові явища в порівнянні з тим, що спостерігалось за протоукраїнської та давньоукраїнської доби.

*** Втрати приголосних у фразях, стиснутих до меж слова, залежать від особливих умов: *казна-що*, *чортзна-що* (*т* пишеться, але не вимовляється), *дастьбі* (*т* пишеться, але не вимовляється), *бозна*; пор. *кат*, *чорт*, *дасть*, *Бог*.

37. Асиміляція у скупченнях приголосний + *j* (нове подвоєння)

1. Загальні заваги

У сучасній українській літературній мові типовим рефлексом сполук *C' + j*, що стали після занепаду *ь*, який їх був розділяв, є довгі пом'якшені приголосні. Отже, мало місце уподібнення *j* до попереднього приголосного. Це стосується зубних, окрім *r* (*питання*)⁴, і середньопіднебінних (*роздоріжжя*), якщо їм не передують інші приголосні (*щастя*, *розторжя* ‘кінець торгу’). Губні та *r*, утративши здатність пом'якшуватися в позиції перед приголосним [...], з-під цієї тенденції випали (*узгір'я*, *струп'я*). Зазначене подвоєння має місце найчастіше в іменниках сер. роду, але трапляється теж і в деяких іменниках жін. роду (*рілля*), чол. роду (*суддя*), в інстр. одн. іменників жін. роду, що закінчуються на приголосний (*ніч* : *нічю*), в дієсловах (*ллю*) та в застиглих формах (*навмання*, *увіччю* ‘перед очима’ – з походження лок. двоїни слова *око*).

2. Хронологія

Нове подвоєння могло розвинути на основі сполук *C' + j* лише після занепаду ерів; оскільки воно зачепило лише пом'якшені приголосні, а губні, на відміну від середньопіднебінних, випали з-під дії цієї тенденції, то його настання мусило відбутися після ствердіння губних приголосних наприкінці складу (XIII ст. – див. 26.2), але перед ствердінням середньопіднебінних в аналогічній позиції (XV ст. – див. 42.4)⁵. На письмі

³ Такий виняток, як *знуцятися* (де *zn < zhn*; пор. ст. ц. сл. *гноуцьснь* ‘мерзений’), пов'язаний з особливим фарингалним звучанням *h*, зумовлено (чи спричинено) затемненням кореня, який із погляду синхронії, мабуть, має вигляд уже не *-nuš(č)*-, а *znuš(č)*-.

⁴ Літери *я*, *ю*, *є* після подвоєних приголосних уже давно не позначають утраченого *j*.

⁵ Ствердіння *r'* у цьому контексті майже нічого не важить. У південно-західному наріччі нинішні форми на кшталт *п'ір'я* ~ *п'ір'є* можуть походити від первісного *рег'є*, де не було втрати *j* і подвоєння; але так само вони могли розвинути через проміжну стадію **pirr'a* з постанням вторинного *j* і скороченням *r* у ході пізнішого процесу ствердіння, пор. півд. зах. діал. *б'ур'я* ~ *б'уря*.

найраніші випадки подвоєння зматеріалізувалися в XV ст., щоправда – лише на Буковині та Покутті: **обвезаннѣ** ‘обов’язок’ (Молд. гр. 1433), **потвержинне** (Молд. гр. 1462), **оусымнанна** ‘сумнів’ (sic! Молд. гр. 1470); пор. менш певний приклад **осоуженню** ‘осудові’ в Єв. Верк. XIV ст. На інших землях такі написання з’являються щойно в останні десятиріччя ранньосередньоукраїнського періоду⁶, залишаючи все-таки під ту добу радше винятковими: **налляли**, **залляти**, **розолявши** (Трост. Уч. Єв. 1560), **оповедання** (Гр. 1569, Володимир), **вылланаа** (Стр. Хр. XVI ст.), **постановенне** (Гр. XVI ст., Київ). Число таких написань трохи збільшується приблизно з 1600 р., але помітно частішають вони щойно після 1650 р.: **наллаш** (Одрех. гр. 1579), **выллати**, **выллаа** (Ст. Зиз. 1596), **доспѣянню** ‘досягненні’ (Ів. Виш. 1600), **видѣнна** (Транкв.-Ст. 1618), **неушановання** (Любл. бр. 1636), **по(л)ля(н)** (Славин. 1642). Памва Бер. 1627 подає лише **имѣнна** ‘маєток’, **пауценню**, **роззоланне** та **ллатса** ‘ллеться’. Цікаво, одначе, що він застосовує подвоєння у слові **манеллаѣ**, ‘браслет’, запозиченому з італійської (*maniglia*, пол. *manela*), уникаючи скупчення **гј**. З середини XVII ст. таке написання стає звичайним, і кількох прикладів цілком вистачить: **пошанованне** (Гал. 1669), **игранникм** (Радив. 1671), **квѣтованне** ‘розписка за одержане’ (Полт. 1673), **рѣччү** (Полт. 1676), **сполковання** (Пирят. 1686), **Илля** (Пирят. 1689), **збожжя** (Онуфр. Харк. 1699), **Запорожже** (Літоп. Самов. 1702), **Подолле** (Літоп. Граб. 1710), **Россю** (Сам. Вел. 1720), **настѣння** (Конис. 1747) тощо. Один специфічний приклад – в ... **тернню** (Ів. Вел. 1691 – можна тлумачити як доказ, що подвоєння початково мало місце навіть після приголосного, але цей приклад є геть ізольований і покладатися на нього не варт⁷.

Таким чином, усунення скупчень, у яких після занепаду ерів опинився **ј**, шляхом подвоєння попереднього приголосного відбулося в XV ст. на Буковині та Покутті, тобто на українських землях, прилучених до Молдавії, й незалежно від цього в XVI ст. на теренах, розташованих північніше. Перший із цих процесів мав, як здається, суто локальний характер; натомість другий був спільним із білоруською мовою й міг поширитися на Україну саме з Білорусі, оскільки в білоруських пам’ятках подвоєння з’явилося раніше (ще в XV ст.) і було більш поширеним у XVI ст. Нині нове подвоєння охоплює всю білоруську мовну територію, включно з тими її частинами, що відійшли до Росії, зі змішаними рефlekсами в центральних районах Білорусі, де співіснують форми на кшталт **nasenn’e**, **nasen’e** й навіть **nasen’je**. Аналогічний розвиток подій на Україні доводить, що цей процес належав до тих, які охопили всю слов’янську частину Великого князівства Литовського. Втім, оскільки він надалі тривав на час знесення литовсько-польського кордону по Люблинській унії, то й поширився легко в західному напрямку аж до Карпат. Чи заторкнув він також і Закарпаття, залишається нез’ясованим. Панькевич зафіксував лише чотири приклади позначення нового подвоєння в цілому корпусі пам’яток, писаних у цьому регіоні: **надвѣррїа** (Сокирницький

У говірках, де м’який **р’** зберігся, він може подвоюватися (*nĭrrĭa* та ін.). Такі випадки зафіксовано, зокрема, в розпорошених місцевостях південно-східної діалектної зони.

⁶ Єдиний раніший приклад із-поза меж буковинсько-покутської зони – **пренесеньник** (Луц. Єв. XIV ст.) – то очевидна описка (повторення букв).

⁷ За ще один доказ на користь подвоєння після приголосного могло б правити суч. укр. *обійстя*, якщо воно виводиться з ***ob(ь) + i + tĭje** (*i* – як у дієслові *i-ty*) > ***obyj-t’je** > ***obyjt’a** > *обійстя*; але ймовірніше це слово являє собою перероблене пол. *obejście*.

збірник XVII ст.), **збѣжжа** (двічі) та **жатѣтя** ‘жнива’ (Марамороський Урб. XVIII ст.). Сюди варто ще додати прізвище **Илляшковичъ** (Покр. записи 1773, Сокирниця), але одержане число так чи так залишається неістотним, і ці випадки завжди можна приписати впливам із-за гір. І все ж, зважаючи на ту обставину, що в сучасних говірках подвоєння має місце, нехай тільки на початку слова (пор. **Ѡу**, **Ѡála** на південь від Ужгорода; пор. **изолляла**, **прѣллявъ** у Няг. 1758), більш імовірним буде припущення про поширення зміни **С’ + j** на подвоєний **м’** який приголосний також і в цьому регіоні. Щоправда, такий висновок ставиться під сумнів тим, що в говірках, які мають форми типу **ллю**, подвоєнням зачеплено й слова, де ніколи не було **j**: **mal’ar**, **sto’ar** тощо. Питання лишається відкритим.

Два незалежні процеси в українській мові – перший на Буковині та Покутті й другий на решті української території (та в білоруській мові) – можна порівняти з двома іншими цілком незалежними один від одного процесами за межами України, що дали той самий наслідок, а саме в північно-східних російських говірках (в основному район В’ятки та Вологди) і в південно-східних болгарських (Странджа). Усе це – незалежні одна від одної ідентичні відповіді на однаковий виклик, пов’язаний з новою появою **j** у складі скупчень приголосних після занепаду **ь** (такі скупчення у праслов’янській мові усувалися). Варто також відзначити, що в обох українських зонах (включно з білоруською) подвоєння відбулося до ствердіння середньопіднебінних⁸.

3. Умови та наслідки

У ґрунті речі, зміна нових скупчень, до яких належав **j**, на подвоєні приголосні являла собою прогресивну асиміляцію: палатальний **j** цілком уподібнювався до попереднього палаталізованого приголосного. Здебільшого це траплялося на межі морфем, власне – майже в усіх випадках, окрім дуже нечислених кореневих морфем, що з них, як видається, подвоєння й подосі збереглося в одному-єдиному дієслові **лляти** (щодо інших прикладів – див. 37.4).

Принагідно варто пригадати, що приблизно під ту саму добу кілька типів скупчень приголосних на межі морфем зазнали перетворення на довгі приголосні, наприклад, **D + Rd (сѣжати > [ě]áti)**, **Rd + D (дѣчьцѣ > do[ě’]i’)**, зубний зімкнений + зубний щілинний (**веретьса > берé[ě’]a** та ін. (див. 36.5–6 і 11)). За цих умов подвоєння на велику міру зробилося засобом позначення морфемних меж. У цю модель вкладалися більшість слів із новим подвоєнням. Ледве чи будши причиною нового подвоєння, цей чинник відіграв, однак, вирішальну роль у його збереженні. Як і в інших тогочасних явищах, тут ідеться про факт морфологізації звукозміни.

Цю обставину слід брати до уваги, поцінуючи фонематичний статус нових подвоєних приголосних. На суто фонетичному рівні вони протиставлялися простим (неподвоєним) приголосним, і можна навести кілька мінімальних квазірозрізняльних пар на кшталт (**святіня**: (**паву**)тіння, (**ж**)мєня: (**й**)мєння. Запровадження нової відмінності між приголосними за довготою збільшило набір приголосних фонем на 10 (**d’ : d̄’, t’ : t̄’, s’ : s̄’,**

⁸ Див. мапу 64 у *ДАБМ* і в Андреевої (див. вибрану бібліографію) на с. 62. Схоже подвоєння мало місце в угорській мові (XI–XV ст.), де **sj, zj, nj, lj, šj, dj, tj > ss, zz, ŋñ** (на письмі *ny*), **ll** (на письмі *ly*, тепер [j]), **šš, đđ** (на письмі *gy*), **řř** (на письмі *ty*).

z' : z̄', c' : c̄', n' : n̄', l' : l̄', ž' : ž̄', š' : š̄', č' : č̄'). Однак із морфологічного погляду, за винятком кількох особливих випадків, що розглядатимуться в 37.4, ці нові приголосні вживалися як складники двох морфем, чим створюються передумови для розкладення, скажімо, *d̄'* на *d'* + *d'* (наприклад, *grūd̄'dya* = корінь *hrud'*) + суфікс збірності⁹ *-d'* + закінчення *-a*). Під кутом зору діакронії тут можна додати постання десяти нових фонем, відтак реінтерпретованих як сполуки двох однакових простих коротких приголосних.

4. Збереженість нового подвоєння

Нове подвоєння пом'якшених приголосних, початково поставши зі скупчень, у складі яких був *j*, збереглося тільки частково. Його усунення зайшло особливо далеко в південно-західному наріччі. Нове подвоєння цілком зникло, за винятком форм дієслова *лі́ти* (у цій зоні частіше – *ля́ти*), на кшталт *ля́ю* ~ *лю*, на Поділлі й на всій території, розташованій західніше від нього до приблизної лінії Володимир-Волинський – Рівне – Шепетівка, що обмежує її з півночі; і це означає, що на цих теренах подвоєння перестало відігравати роль морфологічного сигналу, залишково зберігши тільки у згаданому корені. Це може мати зв'язок з тією обставиною, що в окресленій зоні загальне число випадків подвоєння на межі морфем було меншим, ніж у північному та південно-східному наріччях: воно не охоплювало зворотних дієслів, оскільки енклітичний займенник *ся* тут не приєднувався до дієслова, тобто не перетворився на постфікс. Таким чином, у цій просторій зоні нове подвоєння являло собою лише проміжну стадію в переході скупчень *S' + j* у простий пом'якшений приголосний: *hrúd'ja* > *hrúd'd'a* > *hrúd'a*. Факт існування такої проміжної стадії засвідчують пам'ятки XVI–XVII ст. (наприклад, Одрех. гр., Ст. Зиз., Ів. Виш., Транкв.-Ст., цитовані в 37.2 – переважно до середини XVII ст.) вкупі зі збереженням нового подвоєння в дієслові *лі́ти* ~ *ля́ти*. Останньому сприяло, мабуть, чергування нульового голосного в одних формах та повноцінного голосного в інших, на кшталт імп. *лий*; цим уможливлувалося скорочення кореня до одного-єдиного приголосного, чому дієслівні корені навагал опираються, а отже за корінь у дієслові *ля́ти* править не *l̄'*, а радше *l' ∅ l̄'*¹⁰.

Навпаки, в південно-східному наріччі та в сучасній українській літературній мові нове подвоєння на морфемних межах збереглося краще, хоча в інших випадках здебільшого зникло. До типових прикладів його усунення належать:

*** а). Християнські ймення: *Кася́н*, *Уля́на*, *Матя́ш* (гр. *Κασσιανός*, *Ἰουλιανή*, пол. *Matyjasz*; пор. прізвище *Ўллянич* – Пирят. 1723 – від **Ull'ana*), за винятком імені *Лля́* (гр. *Ἠλίας*); пор. також брак подвоєння в непрямих відмінках імені *Васи́ль* : *Васи́ля* тощо (гр. *Βασίλειος*).

б). Іменники жі́н. роду, що сприймаються як безсуфіксальні, серед них і запозичені: *кутя́*, *попадя́* (гр. *κοῦκκία*, *παπαδιά*), діал. *бадя́* 'ночви' (тур. *badia*) і *свиня́* (пор. форми з подвоєними приголосними в середньоукраїнській мові: **свинне́** ак. мн. – Уч. Єв. 1604, Київ; **свинна́ми** – Транкв.-Ст. 1618; **свиння́** – Сл. безд. 1670; **свинни́ѣ** ном. мн. – Конис. 1747, *свиння́* – Грам. Павл. 1826; подвоєння в цих словах і досі збережено в багатьох

⁹ Насправді роль суфікса виконує не *-d'*, а тотожність пом'якшеного приголосного з попереднім пом'якшеним приголосним.

¹⁰ Див. Жилко, *Нариси*, с. 166: мапа з частковою ізоглосною цієї форми. Подвоєння має місце також у формах теп. часу дієслова *тка́ти* : *тче* (= [č̄e]), але з іншої причини.

північноукраїнських говірках (Дорогичин, Кобрин, Вороніж; на Берестейщині – у слові *кутя́*). Через вплив традиції або можливого нюансу збірності в значенні, подвоєння збережено в слові *рілля́*. Іменник *породі́лля* виводиться не безпосередньо з дієслова *породи́ти*, а з іменника жін. роду **porodil'*, в якому присутній суфікс *-ěl(ь)*; він походить від форми інстр. одн., де *l'* завжди подвоюється в цьому типі відміни, пор. *скріпка ста́не породі́ллю* (Драч 1972).

в). Числівник *трéтій* у жін. і сер. родах та в непрямих відмінках: *трéтя, трéте* тощо.

г). Поодинокі слова, запозичені з грецької: *дяк* (*діа́кос*); однак у тих словах, які ввійшли в українську мову писемним шляхом, *i* зберігається як повноцінний голосний у: *дия́кон, дия́вол* тощо.

г). Дієслова (крім *літи*): *обкілюва́ти*, в якому *i* показує походження від *кілля*, а не від *кіл*: *кола́*, звідки мусила б була постати форма **обкіллюва́ти*. У дієсловах *ся́ти* та *зя́ти* небажаного скорочення кореня до єдиного приголосного уникнуто завдяки повторенню *a* (*ся́яти, зя́яти*) або поновленню застарілих форм із *y* (посталим із *i*: *си́яти*), проте пор. *зая́зля* в чернігівця Тичини (1934).

У двох випадках нове подвоєння було відкинута внаслідок морфологічного водно-стайнення:

а). Коли префікс закінчується на приголосний, а корінь починається на *j*, як у дієсловах *роз'їхати́ся, з'явити́ся*, – за умови, що прикінцевий приголосний префікса зазнав асиміляційної палаталізації (не конче присутньої в усіх говірках). У дієслові *з'їсти* вимова [ʒ'] і досі є дуже поширеною, хоч і вважається за ненормативну (пор. *зз'їли-смо* – Полт. 1671, *зз'їв'ь* – Книж. госп. 1788, *ззіли* – Грам. Павл. 1826, *ззіла* – Леся Українка 1911). Якщо дієслово *роззявля́ти* походить від *роз+явля́ти* (Соболевський), це є випадок застиглою нового подвоєння внаслідок розриву етимологічних зв'язків із твірним словом.

б). Такі прикметники, як *Бо́жий, не́сій, о́рлій, ове́чий*, зазнали потужних впливів логічного водностаєння. Їх непрямі відмінки цілком достосовано до регулярної прикметникової відміни. У формі ном. одн. нормальний фонетичний перебіг мусив би був дати форму чол. роду з іншим голосним кореня, ніж у формах жін. і сер. родів, і дві останні мусили б були мати, на відміну від чол. роду, нове подвоєння. Отже, сподіватися випало б таких форм:

*р'ьсьїі, р'ьсьїа, р'ьсьїе > *р'ьсьї, *р'ьсь'а, *р'ьсь'е*

(суч. укр. літ. *не́сій, не́ся, не́се*);

*ов'ьсьїі, ов'ьсьїа, ов'ьсьїе > *ов'ьсьї, *ов'ьсь'а, *ов'ьсь'е*

(суч. укр. літ. *ове́чий, ове́ча, ове́че*);

*бо́зьїі, бо́зьїа, бо́зьїе > *бо́зьї, *бі́зь'а, *бі́зь'е*

(суч. укр. літ. *Бо́жий, Бо́жа, Бо́же*).

Вочевидь, ці разючі відмінності між різними формами були зведені нанівець уже в зародку, і це рівною мірою стосувалося як голосних, так і приголосних. Форми з різними голосними таки засвідчено в середньоукраїнській мові для декотрих із-поміж цих прикметників (*вжъжъ, сквѣтълхъ* – Бер. Нанк. поч. XIV ст.), натомість форми з подвоєними приголосними – лише в закарпатських говірках (*pyss'a* ‘песа’). Можливо, той самий тип уодностайнення представлено в займеннику *чий, чий, чіе*, де слід би було сподіватися *чий, *ч'ч'а, *ч'ч'е* (за умови, якщо *ь* перед *j* давав різні рефлекси в сильній і слабкій позиціях).

*** Найкраще нове подвоєння збереглося в північноукраїнському наріччі. У сучасній українській літературній мові можна спостерегти постійно чинну тенденцію усувати нове подвоєння в усіх випадках, коли воно не виконує морфологічної ролі, пор. *в очу́* (Лукаш 1968) замість нормального *увіччю́*; у середньонадніпрянських говірках зафіксовано неподвоєння приголосних в інстр. одн. іменників жі. роду (на кшталт *тінь* : *ті́нню* > *ті́ню*); ба навіть у північних говірках трапляються поодинокі випадки скорочення довгих приголосних (*зубо́ча* ‘скоса’ – Сосниця). Подвоєння ніколи не зберігається наприкінці слова (*питання́* : *пита́нь*). З другого боку, подвоєння могло поширюватися навіть на деякі нові запозичення, як у слові *стаття́*, перейнятого з російської, мабуть, у XIX ст.

У слові *війя́* подвоєння має первісний характер, бо корінь закінчується на *j* (пор. чес. *oj*, гр. *οἰήϊον* ‘шолом’) і до нього після занепаду *ь* приєднався суфікс *j*. Отже, це є рідкісний приклад збереження суфікса *j* в іменнику сер. роду без жодної звукозміни. Ту саму засаду застосовано до збірного іменника *лушні́я* (хоча й пізнішого утворення). У прикметнику *ляній* подвоєння спричинено прогресивним уподібненням *n'* до попереднього *l'*, але в говірках може спостерігатися специфічне розподібнення, внаслідок якого подовження *n* спричиняє скорочення *l'*: *ляній* (Здовбунів).

48. Нові приголосні звуки *g*, *ʒ* та *f*; розповсюдження звука *ʒ*

1. Загальні заваги

Широкомасштабне контактування середньоукраїнської мови з західними мовами призвело, серед іншого, до масового напливу запозичених слів зі звуком *g* (а також із звуком *f*), що для них у мові не було точного відповідника. Зі свого боку підсистема задньопіднебінних приголосних мала вільне місце для *g*, оскільки в ній бракувало парного дзвінкого до глухого *k*:

k –
x – *h*

Цим створювалися передумови для повторного впровадження *g*, якого давньоукраїнська мова позбулася наприкінці XII – на початку XIII ст. [...]. Трохи пізніше впроваджено африкату *ʒ*, що становила дзвінкий відповідник *c*, а африката *ʒ*, що становила дзвінкий відповідник *č*, обійняла деякі нові позиції. Ці дві інновації також почасти були зумовлені зовнішніми контактами української мови. Нарешті, виключно цими контактами спричинено появу фонем *f*. Укупі впровадження цих чотирьох звуків істотно змодифікувало набір приголосних фонем в українській мові.

2. Засвідчення та хронологія повторного впровадження звука *g*

Оскільки в азбуці бракувало осібної букви на позначення другого дзвінкого задньопіднебінного, починаючи з 1388 р. у світському письменстві для цього застосовувано спеціальний диграф *кг*¹¹, ужитий, наприклад, в іменах **Кгирдивид** (Гр. 1388, Лучиця), **Кгастовтць** (Гр. 1392, Краків), **Идикгиа** (Гр. 1393, Краків). З наявних даних випливає, що цей звичай

¹¹ Він нагадує середньовічний грецький диграф, що мав ту саму звукову вартість, хоча порядок літер у ньому був зворотний: *γк*. Пор., наприклад, суч. гр. *υκαζι* ‘газ’, *υκρι* ‘сірий’.

започатковано в польських канцеляріях. Найперші приклади його вживання писарями на власне українських теренах припадають, як здається, на 1424 р. (**Швитрикгаило** – Гр. Снятин). Можливо, писарів, ліпше обізнаних із латинською та польською правописною традицією, не вдовольняло нерозрізнення **g** та **h** у документах, які вони мали писати кирилицею, особливо коли йшлося про власні імена на кшталт **Сонькґґшковицю** дат. (Гр. 1446, Пуні); у церковні книги ця практика теж утворювала собі шлях, однак це знов-таки стосується власних назв (**Кгомороу** ак. – Ап. Ант. XV ст.). Щойно з XVI ст. цей диграф починає траплятися і в інших словах: **кґмахоумъ** ‘будівлям’ (Люстр. Крем’янець, 1552), **кґрунґты** ном. мн. (Крех. Ап. 1571), **о диф.фонкґахъ** (Лавр. Зиз. 1596). На останні роки XVI та початок XVII ст. припадають спроби вживати замість нього латинську літеру «g» або новостворену спеціальну кириличну букву **г**: **ф’ґгоура** (Кл. Остр. 1599), **гроно** (Памва Бер. 1627); однак і диграф **кґ** дотривав аж до XVIII ст. (**Якґелло** – Літоп. Граб. 1710).

Ці факти спонукають до висновку, що написання буквосполучки **кґ** у XIV–XV ст. не конче мусить указувати на поновлення звука **g** в українській мові поза такими регіонами, як Закарпаття та, можливо, Буковина [...]. Вони скорше являють собою правописний куншттик, винайдений задля збереження в кириличному письмі тожсамості латинського запису імен власних. В усний ужиток звук **g** знову потрапив, мабуть, уже в XVI ст., ба навіть тоді, вочевидь, це була риса, притаманна мові освіченої верстви. Так можна витлумачити, зокрема, ту обставину, що в М. Смотрицького буква **г**, укупі з **ф**, **ѣ**, **ѵ**, **ѿ**, кваліфікується як **странна** ‘чужомовна’, через що він спеціально застерігає від помішання **г** та **г**, беручи за приклад рідкісне чужомовне слово **одигітрія** ‘проводирка’ проти широко вживаного слов’янського **горá** (1619). Цим також пояснюється спорадичний невмотивований ужиток **кґ** на місці **h** у чужомовних словах (наприклад, **кґолдоват** ‘ушановувати’ – Гр. 1393, Молодечно – з пол. *holdować*) чи навіть у питомих (**кґанни** ген. одн. – Льв. Ставр. бр. 1595). Із другого боку, звук **g** напевне поширився в поточному вжитку на зламі XVI–XVII ст. щонайпізніше. То був час появи перших українських поселенців на землях, що тепер належать до південної частини Воронізької обл. (Росія), – і при цьому в тамтешніх українських говірках звук **g** уживається (наприклад, **гнóття**, **герліа** тощо).

До часу остаточного защеПЛення чужомовного **g**, тобто принаймні впродовж цілого XV ст., його відтворювано то за допомогою **г**, то за допомогою **к**, а винятково – навіть за допомогою **д**. За приклад можуть правити власні імена **Олк’ґрта** ген. (Гр. 1359, Перемишль) ~ **Олґирдович** (Гр. 1388, Молодечно) – лит. *Algirdas*; **Жидимо(н)т** ‘Жигмунт’ (Гр. 1458, Житомир)¹². Використання **h** як заміника **g** визначило форму деяких запозичених слів: **скарга**, **вага**, **борг** тощо (з польської або за посередництвом польської), закарп. **бетюг** ‘хворий’ (з уг. *beteg*), **грунь** (з румунської – хоча згодом закарпатські, буковинські та лемківські говірки повторно запозичили те саме слово вже як **грунь**), **гірло** (з рум. *gîrlă*) та ін. Заміна **g** на **к** є досить частим явищем упродовж усього середньоукраїнського періоду й у різних регіонах, наприклад: **кґроу(н)тоу** ген. одн. (Одрех. гр. 1630 – Лемківщина), **пелкримация** ‘паломництво’ (Шаргор. 1660 – Поділля) тощо. Пор. середньоукраїнську назву кримського міста **Козлов** (тепер Євпаторія) з тур. *Gözleve*, в якій, звісно, не обійшлося без народноетимологічного водностаїння.

Не всі форми, де **к** стоїть на місці «західного» **g**, являють собою українську реакцію на нього. Існують німецькі діалекти (у Баварії та інде) з переходом **g** > **k**, звідки походять і деякі чеські форми з **k** – на кшталт слова **kruchta** ‘хори’ чи імені **Markéta** (нім. літ.

¹² Точніше, звичайно відбувалася заміна **g** на **d**. Пор. суч. укр. діал. (Чернігівщина, Київщина) **кєнді** ‘валянки’ з рос. **кєнґи** (в кінцевому підсумку – з карел. **kengä**).

Gruft, Margarete). Деякі з-поміж цих форм були запозичені з чеської мови – або безпосередньо, або за посередництва польської. У таких випадках проблеми звука **g** для української мови, звісно, не існувало. З другого боку, співгра форм із **k** та форм із **g** після повторного впровадження цього останнього звука в українську мову спричинила появу надпоправного **g** замість **k** у деяких чужомовних словах, запозичених українською мовою, наприклад: *tnim* (засвідчене з 1545 р.) з нім. *Knote, tпейцар* ‘назва монети’ (засвідчене з 1738 р.) з нім. *Kreuzer* (дальші приклади в 48.3)¹³.

3. Умови та наслідки

Як показано в 48.2, звук **g** був наново впроваджений десь на початку XVI ст. або трохи пізніше (а на Закарпатті, можливо, навіть раніше) у численних чужомовних словах, запозичених із польської мови або за посередництва польської, меншою мірою з угорської, румунської та інших мов. До того часу його наявність у середньоукраїнській мові мала характер нефонемний (у звукосполучі **zg** та на межі морфем, коли приголосні зазнавали асиміляції, як у суч. укр. *Велікдень*, де скупчення приголосних дає звукосполучу [gd]) або маргінальний (можливо, у звуконаслідувальних словах на кшталт суч. укр. *теллота́ти*).

З теоретичного погляду, впровадженням **g** заповнювалася прогалина в підсистемі задньопіднебінних, яка трансформувалася від

k		k	g
	до		
x	h	x	h

Однак на практиці звук **g** перебував на периферії системи фонем, поки залишався прикметою чужомовних слів. Коли деякі з-поміж цих слів із плином часу були остаточно засвоєні (як *і́анок* із нім. *Gang* через пол. *ganek*), звук **g** таки по-справжньому заповнив означену прогалину. Проте число цих слів було невелике; поза тим, починаючи з XVIII ст. доплив цих слів у більшості діалектних зон (що всі вони перебували під російською зверхністю) припинився, бо нові чужоземні слова приходили через російське посередництво й переймалися зі звуком **h**, частково з огляду на вплив південноросійських говірок з їхнім звуком **γ**, частково з огляду на наявність у літературній російській мові одного-єдиного звука **g**, якому в українській регулярно відповідав звук **h**; як наслідок, була застосована систематична заміна будь-якого російського **g** українським **h**.

*** Така ситуація призвела до того, що в більшості українських говірок та в літературній українській мові, згідно з офіційними правилами, запровадженими 1933 р., ужиток **g** обмежується невеликою групою слів, запозичених у XVI–XVII ст., які перетривали з того часу (деякі були втрачені через природну плінність словництва), хоча й без поповнення новими елементами, що для нього не було жодних передумов. Ба більше: відносно незначна кількість цих слів та

¹³ Хибне сприйняття німецької опозиції напружених і ненапружених, що їй судилося бути переосмисленою в українській мові (та взагалі у слов'янських) як опозиції між глухими та дзвінкими, також могло в деяких випадках призвести до зсувів від **g** до **k** і навпаки. Проте навряд чи можна сказати те саме про заміни **k** на **g** у запозиченнях румунського походження на кшталт *герлі́га* чи *гляг* (рум. *cîrlig, chiag*, давн. рум. **cl'ag*).

їхній дещо особливий статус у мові породили в декотрих із-поміж них хитання $g \sim h$, загрожуючи самому існуванню g . Хоча є кілька мінімальних пар із опозицією h та g на кшталт *gráti* : *gráti*, їхню вартість применшують хитання g то в бік h , то в бік k (наприклад, *kráti* – Куліш 1869). На сьогодні в деяких діалектних зонах (на крайньому сході та на півдні) звук g є частково чи цілком витіснений звуком h (наприклад, на Старобільщині, Херсонщині)¹⁴. Більшість діалектів зберігають його в небагатьох словах: *táva*, *táнок*, *гвинт*, *гвалт*, *гўля*, *грунт*, *táзда*, *гандж*, *дзіга*, *грéчний*, *гніт*, *герліга*, *гўдзик*, *татунок*, *гедзь*, *гїгнути*, *джигун*, *телотіти*, *ремігати*, *маглювати*, *мамаліга*, *gráti*, *áгрус*, *дзіглік*, *дрігати*, *дзитарі*, *гляг*, *гринджоблі*, – що вони закоренилися й у літературній мові. Інші вживаються лише в говірках, і для більшості з них точна географія поширення невідома – поза загальним спостереженням, що на заході країни їх концентрація є вища. До них належать, наприклад, *пїлкати* ‘квоктаги’, *пийок* ‘палиця’, *хляга* ‘сльота’, *моргуля* ‘пухлина’ (південна частина Воронізької обл.), *галаган* ‘мідна монета’, *пїла* ‘грижа’, *горголя* ‘наріст на дереві’, *грундзювати* ‘міцно зв’язувати’, *гєнзюр* ‘тирлич’ (Лубні, Полтавська обл.), *táрі* ‘різновид саней’, *хвігура* ‘придорожній хрест’ (Димер, північ Київської обл.), *мациган* ‘паливода’ (Гостомля, північна частина Київської обл.), *відзігортний* ‘чепурний’, *táблі* ‘різновид вил’, *гарахвін* ‘карафа’, *шпигати* ‘жалити’, *хвуганок*, *гирилїця* ‘юрба’, *пимбатий* ‘балакучий’, *хвургелїця* ‘завірюха’, *люббатись* ‘нишпорити’ (Умань), *грис* ‘висівки’, *нігде* ‘нікóли’, *táрнець* ‘міра сипких тіл’, *швáтер*, *галамáгати* ‘торохтїти’, *гарувати* ‘кермувати’, *гдірати* ‘присікуватися’, *підгáрля* ‘воло’ (Бердичів), *градїка* ‘сад’, *гарáпи* ‘сушильня для винограду’, *гугулі* ‘айва’, *грéмплі* ‘знаряддя для чесання вовни’, *магáрик* ‘віслюк’, *táта* ‘готовий’, *гємби* ‘губи’ (Нижнє Придунав’я), *магура* ‘пагорб’, *лагóваний* ‘лакований’, *ломáга* ‘гілка’ (Ужгород) та ін.

Однак у цілому g усе ж лишається периферійною одиницею, що не має потенціалу для експансії. Лише в небагатьох говірках його вжиток був трохи розширений завдяки переходові $k > g$ у деяких позиціях, наприклад у суфіксах **-uk-, -ak-, -ek-** (*гадїога*, *корнїга* ‘коріння’, *каменєга* – Галич), після дзвінких приголосних (*дзєргало*, *ліжга* ‘ложка’ тощо – в розповсюджених місцевостях наддністрянської, бойківської, лемківської, надсянської та закарпатської діалектних зон) або між голосними (*гагáця*, *лелєга* – південно-східна частина Басарабії) тощо.

Непевний статус звука g – цілий час маргінального, та все ж і надалі втримуваного – на дещо химерний манір виражено в поетичному експерименті П. Тичини (1933), де надзвичайно густо скупчено слова зі звуком g (а також з африкатами $ʒ$ і $ʒ̣$ – див. 48.6-7), що частина з них не мають чіткого лексичного значення, аби самим комбінуванням звуків зобразити танок посеред пожежі, який танцюють моїтїгі:

*Поже́жа знов, як той цвітін. Нагрóнджив
огóнь грудьмі, грундзўє трогонджўр
і дзенькотїть заже́рно. Джиг? Джигўха.
А пан джирчїть! Нехáй поска́че. Джиг?
Хто підпáлив? – а дзўськи, догада́йся.*

¹⁴ Цим поверненням від g до h пояснюється наявність h на місці тюрк. k у деяких південноукраїнських топонімах: *Сїрогóзи* (Херсонська обл.) *Кушугўм* (Запорізька обл.) – як гадають, від ногайських форм *Sıyırı Kös* ‘розширений колодязь’, *kıçık kum* ‘малий пісок’ (Отін), тобто тюрк. $k >$ сер. укр. $*g >$ суч. укр. h .

4. Упровадження звука *з* : свідчення писемних пам'яток

Наявність звука *з* і його м'якого відповідника *з'* у середньоукраїнських пам'ятках засвідчено скупо. Найперші записи¹⁵, що походять із Лемківщини, стосуються специфічного топоніма *Dzurdzow* (1485, 1489), *Dzyrdzowa* (1497), тепер *Dziurdziów* у польській мові та *Журдзів* у лемківських говірках (він виводиться врешті від рум. антропоніма *Giurgiu*). Найімовірніше, літери *dz* позначають тут звук *dʒ* або пол. *ż* (відмінний від *з'*) і в такому разі не мають нічого спільного з укр. *з*. Затим іде величезна часова прогалина щодо наявності документальних свідчень, і щойно в XVII ст. диграф *дз* починає вживатися трохи частіше: *ДЗВОНОКЪ*, *ДЗВИНІО*, *ДЗВІЄНКЪ* 'звук', *ДЗВІНАЧИ* – Памва Бер. 1627 (поряд із *ЗВОНЕЦЪ*, *ЗВИНІО*, *ЗВЕНАЦИ*, *ЗВЪКЪ*, як у ц. сл. відповідниках); *ДЗВЕНКЪ* 'звук' ('Ευόδια 1642); *ДЗВА(Н)* (Славин. 1642), *РОДЗИНКА* (Dictionarium 1649; хоча Славин. 1642 подає форму *РОЗИНОКЪ*!), топоніми *Dzinyacz* і *Dzwoniec* (Beauplan 1653; = *Звинячка* на Поділлі, *Дзвониха* на Брацлавщині?), *ДЗВОНОВЪ* (Полт. 1668), *ДЪД ГЪДЗ* (Полт. 1671; але *ГЪЗЪКИ* 'гудзики' – Полт. 1668), *ДОЛИНУ СТРОДЗОВСКЮ* (Пирят. 1699). Тогочасні писарі та автори уникали диграфа *дз*. Показово, що в рукописі Радив. 1671 фігурує форма *ДЗВОНЪ*, але в друкованому варіанті (1676) її замінено на *ЗВОНЪ*; хоча 1688 р. цей автор усе ж уживає *ДЗВОНЯТ*; пор. також *ДЗВОНЪ* – Тассо 1700. Ця нехоть до вживання *дз* цілком могла зумовити такі написання, як *ЗЕТАРЪ* (Ів. Вел. 1690), *РОЗЫ(Н)КОВЪ* (Вірші Кл. Зин. 1690; цей автор, можливо, відтворював *з* у формі *ДЗВЪРЪ*, але загалом йому притаманне нерозрізнення *з* і *з'*), *ЗИГЪ* ак. одн. (Конис. 1753) і навіть *ЗБАНЪ* (Лавр. Зиз. 1596) – попри вимову *zegár*, *rozínkuv*, *žúga*, *žban*; утім, довести це незмога. Пор. також правописні хитання між *цвоницу* 'дзвіницю' та *перезвонивши* в Шариш сер. XVIII ст., чим ясно засвідчується вимова [з], що криється за обома варіантами написання (*ц* і *з*).

З огляду на притаманний правописові консерватизм варто відсунути в часі впровадження звука *з* в українську мову освічених верств трохи назад, тобто приблизно датовати його зламом XVI–XVII ст.

5. Джерела появи звука *з*

Первинні джерела появи звука *g* в українській мові є очевидні: він був запроваджений разом із лексичними запозиченнями з інших мов, насамперед із польської, німецької та литовської. Натомість ситуація зі звуком *з* є не така ясна. Звуки *з* та *з'* були тільки в польській мові, але українська мова – навіть у словах, запозичених із польської, – як правило, має звук *з* там, де його в польській мові не було. Як здається, переважна частина українських слів зі звуком *з* належить до питомої лексики.

Щоправда, все-таки існує група слів зі звуком *з*, що явно мають чужомовне походження. Вони найкраще збереглися в карпатській діалектній зоні та в суміжних із нею говірках (тобто в гуцульських, буковинсько-покутських, бойківських і закарпатських). Йдеться про лексику, пов'язану з гірським вівчарством: *бріндза*, *будз* 'свіжий овечий сир', *дзяма* 'юшка', *дзер* 'сироватка', *какарáдза* 'овечий послід', *спúдза* 'попіл' та ін. – з рум. *brînză*,

¹⁵ Уживання на письмі *дз* у Молд. гр. XV ст. пов'язане з білоруськими або молдавськими впливами (*слоудзъ* дат. одн. – 1442; *помодзи* 2 ос. одн. нак. сп. – 1488). Пор. у слов'янськорумунському рукописі, що вийшов з-під пера Чіпаріу (1627–1679): *дзвѣзда* 'зірка'.

bulz, zeámă, zăr, căcăreáză, spúză відповідно. Північнорумунські говірки зазвичай мають у цих словах **з** на місці рум. літ. *z*. Ці слова (та деякі інші), що мушили були прийти в ході волюської колонізації, становили первісне ядро нової лексики зі звуком **з**.

У тій самій карпатській зоні звук **з** потрапив і до інших слів, уже питомих із походження, які згодом набули поширення на більшій території. Відтак звук **з** з'явився в деяких запозиченнях з інших мов, ніж румунська. У ході бурхливих історичних подій на Україні наприкінці XVI та впродовж цілого XVII ст. вони були розпорочені по різних регіонах, включно з крайніми східними теренами. Сучасний набір діалектних слів із **з** міняється від однієї говірки до іншої, причому їхні ізоглоси, якби їх провести, були б для кожного слова свої. Звук **з** не був консеквентно застосований до жодної групи слів, і вибір тих із-поміж них, які потрапили до літературної української мови, ґрунтувався на грі випадковостей. Попри це, перелічити певні типи слів, або скорше позиції, в яких поява **з** була найімовірнішою, усе ж можна.

Як правило, звук **з** заступав *z*, зокрема, в таких позиціях:

*** на початку слова перед *e*: *дзёркало, дзёнькати*; діал.¹⁶ *дзелёний, дзёрно, дзело* 'зілля', *дземля*;

на початку слова перед *'a*: *дзьякати*; діал. *дзьяб*;

на початку слова перед *и* та *o*: *дзьоб* (проте *ворони позобали* – Свідзинський 1940), *дзюба* 'рябий', *дзуськи, дзюркати* 'бряжчати' (наприклад, Франко 1900);

на початку слова перед сонантом або перед *b*: *дзвін, дзбан*; діал. *дзвір, дзвізда* 'зірка', *дзвист* 'гашене вапно', *дзмії, дзвід* 'журавель';

наприкінці слова: діал. *бедз* 'бузок';

у суфіксах (або псевдосуфіксах) *-oz(a), -uz(a)*: *кукуру́дза*;

діал. *хлябодза* 'негода';

після *n*: діал. *бендзін, піндзія* 'пенсія', *кривондзяка* 'крива палиця'.

Менш часто звуком **з** замінювано середньопіднебінний приголосний: *дзюрчати* (пор. *журкотіло* сер. рід мин. часу – Свідзинський 1934); діал. *дзелізо, дзюрком*.

Унаслідок розподібнення *z + z'* – перехід до *z + з'* у діал. *роздзява, роздзяпиту* 'широко розкрити'.

Африкату запроваджено також – у ґрунті речі, за тих самих умов – у деяких новіших (тобто датованих XVI–XVII ст.) запозиченнях замість *z, c* або *ž*, а саме: *дзитарі* (пол. *zegar*, нім. *Seiger*), *гедзь* (пол. *giez*), *гудзь ~ гудзик* (пол. *guz ~ guzik*), а також *родзінки* (пол. *rozynki ~ rodzynki*, нім. *Rosinen*), *відзігнний* (пол. *ficugierny* 'дженджуристий')¹⁷; діал. (Броди) *хадзій* 'хазяїн' (тур. *hoca* – пор. білоруське діалектне слово *хаджяін*, уживане на Случчині), *кандзюба* (тур. *kançı* 'канчук') і, мабуть, також *дзіга* (тур. *çikrik* 'криничне колесо', тат. *çıgır* 'колесо', уг. *csiga*, пол. *cyga*) тощо.

6. Статус звука **з**

Оскільки система фонем української мови не мала дзвінкого відповідника *c*, у ній було вільне місце для **з**. Крім того, для нього існувала й особлива роль у чергуваннях приголосних, адже після поновлення *g* саме **з** міг правити за його альтернант, лишаючи для *z* функцію альтернанта *h*: *дзіга* : *дзідзі* проти *кріга*: *крізі*.

¹⁶ У цьому реєстрі точний перелік говірок не подається. Загальну характеристику відповідної зони – див. 48.6.

¹⁷ У польській мові протягом XVII–XVIII ст. звук *z* був замінений звуком **з** у таких словах, як *bardzo* 'дуже' та *smark* 'зморшок'.

Незважаючи на такі сприятливі передумови, звук **з** в українській мові глибоко не закоренився. Більшість слів румунського походження, в яких він уперше з'явився, були в ужитку лише серед гірських вівчарів у Карпатах, а дещо пізніше – також у придунайських степах. На решті території країни вони були невідомі. У системі української мови не з'явилося жодного звукового закону, який би сприяв його регулярному ширенню. Цей звук уживався радше як емфатичний засіб (саме через це він так часто обіймає позицію на початку слова) в афективних та звуконаслідувальних словах. Його застосування в деяких запозичених словах польського та турецького походження продемонструвало тенденцію до зростання кількості лексичних одиниць із звуком **з**. Проте жодне з цих явищ так і не набуло рис системності. Таким чином, звук уживається в небагатьох словах за традицією, в інших – як емфатичний елемент (а отже – факультативний), охопивши в обох випадках лише невеличку частину лексики.

На сьогодні звук **з** найбільше поширений у південно-західному наріччі (Карпати, Придунав'я), але оскільки навіть у цих регіонах, як здається, бракує мінімальних пар, то й статус його є непевний. Із просуванням на схід кількість слів із **з** дедалі меншає, а вжиток його стає факультативним. За наявними спостереженнями¹⁸, на Лубенщині, Полтавщині та Конотопщині він є абсолютно факультативний, а, скажімо, на Старобільщині, де ще наприкінці ХІХ ст. він міг факультативно вживатися в кількох словах, тепер його немає зовсім. Звісно, в цьому процесі свою роль міг відіграти також вплив російської мови, яка не має **з**. Початково постання звука в українській мові вписувалося в аналогічний процес, що відбувався на великій території, охопивши Північну Грецію, Македонію, частину Болгарії, частину Румунії, Україну та частину Словаччини. Проте з ХVІІІ ст. ці контакти уірвалися – хоч під яким оглядом їх брати.

7. Статус звука **з** за середньоукраїнської доби

Впроваджувати в українську мову африкату **з** не було потреби, оскільки вона існувала в ній ще з протоукраїнських часів, у карпатському регіоні в повному обсязі, а на решті території переважно в парадигмі дієслів четвертого класу (*ході́ти* : *ходжу́* – див. 3.7). Однак у зв'язку з поширенням **з** відбулося, так би мовити, й поживалення давнішої африкати **з̑**. По-перше, вона потрапила в деякі слова, де її раніше не було (це є вторинний звук **з̑**, що його можна умовно позначити як **з̑₂**), – переважно на місці **ж**, часом у співгрі з **з**. По-друге, за цих умов легше було вживати на письмі диграф **дж** на позначення **з̑**, хоча такий підхід усе ж не набув загального схвалення, й старожитні варіанти написання (традиційні у вужчому розумінні традиційності) були й надалі рясно представлені.

Узявши для початку цей останній момент, хоч він і є менш важливий, слід відзначити кілька прикладів написання **дж** у рамках нової правописної течії: **нѣджа** 'потреба' (° *Ἀδελοφότης* 1591 – якщо то не є друкарська помилка; пор. там-таки: **нѣжды** ген. одн.), **меджа**, **потвѣрджамъ** (Фольварк 1607), **оугладжѣннымъ** 'зголоднілої' Пс. 1624), **гя(д)жѣньє** 'глядіння', **приводжѣ** (Памва Бер. 1627) та ін.

Натомість **з̑**, в середньоукраїнських пам'ятках засвідчено вельми скупо й майже виключно в іменах власних (цю практику започатковано ще з 1394 р.: **Джюровъ** – Гр. Краків – з рум. *Giurau*; також **Джюржа** 'Георгія' – Молд. гр. 1496). Для середньоукраїнського періоду

¹⁸ Мап з ізоглосами вжитку **з** практично не існує. Лише поширення форми *дзвізда* в Карпатах подається в *КДА*, мапа 10.

пор. прізвища **Шлюдженко, Кгородженко, Бижджець** (Реєстр 1649), **Джуровъщенковой** дат. (Полт. 1666), відтопонімний прикметник **Старосанджаровских** (Полт. 1667), прізвища **Гараджиньской** ген. (Полт. 1671), **Маджаренко, Джеджел'їй** (Полт. 1673), відтопонімний прикметник **Джанинскому** (Пирят. 1692), слово **минджи** 'карбівні' (Вірші Кл. Зин. 1690), прізвище **Джечелей** (Літоп. Граб. 1710), слово **єренджер'ї** 'оранжерей' з фр. *orangerie* (Як. Марк. 1724).

Через мале число цих прикладів та їх нецікавість із мовознавчого погляду (здебільшого), додаткової ваги набувають дані сучасної української мови. Оскільки наявні в сучасній українській мові численні форми з **ǰ**, напевне не можуть датуватися пізнішим періодом, ніж XVII ст., ними можна надолужити брак тогочасних писемних свідчень.

8. Джерела появи вторинного звука **ǰ** у сучасній українській мові

Вторинний звук **ǰ** постав у висліді африкації **ǰ** або подзвінчення **ǰ**. Переважно **ǰ** з'являється на місці **ǰ**: *джерело* – пор. болг. *жерело*; *гринджоли* з лит. *gružulys* 'стовп; бантина'; *уджигнути* 'утнути' – пор. корінь у рос. *жгу* 'палю': *сжигать*; *менджувати* 'вимиювати (особливо коней)' з рум. *ținez* 'лоша'; діал. *ханджа*; *джаворонок*; *джуравель*, *заджмури*, *джало*, *джала* 'кропива', *джижкуча* 'кропива' (пор. рос. *жгу*), *джур* 'їда' (з пол. *żur*, давн. врх. нім. *sūr* 'кислий'), *манджати* (пор. *мандрувати*), *погориджа* 'згариче', *джуна* 'жмут соломи' (з уг. *zsup*), *дживкун* 'горобець' (пор. *живий*), *джумара* 'шкварки' (з рум. *jumără*). Водночас звук **ǰ** від початку був на своєму місці в запозичених словах *кинджал* (з калм. *xandžāl*), *дженджурістий* (корінь – як в англ. *ginger* 'імбир'), діал. *ходжачка* (тур. *hoca*), *маджара* 'віз' (кр. тат. *tasar*, літ. укр. *мажара*), *джунджуристися* 'приндиритися' (можливо, з рум. *giugiuli* 'пестити'), а також у (літ. укр.) *дзбан* (< *čьбанъ*).

Подзвінчення **ǰ** сталося у словах *джмелик* (~ *чмелик*), *гандж* (~ *ганч*) з уг. *gáncs*; діал. *перэнджі* 'поручні' (з пол. *poręcze*), *гаджуга* 'смерековий гай' (з рум. *haciugă*), *джулий* 'безвухий' (про овець – з рум. *ciul*), *джерга* 'попона' (з тур. *çerği*) та ін.

Загальний погляд на наведені вище приклади виявляє спільні риси з розповсюдженням **ǰ** (див. вище 48.7): африката часто запроваджується в запозичених словах; сприятливу позицію для її появи становить початок слова; у багатьох випадках дотичні слова відзначаються більшим від пересічного афективним забарвленням.

Окрім поданих вище найтипівших джерел появи **ǰ**, є ще декілька інших. У слові *бджола* звук **ǰ** постав унаслідок прогресивної асиміляції (протоукр. *bьčela* ~ *bьčela*). У бойківських говірках *ǰd* регулярно переходить у *ǰǰ*: *кожджий* 'кожний', *жджати* 'ждати', *тиждж[е]нь* 'тиждень' тощо.

Існують теж приклади безпосередньої співгри зі звуком **ǰ**: *дзбан* ~ *дзбан*, діал. *хадзійн* ~ *хаджійн* (літ. укр. *хазійн*).

Щодо хронології процесу питомі слова ніяких підказок не дають. Проте запозичення з румунської та турецької – двох мов-джерел більшості запозичень із **ǰ** – недвозначно вказують на час до XVIII ст. Наявність форм із **ǰ** у говірках Воронізької обл. на крайньому сході української мовної території доводить, що цей звук уже існував у мові до часу заселення українцями цих теренів, тобто до середини XVII ст. Отже, ці дані доповнюють недостатню засвідченість цього явища в пам'ятках.

За наших часів уживання \mathfrak{z} (як і \mathfrak{z}) стає дедалі рідшим у південно-східних та південних говірках. Цілковитий брак цих звуків зафіксовано, приміром, у говірках Старобільщини. У цій зоні вимова \mathfrak{z} може бути факультативною: наприклад, *журкотів* і *джуркотіння* (Кримський 1904).

9. Упровадження та потрактування звука *f*

На відміну від \mathfrak{z} та \mathfrak{z} , звук *f*, як і *g*, потрапив в українську мову лише разом із запозиченими словами. При цьому, однак, між ними були суттєві розбіжності: по-перше, він був упроваджений набагато раніше, внаслідок контактування з греками, тобто на самому початку існування української окремішності в рамках праслов'янського континууму; по-друге, він був підпертий авторитетом Церкви. Відповідно, його поширення мало йти щаблями суспільної гієрархії не знизу вгору, а згори вниз. У правописі його ніколи не намагалися уникати; навпаки – траплялися надпоправні написання з Φ на недоречних місцях. Незважаючи на все це (або саме через це), звук *f* залишився чужим і зовсім не защепився в говірній мові – навіть на ту обмежену міру, якою защепилися *g*, \mathfrak{z} та \mathfrak{z} . (Єдиний виняток обговорюватиметься нижче). На це існували фонологічні причини: якщо для *g*, \mathfrak{z} та \mathfrak{z} у системі фонем були вільні місця, тобто за наявності їхніх глухих відповідників досить було подзвінчити *k*, *c* та \mathfrak{c} , щоб досягти правильної вимови нової низки звуків, то для *f* такого відповідника бракувало. Український приголосний, що його традиційно позначають як /v/, насправді цілий час являв і надалі являє собою [w]. Губно-зубної фрикативної вимови в українській мові не було зовсім. Упровадження *f* не могло ґрунтуватися на вже вироблених артикуляторних звичках носіїв мови, і вільного місця для нього в системі фонем теж бракувало.

Тому історія *f* в українській мові – то є по суті не його власна історія, а радше хроніка послідовних переходів від одного його замітника до другого, адже впродовж приблизно тисячолітніх марних намагань прищепити звук *f* ці замітники таки мінялися.

Найдавнішим із них був, вочевидь, приголосний *p*, як на те вказує типовість саме його вжитку в християнських іменах на кшталт *Стенан*, *Пилін*, (*І*)*Осип*, *Опанас*, *Остан*, *Пріська*, *Ничінір* – беручи насамперед ті форми, які, попри невизнання їх Церквою протягом багатьох століть, перетривали весь цей час і тепер набули загального поширення. Але колись існували й інші форми такого типу, що їх Церкві пощастило звести нанівець, хоча вони все ж лишили по собі слід у прізвищах (які не пов'язуються настільки безпосередньо з християнським ономастиком). У такий спосіб *Преша* вказує на форму **Oprem*; *Педан*, *Педець* і *Педосенко* (Реєстр 1649) – на форми *Педос* (засвідчену й експліцитно в Полт. 1665) та **Pedir*, *Криштопенко* (Реєстр 1649) – на *Криштон* і т. ін. Пор. також присвійний прикметник *Гапоновой* ген. одн. жін. роду (Баришп. 1637 – гр. *Σοφονίας*). У загальних назвах заміна *f* на *p* також зрідка траплялася: *сописстись* 'софіст' (Син. Патер. XI ст.). Згодом така заміна зробилася нетиповою, хоча ще за ранньосередньоукраїнських часів вона таки мала місце в чималій кількості випадків, особливо в скупченнях приголосних. Для прикладу можна навести такі слова, запозичені в XVI ст.: *tránutni* (приміром, у Гал. 1669 – пол. *trafić*, нім. *treffen*), *ganlık* (давн. пол. *heftlik*, нім. *Heftel*), *ganmyvátni* (пол. *haftować*, нім. *heften*), *kanmán* (тур. *kafan*), *п'яшка* (пол. *flaszka*, нім. *Flasche*), *шаплік* 'різновид діжки' (пол. *szaflik*, нім. *Schafstel*), *мавна* (пол. *małpa*, нім. *Maulaffe*; у говірках – від Хуста до Мукачева – *мáлна*), *umanuvátni* (пол. *sztafirować*, нім. *staffieren*), *pránci* (пол. *france*), *прасунок* 'смуток' (пол. *frasunek*, нім. *fressen* 'жерти'), *люціпер* (наприклад, *люціпера* ген. одн. –

Гал. 1669) і навіть слово *картónля* (пол. *kartofle*, нім. *Kartoffeln*) – запозичене вже у XVIII ст. Пор. також надпоправні форми з **ф** замість **р** у мові-джерелі: **митрофолничь** ‘митрополитів’ (П. літоп. 1223), **нсофом** ‘гісопом’ (Крех. Ап. 1572 – гр. *ὑσσώπος*).

Приблизно тим самим часом датуються варіанти заміни **ф** на **ν**, хоча застосовувано їх далеко рідше. З-поміж християнських імен це можна побачити на таких прикладах, як *Вékла* (гр. *Θέκλα*), *Мамвії* (гр. *Ματθίας*) чи *Саливón* (від гр. *σέλας* ‘сяйво’ та *φανός* ‘світло’; пор. *Seliwon* – Люстр. Житомир 1552), а також *Свиpид* (нехай у дещо химерний спосіб, оскільки тут має місце заміна **ф** у формі **Sfryd* – надпоправному варіанті відтворення гр. *Σπυρίδων*, і в сумі охоплено обидві заміни: **р** ~ **ф** і **ф** ~ **ν**). Серед загальних назв ця заміна (**ф** ~ **ν**) трапляється дуже нечасто: *валюша* ‘сукновальня’ (пол. *folusz*, сер. лат. *fullare* ~ *follare*) та *відзірónний* ‘дженджуристий’ (пол. *ficugierna* ‘коханка’ < *frycigierka* з нім. *Frauenzimmer* ‘жінка’) – обидва, мабуть, не без участі народної етимології (асоціації з дієсловом *валѣти* та префіксом *vid-* відповідно). В усіх цих випадках можлива наявність проміжної стадії з вимовою **хν** – пор. діал. *хвалюші*.

Найдавніші приклади заміни **ф** на **р** та **ν** не конче мусять бути українські з походження. Вони могли початково постати десь поміж балканських слов’ян. Пізніше **р** запроваджено до скупчень приголосних на кшталт **pr**, **pl**, **pt** тощо. Однак українські *rag excellence* способи заміни **ф** пов’язані з застосуванням **х**, а трохи згодом – над усе **хν** (у ґрунті речі, африкати типу *х^ν*).

Оскільки заміна **ф** на **х** є суто українська з походження, вона не надто часто трапляється в християнських іменах, запозичених іззовні, хоча подекуди все ж віднаходиться: *Хрол* (наприклад, Луц. Єв. XIV ст. – гр. *Φλώρος*), *Мамéлха* (Бер. Нанк. XIV ст. – гр. *Μαμέλχθα*), *Хіма* (наприклад, **Євхимъль** – Гр. 1489, Степань – гр. *Ευφημία*), *Хурс* (Люстр. Київ 1552 – гр. *Θύρσος*), *Хомá* (Люстр. Київ 1552 – гр. *Θωμάς*), *Ходор* (*Chodor* – Люстр. Житомир 1552 – гр. *Θεόδωρος*), *Ходот* (*Chodot* – там само – гр. *Θεοδότος*), *Трохим* (Вірм. 1564, Крех. Ап. 1572 – гр. *Τρόφιμος*), **Onohrijdan** абл. (Вірм. 1564 – гр. *Ὀνούφριος*), **Βα(ρ)χγль** (Одрех. гр. 1611 – гр. *Βαρθολομαῖος*), також *Хівря* (гр. *Φεβρωνία*, звідки й *ховрáх*), *Охрím* (гр. *Ἐφραίμ*) і *Ярош* зі звуком **ѣ**, посталим із **х** (гр. *Ἰερόθεος*). Пор. також надпоправне написання **Δμφилоφъль** ген. (Ряз. Корм. 1284, Гал. Єв. 1288 – гр. *Ἀμφιλόχιος*).

У загальних назвах заміна **ф** на **х** – то цілком звичайне явище: *кúхоль* (пол. *kufel*, нім. *Kuffel*; пор. з **кѣфла** ген. одн. – Ів. Вел. 1680), *хúстка* (якщо це слово походить від рум. *fústă* ‘запаска’; інакше, тобто якщо воно походить від пол. *chusta* з іт. *fustagno* ‘бумазея’, то не є вислід українського звукового процесу), *хúра* (пол. *fura*, нім. *Fuhre*), *шухлáда* (пол. *szuflada*, проте нім. *Schublade*), *хúтро* (пол. *futro*, нім. *Futter*), *вухнáль* (пол. *ufnal*, нім. *Hufnagel*), *хуртовíна* (рум. *furtúnă*), *хлóра* ‘шльондра’ (пол. *Flora*, ім’я римської куртизани), *хúга* (рум. *fúgă* ‘утеча’), діал. *хóрма* (літ. укр. *фóрма*; пор. Гр. 1553, Володава: **хормъ** ген. мн.) та ін. З давніших часів пор. **харисен** (Син. Патер. XI ст.). У сучасному українському літературному слові *пρόскура* з гр. *προσφορά* звук **к**, мабуть, вийшов із **х** (**prosxura*), можливо, через помішання зі словом *скура*.

Якщо запозичені слова із заміною такого типу ледве чи віднаходяться в пам’ятках до початку ранньосередньоукраїнської доби, то надпоправні форми з **ф** на місці **х** трапляються дещо раніше, сигналізуючи поширеність цієї заміни вже за давньоукраїнських часів: **Єрифонъ** ‘Єрихон’ (гр. *Ἰεριχώ* – засвідчене, наприклад, у Гал. Єв. 1288, Ізмар. 1496), **фронографа** ‘хронографа’ (П. літоп. 1114), **финиптом** ‘емаллю’ (гр. *χυμευτόν* ‘суміш’). Пор. ще середньоукраїнську форму **фүгтор** (наприклад, Баришп. 1637, 1638; Полт. 1669)

проти суч. укр. *х'утир* (з давн. врх. нім. *huntari*). Химерне сплетіння замін має місце у слові *шерéпа* 'бридка жінка', утвореному від прикметника *шерехáтуй* (*шéрех* – 'дрібна крига на річці'). Унаслідок надпоправної заміни воно набуло форми **šeréfa*, а відтак, після нової заміни *f > p*, – теперішнього вигляду.

Використання *p*, *v* і *x* як заміників *f* являло собою намагання достосуватися до наявної в мові системи консонантизму. Проте число слів зі звуком *f* дедалі збільшувалося, зумовлюючи потребу в спеціальній фонемі на відрізнення цього чужого звука. Саме так постала нова фонема *x*¹⁹ (унаслідок огублення *x*), позначувана як *хв* на письмі. Найперші приклади такого написання припадають іще на XV ст.: ім'я *Єхврем*, прикметник *хварисейска* ген. одн. (Кам.-Буз. Єв. 1411), ім'я *Хв(є)дка* ген. (Гр. 1490, Луцьк), топонім *Печифосты* (Гр. 1537, Львів, нпф.¹⁹), нпф. *форовою* інстр. одн. (Гр. 1539, Остріг), *притрахвили* 'потрапили' (Гр. 1547, Луцьк), ім'я *Мархва* (Люстр. Черкаси, 1552), нпф. *форостом* 'хмизом' (Люстр. Крем'янець 1552), нпф. *по фили* 'за хвильку', нпф. *фалевъный* (Трост. Уч. Єв. 1560), нпф. *форовами* (Перес. Єв. 1561), *хвалшиве* (Крех. Ап. 1572), надпоправні форми *фалы* ген. одн., *печифостский* (Вас. Загор. 1577), нпф. *волфы* 'волхви' (Остр. Бібл. 1581), нпф. *уфалах* лок. мн. (Житом. 1584), *охвѣра* (Уч. Єв. 1585), нпф. *зафорѣли* (Уч. Єв. 1592), нпф. *префалными* (Потій 1595), надпоправні форми *фатаются*, *фалити* (Фіلال. 1597), нпф. *фѣючисл* (Кл. Остр. 1599 – освоєння пол. *chwiać się*), нпф. *фалл* ак. одн. (Язл. Єв. кін. XVI ст.), нпф. *форовами* (Літк. Єв. 1600), *хвалшгъ* і нпф. *уфаленой* дат. одн. (Вопр. 1603), нпф. *фалевност* (Транкв.-Ст. 1618), надпоправні форми *фасты* 'бур'яни', *форостѣ* дат. одн., *моремъ фалінскимъ* 'Каспійським морем' (Памва Бер. 1627), нпф. *префалный* (Транкв.-Ст. 1646), нпф. *волфовъ* (Шаргор. 1660), надпоправний відтопонімний прикметник *лофицким*, нпф. *форост* (Син. слав. XVII ст.), ім'я *Олихвиру* дат. (Полт. 1665), ім'я *Хведора* ген. (Полт. 1667), нпф. *форостов* ген. мн. (Пирят. 1698), нпф. *отъ влофъ* (= *волфъ* – Вовк. Єв. кін. XVII ст.), нпф. *фост* 'хвіст' (Сам. Вел. 1720), надпоправні форми *волфы*, *фастаеш* (Сковор. 1767) та ін. Коли Мелетій Смотрицький 1619 р. застерігав проти помішання *f* і *xv*, для прикладу протиставляючи слова *фóрма* та *хвалá*, то він мав на це всі підстави, оскільки, як свідчить наведений матеріал, їх нерозрізнення набуло загального поширення. Освічені люди здебільшого вдавалися до надпоправних написань із буквою *ф*, а посполиті прозраджували свою вимову, безхитрісно вживаючи *хв*.

У сучасній українській літературній мові вимагається вимова [f], і заледве кілька слів свідчать про реальний стан справ. Усупереч етимології *xv* уживається у словах *хвіртка*, *хвіля*, *хвартух* (пол. *furta*, *fala*, *fartuch*; нім. *Pforte*, *Welle*, сер. врх. нім. *vortuoch*); і так само всупереч етимології *ф* уживається у власних назвах *Фастів*, *Филива* (річка у сточищі Псла) замість сподіваних *Хвástів*, *Хвилева*, та й прізвище *Фальківський* згідно з етимологією слід би писати *Хвальківський* (від *хвалькó*). У слові *квасоля* (пол. *fasola*, сер. врх. нім. *fasól*) *kv-* являє собою не що інше, як «ушляхетнений» варіант *xv-*. Отже, звук *f* лишається чужим, правлячи за прикмету освіченості.

Щоправда, існує – вочевидь віднедавна – група говірок, де і звукосполука *xv* (ще праслов'янська), і звук *x*¹⁹ перетворилися на *f*, цього разу власного «виробництва», – вперше за всю історію української мови. До неї частково належать подільська, наддністрянська, бойківська, гуцульська, волинська діалектні зони, а також південний захід Берестейщини та всі українські говірки на території Румунії.

¹⁹ Тут і далі нпф. означає «надпоправна форма» (ф на місці хв).

Нехить української мови до сприйняття *f* поділяє ще мова білоруська. У російській і польській мовах, у східному варіанті словацької та в болгарській звук *f* розвинувся після занепаду ерів унаслідок знеголошення *v* у позиції наприкінці слова та перед глухим приголосним (рос. Чéхо[f], сх. словац. *fedi* ‘тоді’). Румунська та угорська мали його від початку.

59. Зсуви в чергуванні *o, e : i*

1. Загальні заваги

Як відзначено в 45.6, після переходу $u_2 > i$ в південноукраїнських діалектах (та в літературній мові) виникла система чергувань *o : i* та *e : i*. Щоправда, їх застосування чи незастосування на велику міру було непередбачуване, оскільки звуки *o* та *e* мали двоїсту природу (частина з-поміж них чергувалися з *i*, частина не чергувалися; крім того, голосний *i* міг чи то чергуватися з *o* або з *e*, чи то зовсім не чергуватися): *dil* ‘долина’: *dólu* проти *díl* ‘справ’: *dílu* дат. одн.; *sim* : *seмі* проти *símь* : *sími* тощо. За таких умов у поодиноких словах чи певних групах слів випадало сподіватися переходів від чергування до нечергування та навпаки – що й почало виявлятися дуже скоро, ще в тому-таки XVII ст. З бігом часу їх число зростало, хоча такі переходи аж ніяк не сприяли передбачуваності чергувань, а радше заплутували ситуацію ще більше, – окрім тих випадків, коли певна морфологічна категорія приймала одну конкретну модель і фонетична мотивація чергування поступалася місцем морфологічній. Фактично зі збільшенням кількості поодиноких відхилень і зсувів уся система чергувань ставала дедалі незрозумілішою.

Цікаво, що XVII ст. переважали переходи від нечергування до чергування [...], але від початку XVIII ст. тенденція змінилася, й частішими стали переходи від чергування до нечергування. Якщо говорити точніше, гору взяла тенденція до поновлення голосного *o* або *e* з поширенням його на всі або більшість форм. Це можна витлумачити як прагнення обмежити діапазон застосування чергувань *o, e : i*. Щоправда, скорочення числа чергувань було відносне, бо в більшості слів, особливо найуживаніших, вони збереглися.

Окрім цих функціональних обмежень на чергування *o, e : i*, спостерігався ще один вияв послаблення їх позицій: у більшості випадків чергування не застосовувалися в нових словах та словоформах, які загалом мали б пасувати саме до категорій слів чи словоформ із чергуваннями. Приміром, звук *o* зберігається у словах *млость* (із паралельною формою *млість* – але прикметник має лише одну форму *млосний*) та *кріпость*, запозичених із польської (*mdłość*) та російської (*крéпость*) мов відповідно, хоча звичайно в українській мові цей суфікс виступає як *-ist* і чергується з *-ost*- у частині непрямих відмінків (наприклад, *радість*: *радо́сті* дат. одн).

2. Брак чергування *o, e : i*

Є кілька типів слів і словоформ, де чергування *o, e : i* ніколи не застосовувано.

а). Усічені слова, що втратили прикінцевий голосний звук. Із-поміж них можна виділити три основні типи:

аа). Прислівники та частки з відкинутим прикінцевим голосним: *знов*, *либóнь*, *упрост*, *теж*, *тож*, *чом*, *соб* – проти давніших форм *зно́ву*, *lybono* (або *lyboni*), *прóсто*, *те́же*, *то́же*, *чому́*, *собі́*. Ці слова ніколи не закінчувалися на ер, а отже

бракувало й передумов для переходу *o*, *e* > *i*; та якби чергування *o*, *e* : *i* було продуктивним, можна було б сподіватися його перенесення на новозакриті склади в цих словах.

аб). Форми наказового способу з відкинутим *-i* (>у): *виходь*, *сkoch*, *хоч*, *віслов*, *завобь*, *виводь*, *перембж*. Прикінцевий *-i* знов-таки був утрачений після занепаду ерів, а прикінцевого ера такі форми ніколи не мали. За браку фонетичної мотивації, чергування *o* : *i* могло б було постати з огляду на мотивацію морфологічну. Однак цього не сталося. Ба більше – форми наказового способу без чергування вплинули навіть на дієслова з основою на *j*, унаслідок чого в багатьох із них немає чергування *o* : *i*, хоча вони таки закінчувалися колись на *-ь* (*i*) і відтак підлягали переходові *o* [...] > *i*. До таких форм належать *заспокойся* (Загребельний 1972), *кой* ‘витивай’, *озбройся*, тим-часом як у частіше вживаних словах чергування й надалі зберігається: *стій*, *бийся* (пор. *бґійся* – Няг. 1758), *дій*, *напій* ‘дай напитися’, *подвій*. У деяких формах нечергування запобігає гомонімії: пор. *віслов* проти *віслів* та *напій*, що означає як ‘дай напитися’, так і ‘питво’.

ав). Усічені імена: *Пронь*, *Троць*, *Кость*, *Федь* проти *Прокін*, *Трохім*, *Костянтин*, *Федір* відповідно.

б). Слова з доданим складом. Це явище рідкісне. Проте прикметною є та обставина, що коли воно все-таки трапляється, то поява нового голосного не впливає на голосний у попередньому складі: наприклад, у формі *по кімось* (Франко 1900), на взірць *по кім*, виступає *i*, а **po komos* просто не існує.

в). Слова, запозичені у XVIII ст. та пізніше з польської мови, переважно зберігають польський звук *o* (або *e*) навіть усупереч морфологічній мотивації, що зумовлюється наявністю *i* в морфологічно однотипних питомих словах, наприклад, у прикметниках на *-нуj*: *безпечний*, *істотний*, *побожний*, *притомний*, *потворний*, *грунтовний*, *згодний* ‘ладний’ (проти питомого *згідний* ‘відповідний’), *коштівний*, *оздбний*, тощо (пол. *bezpieczny*, *istotny*, *pobożny*, *przytomny*, *potworny*, *gruntowny*, *zgodny*, *kosztowny*, *ozdobny*) проти регулярних питомих форм типу *рівний*, *бунтівний*, тощо; в іменниках чол. роду *крок*, *коц*, *вірок*, *хов*, *гоголь*, *тор* ‘колія’, *момот* ‘заїка’, а також, можливо, *зоjk*, *забобн* і *скот* ‘худоба’; та в деяких ізольованіших із морфологічного погляду словах – на кшталт *кнчє*, *нарость*, *словник*, *творчий* (пол. *twórczy*), *вельми*, *осьмачка* й можливо також *однаковий* (пол. *jednakowy*) тощо. Усі вони контрастують із давнішими запозиченнями з польської (до XVII ст.?), де відбувалася зміна *o* (*e*) > *i*, як, приміром, у слові *смic* (пол. *stos* із нім. *Stoß*) тощо.

Те саме стосується слів чеського походження, чи то вже при їх запозиченні посередничила польська мова (*гойний*), чи ні (*obož* ‘табір’ – наприклад, Вірм. 1621; *пראпор*). Важче пояснити вживання *o* в дієслові *гойдати* (але пор. *гйдавка* ‘гойдалка’ на південь від Львова), іменниках *скійка* (давні укр. *skolьka*) та *сойка*. Перші два з цих слів мають у польській мові дуже обмежене вживання (лише в діалектах, куди вони легко могли потрапити з української мови), а третє виступає у формі *сójка*. Слова *гойдати*, як здається, за середньоукраїнських часів ще не було, а відтак це мусить бути новочасне утворення від вигуку *гой* ~ *гойда*; проте слова *скійка* та *сойка* не могли зазнати впливу з боку якогось вигуку²⁰.

²⁰ Варіант *сійка*, представлений, наприклад, у словнику Желехівського (1886), – то, вочевидь, лемківська форма.

е). У запозиченнях із російської спостерігається регулярне збереження *o* (*e*): *сѡболь*, *стрѡк*, *лѡсь*, *повѡрний*, *прѡстѡйний*; те саме й у складених словах типу *парѡвѡз*, *дѡловѡд* та в недавніх поетизмах (на кшталт *зѡвѡдь* ‘затока’, *пѡслягрѡззѡ* – Жиленко 1965); сюди ж належать, можливо, *сѡм*, *пѡйма* (також *пѡйма*), *кѡпѡсть* (із ц. сл. та рос. *пѡкѡсть* – унаслідок метатези).

г). Запозичення з румунської: *ѡвѡр* ‘ущелина; потік’ (але паралельно *звѡр*: *звѡру*), імовірно також *мѡтѡрний* (наприклад, Котляр. 1798) – з рум. *ѡвѡр*, *мѡтѡр* ‘дорослий’ (якщо друге слово не походить від лат. *maturus*), але пор. діал. (Заліщики) *нѡпѡт* ‘небіж’ з рум. *перѡт*. Тур. *кѡпѡка* ‘зупинка’, звідки назва річки *Кѡнка*, засоційовано зі словом *кѡнь*, але це не призвело до появи тут звука *ѡ*.

Щоправда, в говірках чужомовні слова можуть бути допасовані до української моделі чергування (наприклад, у надсянських – *дѡхѡтѡр* ‘лікар’, *гѡнѡр*; у берестейських – *пѡвний* ‘певний’ з пол. *rewny*).

д). Модель чергування *o* (*e*): *ѡ* не знаходить застосування в досить численних новотворах XVIII–XX ст., особливо в префіксальних віддієслівних іменниках з нульовим суфіксом на кшталт *перѡѡр*, *зѡтѡр*, *розкѡп* (Мушкетик 1971), *прѡнѡс* та ін.; в іменниках жін. роду перед суфіксом *-нѡ* (*ѡ*) типу *вѡзѡвнѡ*, *лѡдѡвнѡ*, *борнѡ*, діал. (Полтавщина) *зѡднѡ* ‘плітки’ та ін.; у прикметниках на *-нѡ* типу *невѡтѡмний*, *самѡтнѡй* (також *самѡтнѡий*), *салѡтѡпнѡий* та ін. (так само в деяких інших прикметниках і прислівниках, наприклад *кѡлькѡ*, *вѡльгѡтна* жін. рід – Свідзинський 1931; *хѡхѡтлѡувѡ* ак. одн. жін. роду – Мороз 1971); у другому елементі складених іменників, наприклад: *хлѡборѡб*, *злѡрѡб*, *купѡнос* (бот.) – проти *ломѡніс* (бот.), – а також у їхньому сполучному голосному, наприклад *вѡдѡѡйма* (так само в префіксальних утвореннях: *пѡдѡѡйма*, *здѡѡйма*), *голѡмѡша* ‘голий ячмінь’, *перѡѡсти* ‘перший сон’, *перѡвѡзѡр*, *медѡзѡбр* тощо.

В усіх цих типах слів, знаних із давніших часів, фігурує *ѡ*, наприклад: в іменниках чол. роду – *перѡгѡн*, *прѡчѡп*, *вѡхѡд*; у прикметниках – *чѡрѡвнѡй*, *зарѡбнѡй*; в іменниках на *-нѡ* (*ѡ*) – *хѡднѡ*, *катѡвнѡ*; у другому елементі складених слів – *страѡхѡд*, *вѡдѡстѡк*; у сполучному голосному – *дрѡвѡтнѡ*, *макѡтѡра*²¹, *рогѡтѡра* ‘різновид пилки’, *сухѡвѡря* ‘холодна їжа’, гідронім *Мѡхѡдрѡ* (1667: *Mihudrea*), *курѡпка* та ін.

Зайве й казати, що існують також дублети, в яких уживання *o* (*e*) або *ѡ* є факультативним: наприклад, *дѡзѡр* ~ *дѡзѡр*, *пѡдкѡп* (наприклад, Винниченко 1915) ~ *пѡдкѡп* та ін.; сюди ж можна віднести усталену, хоча й невмотивовану дистрибуцію в протиставленні топоніма *Кѡнѡтѡп* і гідроніма *Кѡнѡтѡпка*.

Перелічені вище факти свідчать, що з XVIII ст. чергування *o* (*e*): *ѡ* зробилося непродуктивним, а непередбачуваність дистрибуції форм з *o* (*e*) та з *ѡ* посилилася. Хоча це чергування пов’язується з певними морфологічними категоріями, в жодній із них воно не застосовується консеквентно. Це підточувало цілість частини слів і словоформ, де було розвинулося таке чергування [...].

3. Унедійснення чергування *o*, *e* : *ѡ*

Сила слів, де за середньоукраїнських часів було чергування *o* (*e*): *ѡ*, пізніше його втрапили, внаслідок чого, як правило, на всі форми поширився звук *o* (або *e*). Досить часто цьому сприяли контакти з іншими слов’янськими мовами (польською та/або російською),

²¹ Пор. *макѡтѡра* ак. одн. (Довгал. 1737).

в інших випадках такий процес проходив в українській мові самостійно – але цілковито розрізнити обидва варіанти здебільшого неможливо. Натомість сторонній вплив легше виокремлюється, коли йдеться про церковнослов'янську мову.

На ранніх стадіях переходу *o* та *e* в *i*, допоки ця зміна мала характер позиційної, а артикуляторна й акустична відстань між первісними *o* та *e* й зміненими *o* та *e* залишалася незначною, особливої протидії відображенню цього явища в церковних текстах, як здається, не було; відтак у багатьох із них віднаходяться і «новий ять», і зміна *o* > *o*. Коли ж відстань між *o* та *e* у відкритих складах і їхніми рефлексами в закритих складах стала помітнішою, церковний мововжиток цю звукозміну відкинув. Нових звуків стали цуратися в церковній вимові, про що переконливо свідчить, зокрема, зникнення «нового ятя» з пізніших церковних пам'яток. Євтимієва реформа церковнослов'янської мови, а згодом і її Мелетій перегляд, покликані надати церковнослов'янській мові до якоїсь міри універсального статусу (в межах православного слов'янського світу), мали в ґрунті речі той самий вектор дії. Далі (починаючи з часів Петра I) русифікація церковнослов'янської мови ще більше посилила цю тенденцію. Чимало слів із таких очищених церковних текстів потрапили також в усну мову, внісши в неї форми з *o* та *e*. Натомість варіанти з *i* (або з іншими рефлексами – в залежності від діалекту) в дотичних словах віднаходяться у старих пам'ятках та в діалектах, або ж – коли йдеться про нормативний мововжиток – у їхніх маргінальних формах, але аж ніяк не в базових. Це стосується насамперед таких слів:

*** *Бог* і похідні від нього *божнік*, *божба*, *Богдан*, *бодай* – зі сполучення *Бог дай* (два останні слова, мабуть, запозичено з польської); але сліди старішої форми з *i* зберігаються у словах *спасібі*, *пробі* та *далебі* (зі сполучень *спаси біг*, *про біг* і пол. *da-li-Bóg* 'як Бог дасть'), а також *бігме* (з *біг мені* [свідок]) та *небіжчик*. Приклади з пам'яток: **бвжьствѧ** ген. одн. (Бер. Нанк. XIV ст.)²², **вѣгдай** (Довгал. 1736), **Б҃҃гъ** (Няг. 1758), *далибу*, *спасибу* (Некраш. 1796), *биг* (Грам. Павл. 1826), *біг* (Гатцук 1861, Леся Українка 1910). Поновленню *o* могло трохи посприяти прагнення уникнути гомонімії з дієсловом *біг*;

закон – але гуц. *закін* 'причастя'; пор. **закунѣ** (Бер. Нанк. XIV ст.), **закунѣ** (Няг. 1758);

собор – пор. **совѣръ** (Гр. 1674, Мукачево), *соборъ* (Осадца 1876);

ковчег – пор. **квѣчегомь** інстр. одн. (Бер. Нанк. XIV ст.);

престол (наприклад, Леся Українка 1909);

пророк;

притвор (у церкві);

потоп – але в говірках на південь віді Львова *потіп*;

народ – але діал. *наруд* (сер. закарп.) і *нарид* (Наддністрянщина); пор. **нарѣдъ** (Няг. 1758), *нарѣд* (Лозинський 1849), *нарид* (Франко 1900);

поборник 'оборонець, прибічник' – пор. **повѣрникъ** (Бер. Нанк. XIV ст.);

кроткий 'тихомирний';

можливо, також *меч* (якщо це слово не виводиться від **тьсь*) тощо.

Із-поміж нецерковнослов'янських слів, де перейнято (в запозиченнях) або наново запроваджено *o* (*e*), можна назвати такі:

морський – пор. **мѡръскыи** ном. мн. жін. роду (Бер. Нанк. XIV ст.);

²² У Бер. Нанк. звук *o* позначається літерою **ѡ** (див. 21.2).

можна, а також *заможний* (обидва слова – полонізми); пор. *міжно* на Берестейщині; певну роль у цьому випадку могло відіграти прагнення зафіксувати відмінність від коренів зі звуковим складом *miž*, що фігурують у прислівнику *зіміж* чи прийменнику *між*;

брний – пор. бойк. *вірний* (*вірне поле* – Франко 1900); певну роль тут могло відіграти прагнення зафіксувати відмінність від прикметника *вірний*;

квбчка – пор. бойк. і закарп. *квічка*;

безводний – але гідронім *Безвідна* (сточище Дінця), на *безвідді* (Леся Українка 1908), діал. (Полтавщина) *тиховід* ‘тиха річечка’, *відниця* ‘місце для відер із водою’, гідронім *Гниловід*, гідронім *Гниловідська*, гідронім *Безвідний* (гуц.); із другого боку – *прутковод* ‘бистринь’ (Волинь, Полтавщина, Черкащина, Дніпропетровщина, Херсонщина); тут мало вплив прагнення зафіксувати відмінність між коренями *vod-* (*вода*) та *vod-*: *vid-* (*водіти*: *вівід*);

Польща, польський – пор. *пўлскіх* (Покр. записи після 1651, Фричка),

діал. (лемк.) *Пільца, пільский, спільська* ‘по-польському’;

бобёр – пор. зах. укр. *бібр* (< *bobr*), топонім *Бібрка*;

бездольний ‘безталанний’ – хоча ще в середині XIX ст. занотовано форму *бездільний* (у думі, співаній О. Вересаєм та І. Кравченком); тут могло відіграти певну роль прагнення зафіксувати відмінність від кореня *-dil-* (*діл* ‘долина’);

уродливий;

овчина – хоча *вівця* (!);

роздолья ‘рівнина’ (наприклад, Кравців 1948);

діал. *год* ‘рік’ (Полтавщина, Харківщина) проти *тогід* ‘торік’ (Закарпаття) – пор. *г҃д* (Покр. записи 1742, на південний захід від Рахова; також Няг. 1758)²³ тощо.

Утрата форм із *i* була масовою в ген. мн., де більшість трискладових іменників не мають чергування *o* (*e*): *i* (*зато́ка* : *зато́к*) – особливо, якщо в їх складі є суфікси *-ob-*, *-ot-*, *-et-* (*хвороба* : *хвороб*, *чеснота* : *чеснот*, *тенета* : *тенет*, але *робота* : *робіт*; пор. *красѣтъ* – Бер. Нанк. XIV ст.); і те саме спостерігається в багатьох двоскладових іменниках (*оса* : *ос*, *сова* : *сов* тощо), особливо з наголосом на передостанньому складі (*площа* : *плоц*, *рожа* : *рож* тощо). Частіше вживані слова краще зберігають *i* (наприклад, *шко́ла* : *шкіл*; пор. також *нога* : *ніг* проти *трино́га* : *трино́г*).

У випадку прикметників чергування *o* (*e*): *i* на велику міру зійшло нанівець через вихід з ужитку коротких форм, але навіть у тих із-посеред них, які збереглися, чергування зникло: пор. *готів* (Котляр. 1798) проти суч. укр. *готів* (наприклад, Кобилянська 1904, Винниченко 1928). Воно вигубилося геть у групі прикметників типу *козі́й*, які в середньоукраїнській мові цілком сподівано мали звук *i* (або якийсь із його попередників) поза формою ном. одн. чол. роду: наприклад, *вайрак Соко́лѣй* проти *в вайраку Соко́лѣмъ* лок. (Полт. 1675), *күзья* ном. одн. жі́н. роду (Андр. 1699). У говірках форми з *i* зберігаються й досі – ба навіть можуть поширюватися й на ном. одн. чол. роду: лемк. *Біжий* ‘Божий’, *кізі́й*, гуц. *Кізі Уло́ги* (назва гори), бук. *Кі́зя* ~ *Кі́зія* (гідронім), закарп. (Межилаборець – Свидник) *Матка Бі́жа* ‘Богоматір’.

*** У дієсловах четвертого класу, що втратили в мин. часі суфікс *-n(u)-*, звук *o* мають не лише *сох* чи *здох*, де кореневий склад міг містити *ь*, але й *мок*, де, поза всяким сумнівом, не було нічого іншого, крім *o*²⁴; пор. *засіп* мин. час чол. роду від *-сопти* (Квітка 1834).

²³ Для Закарпаття див. Дзендз., мапа 110.

²⁴ Незвичайне водностайнення могло відбутися також у формі ген.-лок. *двох* (див. 51.2-3).

З дієслівного префікса *pro-* чергування *o* : *i* усунено цілком (*пробратися, промчати*), а з-поміж іменників *i* залишково зберігається лише в двох: *прі́рва, прі́звище*; натомість Квітка ще 1834 р. вживав *i* у формі *прі́йшов* ‘минув’.

Як показано вище, досить часто поновленню звука *o* (або *e*) сприяло прагнення уникнути гомонімії, яка в українській мові після злиття в один звук *i* голосного *ě* й голосних *o* та *e* (в закритих складах) раптово набула поширення. Словотвірні засоби також використовувалися з тією самою метою: наприклад, від словосполучки *без грóшей*, замість сподіваної форми **bezhríšš'a* з'являється іменник *безгроші́в'я*, оскільки *безгрíшшя* вже раніше було утворене від словосполучки *без грíхá*. Однак поновлення *o* (*e*) аж ніяк не обмежується випадками гомонімії й пояснюється причинами загальнішого характеру – складністю системи чергувань і частим браком синхронічної мотивації для появи (або не появи) *i*, надто з огляду на те, що зв'язку з якоюсь однією морфологічною категорією тут теж не було. Утім, такий зв'язок у будь-якому разі не міг бути зреалізований консеквентно, оскільки поряд із випадками застосованого чергування майже скрізь віднаходилися слова, оминуті ним.

Ізсуви на користь *i* траплялися рідше. У сучасній українській мові до них належить одна чудна тенденція, започаткована, мабуть, у XIX ст., що призводить до впровадження *i* в позиції перед сполучкою губний + *j*: *харків'янин, львів'янин, ластів'я* (наприклад, Драч 1972), *кім'ях*. Оскільки ера тут ніколи не було, то бракувало й передумов для заміни *o* на *i*, але наявність *j* (вторинного, постало в XV ст., – див. 38.2) після губного уможливила потрактування цих двох приголосних як скупчення – чим і узасаднено появу *i*.

Звук *i* набув загального поширення також у здрібнелих формах другого ступеня, утворених від форм першого ступеня: так, від слів *кістка, кіска* (де був ер – **kostьka, *kosььka*) пішли форми *кісточка, кісонька*, де слабкого ера після першого складу не було. Те саме, мабуть, трапилося в посилювальному суфіксі *-isin'k-*, який виступає, приміром, у прикметнику *білісінький* замість очікуваного **-esin'k-*, хоча в цьому випадку не виключений також вплив двоскладової гармонії голосних. Первісне регулярне чергування збереглося у словах без значення здрібності: *кітва* : *котвіця*.

Часом траплялися переходи від нечергування до чергування: наприклад, *олою* ген. одн. (Ключ 1695) замість звичного взірця *олія* : *олі́*; у випадку слова *кмін* : *кмі́ну* ~ *кмо́ну* (літ. укр. *кмин*) цей зсув набув дещо більшого поширення, а в слові *хрін* : *хро́ну* він є загальноприйнятим [...]. Подекуди *i* впроваджено замість ера або замість нульового голосного: *загумі́нки* (історично поправна форма: *загумéнків* ген. мн. – Антоненко-Давидович 1963), *супі́рник* (Франко 1900 – літ. укр. *супéрник*), *вугі́ль* ~ *вугі́лля* (пор. *ґголем* інстр. одн. Вірші Кл. Зин. 1690), та, вочевидь, *сто́гін* : *сто́гону* (пор. ст. ц. сл. *гґьмно, сґж пьрьникь, жґль, стенати* [...]).

У малочастотних словах чергування *o* (*e*) : *i* в індивідуальному вжитку інколи ігнорується на користь *i*: *про́міні* (Стефанік 1897), *не́гіді* ‘непотребу’ (Кравців 1948), *в круті́жі* (там само), *ві́сі* ном. мн. (Загребельний 1972), *мі́ці* ген. одн. (Стефанович 1937, Андієвська 1972) тощо.

Прояви послаблення позицій чергування *o* (*e*) : *i* є особливо очевидні в деяких говірках, що контактують з іншими слов'янськими мовами, де такого чергування немає. Наприклад, на Старобільщині зафіксовано факультативне паралельне вживання форм *гость* ~ *гість*, *во́льний* ~ *ві́льний*, а в багатьох випадках відбулося цілковите поновлення *o*: *конча́ти, пото́м, коз* ген. мн. тощо. У Добруджі деякі слова вживаються лише з

o (*воск* : *вóску*, *гной* : *гно́ю*), інші лише з *i* (*пхір* ‘тхір’: *пхі́ра*, *дужід* ‘прибуток’: *дужі́ду*). Схожі явища були відnotовані на Берестейщині, в районі Заліщиків та на Полтавщині. Щоправда, аж такий ступінь розкладу несприятиманий більшості говірок та літературній українській мові. Тут чергування *o* (*e*): *i* підпадає під обмеження щонайперше в маловживаних словах і словоформах. Однак продуктивним воно не залишилося ніде. Хоча воно підтримується звичаєм та певними морфологічними зв’язками в багатьох словах, їх кількість, однак, не зростає. [...]

Запитання і завдання

36. Нові закономірності у скупченнях приголосних
(середньоукраїнська доба та стислий огляд подальших процесів)

8. Випадіння приголосних зі скупчень

1. За яких умов могло відбуватися випадіння приголосних?
2. З якого часу можна вважати розпочалося випадіння приголосних?
3. Які «три типи скупчень» охоплює випадіння приголосних?
4. Простежте за текстом, які приголосні випадають у кожному з трьох «типів скупчень» і які процеси супроводжують випадіння приголосних.
5. Як у тексті обгрунтовано причини випадіння приголосних («спрощення приголосних»)?

37. Асиміляція у скупченнях приголосний + J (нове подвоєння)

1. Що виступає типовим рефлексом сполук «C'+J», які виникли внаслідок занепаду в сучасній українській мові?
2. Яких приголосних цей процес стосується?
3. Яких приголосних цей процес не торкнувся? Чому?
4. У яких граматичних формах найчастіше трапляється подвоєння?
5. Простежте за тим, як у тексті викладена хронологія і причини виникнення «нового подвоєння» на основі сполук «C'+J». Зверніть увагу на час виникнення подвоєння і територію його поширення.
6. З яким фонетичним процесом пов'язане подвоєння приголосних?
7. Як визначають «фонематичний статус нових подвоєних приголосних»? Як їх кваліфікувати з морфологічного погляду?
8. Чи збережене «нове подвоєння пом'якшених приголосних» у сучасній українській літературній мові та в її говірках?

48. Нові приголосні звуки *g*, *ʒ* та *f*; розповсюдження звука *ʒ*

1. Яка причина появи звуків *g* та *f* в українській мові?
2. Чому звук *g* «легко» ввійшов у звукову систему української мови?
3. Чому у тексті сказано про «повторне впровадження *g*» в українську мову?
4. Що в тексті сказано про час впровадження звуків *g*, *ʒ* та *f* в українську мову?
5. До якого результату призвело впровадження звуків *g*, *ʒ* та *f* в українську мову?
6. Простежте за хронологією повторного впровадження звука *g* в українську мову.
7. Як графічно передавали звук *o* у різних писемних джерелах XIV – XVI ст.?
8. Простежте за текстом, за яких умов упроваджено звук *o* в українську мову і які наслідки це спричинило.
9. Коли і де було найперше засвідчено вживання звука *g* у писемних пам'ятках?
10. Які джерела запозичення звука *ʒ* в українській мові?
11. У яких позиціях звук *ʒ* заступав звук *z*?

12. Простежте за текстом, якого статусу набув звук *з* в українській мові.
13. Що в тексті сказано про статус звука *ž* в українській мові середньоукраїнської доби?
14. Як представлений звук *ž* у писемних пам'ятках середньоукраїнської доби?
15. Які джерела появи вторинного звука *ž* в сучасній українській мові? До якого хронологічного періоду вони належать?
16. Як потрапив в українську мову звук *f*?
17. Як він передавався графічно в українській мові?
18. Що зумовило застосування окремого графічного знака *ф* в українській графіці?
19. Проаналізуйте «нову систему приголосних фонем».

59. Зсуви в чергуванні *o, e з i*

1. Простежте за текстом, чи завжди послідовно відбувалося чергування *o, e з i*. З якого часу це простежується?
2. Які тенденції щодо чергування / нечергування спостерігаються у XVII–XVIII століттях? Як це явище торкнулося нових слів?
3. Назвіть кілька типів слів, «де чергування *o, e: i* ніколи не застосовувалося».
4. Знайдіть у тексті обґрунтування відсутності чергування *o, e з i* у кожному типі слів.
5. Що у тексті сказано про час і непродуктивність та непослідовність (консеквентивність) чергування *o, e з i*?
6. Якими причинами зумовлюється «унедійснення чергування *o, e: i*» в українській мові?
7. Простежте за текстом, як пояснено зміну *o* та *e* в *i* у «церковному мововжитку». Ознайомтеся з наведеними у тексті прикладами.
8. У яких нецерковнослов'янських словах відсутнє чергування *o, e з i*? Якими причинами це зумовлено?

Пояснення окремих слів

Дистрибуція – розчленування, розподіл;
g – г;
z – (дз);
ž – (дж);
емфатичний – почуттєво-виразний;
інстр. (інструменталь) – орудний відмінок;
квazірозрізняльні пари – майже, несправжні розрізняльні пари;
консеквентний – послідовний;
кунштик – прийом, фокус;
маргінальний (*g*) – звук, що не мав остаточно визначеного статусу в системі приголосних української мови;
праслов'янський континуум – праслов'янська спільність (суцільність);
реінтерпретований – повторний, повторне вживання приголосних фонем у словах типу груддя, весілля, волосся.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – Нью-Йорк: Сучасність, 1987. – 295 с.

6. Доба українізації (1925-1932)

Якщо брати за основу офіційні документи, декрети й резолюції, то зародки українізації можна простежити від 1923 р., як дехто й робить, чи навіть від 1920. Однак, як низка практичних заходів, запроваджуваних послідовно й наполегливо, ця політика простежується щойно з 1925 р. Має рацію Попов (282), коли говорить: «Широка робота партії в галузі українізації розгорнулася... десь за літа 1925 року». Не без підстави і Л. Каганович згадує в червні 1926 р. річницю українізації («Будівництво» 48). На цей час на Україні визріли передмови для такої політики: з'явилася нова інтелігенція міського типу, не надто численна, але в кількості, що на неї треба було зважати; витворився, хай і дуже незначний, український елемент в партії. Крім того, 1925 р. закінчено відбудову народного господарства, зруйнованого в час громадянської війни, і на XVI з'їзді ВКП(б), у грудні, проголошено курс на індустріалізацію країни, що мало вести до напливу селян у промислові центри. Питання про те, чи прийшли селяни зрусифікуються, чи, навпаки, українізують міста, висунулося на порядок денний і мало накласти свою печатку на наступні десятиліття.

Цей стан, що витворився був на Україні, був спільний для всіх неросійських частин СРСР. Проте, діяли ще й інші причини всесоюзного масштабу – і в дійсності вирішальні, – які змусили ЦК ВКП(б) погодитися на українізацію й наполягати на якнайшвидшому проведенні її в життя. Вони призвели до падіння в грудні 1925 р. Е. Квірінга, першого секретаря ЦК КП(б)У, лотиша, що в минулому, починаючи з 1918 року, активно виступав проти українізації, а 1925 р. був – у найкращому випадку – байдужим до неї. На його місце прислано Л. Кагановича, що мав виконувати спеціальну місію: діяльно просувати нову політику, а водночас наглядати, щоб вона не перейшла межі, визначені партією: не обернулася на сепаратизм у політиці чи навіть у питаннях культури. Каганович, вивіреним і випробуваним за різних обставин і в різних місцях – Саратов, Гомель, Нижній Новгород, Вороніж, Туркестан, – з 1922 р. працював у Москві. Чи не єдиний перший секретар ЦК КП(б)У, що опановував українську мову і вживав її деколи публічно, він був стовідсотковим партійцем, що вмів навести лад у найвразливіших місцях. Каганович обійняв посаду 6 чи 7 квітня 1925 р. («Вісті», 8 квітня 1925, ч. 79). Ще раніше болгарина Х. Раковського вислали радянським послом до Лондону, а українця В. Чубаря призначили на його місце головою Раднаркому УРСР, хоч Раковський начебто й не був противником українізації. Він, наприклад, підписав декрет з 8 серпня 1923 р., який дуже сприяв справжній українізації («Збірник узаконень» 1923–29, ст. 919; крім Раковського декрет підписали Петровський і Буценко).

Нову політику ЦК ВКП(б) викликали крах сподівань на пролетарську революцію в індустріальних країнах та стабілізація Європи. Партія переносить тепер увагу на колоніальні країни, підтримуючи там визвольні рухи, вона розраховує послабити цим Захід і довести його до занепаду. На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 року Сталін, не згадуючи про перший мотив, досить одверто висловився про другий. Він сказав:

Одне з двох: або ми глибоке запілля імперіялізму – східні колоніальні й напівколоніальні країни – розворушимо, революціонуємо й тим прискоримо падіння імперіялізму, або ми промажемо тут і тим зміцнимо імперіялізм, і тим послабимо силу нашого руху... Увесь Схід

дивиться на Радянський Союз як на дослідне поле. Або ми в рамках цього союзу правильно розв'яжемо національне питання в його практичному застосуванні, або ми тут, у рамках цього союзу встановимо справді братерські стосунки між народами, справжню співпрацю [...] – і тоді весь Схід побачить, що в нашій федерації він має прапор визволення, має передовий загін, слідами якого він повинен йти, і це буде початком краху світового імперіялізму.

(«Двенадцатый съезд» 480)

Між іншим, він згадав і про те, що «раніше гноблені національності займають найпотрібніші для господарського розвитку райони й найважливіші з погляду військової стратегії пункти» (481).

Національні республіки повинні були стати зразком такого розвитку. Сталін не крився, що навіть найменша азійська республіка важила для нього більше, ніж Україна («Якщо ми на Україні зробимо маленьку помилку, цього не відчує так болюче Схід. А варт одну малу помилку зробити в малій країні, в Аджарістані [120 тисяч людности], як це відчується в Туреччині і відчується на всьому Сході», 659), але Україна мусіла йти в ногу. Загальна політика «коренізації» (звороту до національного коріння) набула тут форми українізації, навіть якщо, на думку Сталіна, це було зайве.

Але виступи Сталіна треба доповнити (а в дечому й скорегувати) матеріялами П'ятого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Три сесії на конгресі – 30 червня і 1 липня 1924 р. – були спеціально присвячені національному питанню. Головним доповідачем був Д. Мануїльський. В ухваленій резолюції наголос цим разом зроблено не на Далекому Сході, а на Центральній Європі та Балканах. Після ствердження, що «національне питання по світовій війні набрало нової ваги і сьогодні є одним з найважливіших політичних питань у Центральній Європі й на Балканах» («Cinquième congrès» 427), окремих розділ присвячено українському питанню в Польщі, Чехо-Словаччині та Румунії. Розділ починається так: «Українське питання є одним з найважливіших національних питань Центральної Європи» (430). Резолюція проголошувала, що треба шукати спільної розв'язки цього питання для всіх українських земель, окупованих названими країнами; подібно до того, як колоніяльні рухи Азії й Африки вважалися вирішальним чинником у наближенні бажаного розвалу великих західних держав, українське питання розглядалося як ключовий засіб розчленування Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії. Кінцевою метою політики, затвердженої на Конгресі, було об'єднання всіх західноукраїнських земель і прилучення їх до УРСР.

Каганович, уже на керівному становищі в Україні, так формулює цю думку:

Якщо для східних народів у нас, може, й мусять бути прикладом республіки Узбекистанська, Туркменістанська, Казахстанська т. ін., то для західних народів Україна мусить служити зразком і прикладом розв'язання пролетаріатом проблеми національного визволення пригночених мас, проблеми державного будівництва національних республік в рамках радянської системи («Будівництво» 41; також 42, 50).

На 1925 р. згадані проблеми ще більше загострилися. З одного боку, Сталін, ведучи жорстоку боротьбу в партії, намагався здобути всяку можливу підтримку, включно з підтримкою – хай не надто численних – націонал-комуністів (так його підтримав, наприклад, Скрипник. Скрипник 114), і зовсім не випадково його майбутній опонент

на Чотирнадцятому з'їзді партії в грудні 1925 р. Зінов'єв теж запобігав ласки у цих «товаришів» («Двенадцатый съезд» 604). З другого боку, до пожвавлення політики коренізації на Україні штовхало Сталіна несприятливе міжнародне становище: в Англії прийшов до влади антирадянські наставлений консервативний уряд С. Болдвіна (1923); 1 грудня 1925 р. підписано Льюкарнські угоди, що, з погляду Радянського Союзу, виглядало як замикання ворожого кільця. Нарешті, деякий вплив саме на Україну могли мати і події в Польщі, які передували державному переворотові Ю. Пілсудського 1926 року.

Таким чином, як наслідок внутрішньо-партійних, а особливо міжнародних подій українська меншість КП(б)У опинилася в становищі, коли їй давно вимріяну ідею українізації почали не тільки толерувати, а й підтримувати. Той факт, що українізацію сильніше спонукали причини зовнішні, що навіть в середині країни на ній наполягали більше в ВКП(б), ніж КП(б)У, що вона не виникла як масовий рух, – пояснює її силу і слабкість – про що мова далі, – а пізніше розмірно безболісне (для партії) її припинення. Українізація не була рухом українців проти Москви, а, великою мірою, подальшим закрутом кремлівської політики. Мав рацію Петлюра, коли 3 листопада 1923 року писав у листі до М. Шумицького: «Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків; коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть» (2, 542).

Наче передбачаючи рішення XII з'їзду РКП(б), Сьома конференція КП(б)У, що відбулася 4–10 квітня 1923 р. в Харкові, говорила про «їх [радянських республік] цілковиту самостійність у справі національно-культурного розвитку і достатню самодіяльність в галузі господарського будівництва» («Резолюції» 221). У квітні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У зроблено широкий огляд стану українізації, а в червні 1926 р. черговий пленум видав «Тези про підсумки українізації», які протягом найближчих п'яти років виконували ролю політичних директив. Відтоді ледве чи відбувся хоч один ширший пленум ЦК КП(б)У, на якому не обговорювали б це питання. За посереднє свідoctво того, якої великої ваги йому надавали, може правити промова С. Косіора – з липня 1928 р. генерального секретаря ЦК КП(б)У – на пленумі ЦК в листопаді 1928 року. Був це рік колективізації, і їй присвячено 13 сторінок промови, тоді як українізації відведено 34! (Косіор 21 і далі).

Не меншу увагу приділяв українізації уряд. Особливо значущі були декрети ВУЦВКу й Раднаркому з 30 квітня 1925 року «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату» та декрет Раднаркому з 16 липня того ж року «Про практичні заходи до українізації радянського апарату» («Збірник узаконень» ч. 26, 6 червня 1925, 202 і далі; ч. 56, 10 серпня 1925, 653 і далі). До них додано кілька інших, що спинялися на деталях, приміром: «Про форму написів (вивісок) на будинках, де містяться радянські установи» (10 жовтня 1925), «Про порядок заведення на території УРСР вивісок, написів, блянків, штампів і етикет українською мовою» (31 грудня 1925), «Про правильний випуск друкованих видань українською мовою» (та сама дата) («Збірник узаконень» 78, 1925, ст. 653, 983 – Відділ 1; 27, ст. 486, 483 і далі – Відділ 2); про українізацію канцелярської роботи на товарних біржах з 15 червня 1926 р. (Дурденевский 158) та інші. 1926 року Раднарком видає цілу книжку декретів та директив: «Українізація радянських установ (Декрети, інструкції і матеріяли. ч. 2)» (Харків). Усі декрети й закони зібрано й наново потверджено у великого обсягу тексті «Положення про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвиткові української культури» (Дурденевский 145–154).

Якщо порівняти партійні резолюції й урядові декрети 1925-1927 рр. з резолюціями й декретами попередніх років, то не можна не зауважити деяких важливих змін у формулюваннях і змісті. 1919 року «всі місцеві мови проголошуються рівноправними» («Собрание узаконений» 1919, 23, ст. 347); 1920 говорить про те, що «українська мова повинна вживатися нарівні з великоруською» («Собрание узаконений» 1920, 1, ст. 5); 1923 р. таке наставлення виразно відкидається: «Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами – українською та російською – недостатня» («Збірник узаконень» 1923, 19, ст. 914). Тепер від державних урядовців вимагають цілковитого переходу на українську мову – і то не пізніше 1 січня 1926 р., – а ті, що не можуть чи не хочуть виконати розпорядження, мають бути звільнені («Збірник узаконень» 1925, 26, ст. 381); не дозволяється приймати на працю нікого, хто не знає української мови; кожен, хто хоче вступити в університет, інститут або вищу школу, повинен скласти іспит з української мови (Дурденевский 149).

Змінилося саме вмотивування українізації. Спершу це була потреба пристосуватися до селянства (див. розділ 5). Ще навіть 1923 року українську мову пов'язували з селом. У резолюціях пленуму ЦК КП(б)У з 22 червня знаходимо такі вимоги: «В агітроботі на селі користуватися переважно українською мовою: у виступах, при організації курсів-з'їздів, виданні листівок, стінних газет, кіноплекатів, в роботі шефів на селі і т. д.»; «В губкомівських журналах матеріяли, що стосуються до роботи на селі, як офіційні, так і статейні, давати українською мовою» («Культурне будівництво» 231 і далі; підкреслення мої. – Ю. Ш.), з чого ясно випливає, що в партійному житті, поза контактами з селом, послуговуватимуться російською мовою, як і давніше.

Тепер таку поставу рішуче відкидають, оскільки вона, мовляв, ховає в собі натяк на нижчий ступінь розвитку української культури й мови і передбачає їхнє заникання при змаганні з буцімто вищою культурою й мовою російською, як це зформульовано в «теорії боротьби двох культур», яку офіційно приписувано Д. Лебедєву (див. розділ 5), усуненому з України одночасно з Квірінгом 1925 року.¹ В 1926 р. пов'язування української мови й культури з селом рішуче відкинено («Будівництво» 12), як і твердження про вищість російської культури й мови. Затонський заявляє, що такий погляд виник на підставі помилкового припущення, наче носієм російської культури є пролетаріят, а української – селянство («Будівництво» 16). Мов на глум, коли Скрипникові зробили докір за утиск російської

¹ «Теорію», в якій його обвинувачують, Лебедь виклав у статті «Некоторые вопросы партийного съезда», «Коммунист» ч. 59 за 17 березня 1923 р. Головна теза така: «Поставити собі завдання активно українізувати партію, а, значить, і робітничу клясу (а за цю справу партія не може взятися, не поширивши своєї праці і на робітничу клясу) тепер буде для інтересів культурного руху заходом реакційним, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партії і робітничій клясі, при теперішньому політичному, економічному та культурному пропорційному розподілі між містом і селом – це значить прийняти погляд нижчої культури села супроти вищої культури міста».

Лебедь пропонував допускати українську мову лише в тих випадках, коли цього бажають українські селяни, і вважав, що в майбутньому українську культуру – вкупі з мовою – поглине культура російська.

Першим з різкою критикою Лебедєвих поглядів виступив О. Шумський. Його стаття «По поводу одной формулы», як і відповідь на неї Лебеда «Поменьше поспешности», надруковані в «Коммунисте» ч. 78 за 4 квітня 1923 р.

мови на Україні, – явно маючи на думці становище в містах, – він відповів, що це неправда, бо «в районах, на селі» партійна і державна машина послугуються російською мовою, якщо район чи село російські (Скрипник 55). Ця постава питання ввійшла до резолюції ЦК КП(б)У з 19 липня 1927 р. з вимогою, щоб райони, заселені російською національною меншістю, мали досить «...літератури руською мовою, беручи на увагу особливості сільського господарства руського селянства на Україні...» («Будівництво» 204). І Скрипник і ЦК оминають мовчанкою політику українізації, спрямовану на усунення російської мови в містах, а в загальних настановах з 6 липня 1927 р. (§ 8) прямо сказано, що міста й містечка не можна перетворювати на окремішні «національно-територіяльні адміністративні одиниці» (Дурденевский 146). Мусіли також існувати неопубліковані об'їзники. Так з однієї статті ми довідуємося, що в Артемівській окрузі Донецької області була визначена квота для заupu книжок у книгозбірнях: 75% мусіли бути українською мовою (Хвиля 1930, 40).

Програмові партійні документи того часу скупко згадують теоретичні підстави політики українізації. Воно й не дивно, бо цю політику справді важко узгодити з рештою комуністичної програми, для якої національні питання мають лише тактичний інтерес. Так фактичний наглядч над цією політикою, якщо не її творець, Л. Каганович у своєму програмовому звіті на Х з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 р. міг згадати тільки про міжнародне становище і «нашу відповідь імперіялістам та їхнім прихвосням дрібнобуржуазним демократам» («Будівництво» 150). Посередньо це було визнанням українізації як тактичного ходу.

Практичні заходи, що склалися на українізацію, були спрямовані, з одного боку, на запровадження української мови в державному апараті, а з другого – на користування нею в культурному житті в широкому сенсі слова. Зайве згадувати, що в обох випадках це означало дерусифікацію міст та індустріальних центрів і стосувалося виключно до урбаністичних осередків країни: село українізації не потребувало. Вся діяльність була централізована й зосереджена в Центральній Комісії для українізації державного апарату. Комісію очолював голова Раднаркому В. Чубар. Створено Комісію 16 липня 1925 року з відділами в адміністративних центрах країни («Збірник узаконень» 1925, 26, 384).

Українізація була обов'язкова для всіх працівників державних установ. Кожен службовець мав скласти іспит з української мови й культури. Для тих, хто не знав української мови або знав її недостатньо, були організовані спеціальні курси. На початку курси були безкоштовні, але зайняття відбувалися після праці, розтягуючи робочий день на добрих дві години. З 1927 р. особи, що відставали в українізації, мусіли платити за навчання («Правила» з 6 липня 1927, §65. Дурденевский 153). Тих, що уникали навчання чи після прослухання курсу не могли скласти іспиту, звільняли з праці без права одержувати допомогу на безробіття (там таки, § 72). Ті, що склали іспит, мусіли користуватися українською мовою, письмово й усно, у взаєминах з українськими відвідувачами та організаціями («Українізація» 12, 23 та ін.). Інструкторські курси при установах підлягали Центральним курсам українознавства в Харкові, які складали програми і надсилали інспекторів перевіряти перебіг українізації в різних установах та інституціях.

Армія в масі лишилася російськомовною. А все ж, окрім двох україномовних шкіл Червоних старшин – у Харкові й Києві, – створено Кінний корпус Червоного козацтва України в Гайсині на Поділлі. Скрипник домагався реорганізації армії у так звані територіяльні частини, пов'язані з місцевістю, з якої набирали рекрутів (Майстренко 115 і далі), однак з цього нічого не вийшло.

У ділянці освіти незвичайний успіх мала українізація початкових шкіл. Якщо 1922 року українських шкіл було 6.105, а частково українських (тобто російсько-українських) – 1.966, то 1925 року їх стало відповідно 10.774 і 1.128 (загальне число: 12.109 у 1922 р. й 15.209 у 1925 році. «Українізація» 62). На 1930 рік кількість українських початкових шкіл зросла до 14.430, російських – до 1.504; для семирічок відповідні числа були – 1.732 і 267 (Скрипник 210 і далі). У всіх неукраїнських школах українську мову викладали як предмет. За Сірополком (25) на кінець 1927 року 77% людности навчалосся в цих школах, що майже дорівнювало відсоткові українців серед населення – 80,1%.

По інших типах шкіл зріст не був таким динамічним, але також помітним. Серед профшкіл число українських становило 65,8%, на двомовні українсько-російські припало 16%, а на російсько-українські – 5,3% (стан на 1 листопада 1927 р. Сірополко 61). Щодо фабзаучів, то навіть найсуворіший закон про українізацію – правильник з 6 липня 1927 р., – що вимагав української мови для всіх типів шкіл, був обережніший, наповняючи тільки на «рідній мові» учнів (Дурденевский 149). Не зважаючи на це, навіть тут – у той самий час – було 42 українські школи, 48 російських і сто двомовних (Сірополко 72). Так званих робітфаків було тоді ж 48 українських, 7 російських і 18 двомовних (Сірополко 77); інститутів – 14 українських, 2 російських і 23 двомовні (Сірополко 92). За спеціальністю інститути ділилися так: сільськогосподарські – 3 українські, 6 двомовних; педагогічні – 6 українських, 4 двомовні; але технологічні й медичні мали всього 2 українські, 2 російські і 7 двомовних (Сірополко 204). Скрипник (184) згадує, що 1929 року інститути були українізовані десь на 30%. Оцінюючи наведені цифри, зокрема для вищих та виробничих шкіл, слід пам'ятати, що в двомовних школах найважливіші предмети здебільшого викладали російською мовою, а українською читали такі друкорядні дисципліни як політосвіта тощо.

Українізація преси досягла 68,8% 1930 року, 87,5% – 1932 р. (Сірополко 191). Великою подією була українізація центрального органу ЦК КП(б)У газети «Комуніст» – 16 червня 1926 р., видання з того ж року української газети для робітників «Пролетар» та українізація обласної одеської газети «Известия», що з 31 серпня 1929 р. почала виходити під новою назвою «Чорноморська комуна» (Скрипник 134 і далі, 142, 148). Згідно з Майстренком (112), на 1930 рік лише три великі газети ще виходили російською мовою: «Вечерние известия» в Одесі та газети в Сталіному (тепер Донецьк) і Маріуполі (тепер Жданов). Наклад «Комуніста» досяг 1930 року 122 тисячі примірників, «Пролетаря» – 79, «Вістей» – 90. Зате газета для селян «Радянське село» мала наклад 600 тисяч (Скрипник 24). Заводські багатотиражки 1930 р. на 63,4% були українськими. В деяких випадках українізація призводила до зменшення накладів, в інших навпаки – до збільшення, як, наприклад, у Кривому Розі (Косіор 27).

Швидко зростало число журналів і ставали вони різноманітніші. Якщо 1923 року єдиним літературно-політичним «грубим» журналом був «Червоний шлях», то тепер можна було похвалитися місцевими виданнями: «Життя й революція» в Києві, «Зоря» в Дніпропетровському, «Металеві дні» в Одесі, «Літературний Донбас» в Артемівську – Сталіному. З'явилися журнали окремих літературних організацій: «ВАПЛІТЕ», «Літературний ярмарок» і «Пролітфронт» групи, очоленої Миколою Хвильовим; «Нова генерація» групи футуристів М. Семенка; «Західня Україна»; «Молодняк» і «Гарт» – ВУСППу та інші. Стали виходити журнали політичні, технічні, наукові, ілюстровані, театральні, музичні; журнали, присвячені літературній критиці, кіну, гумористичні. Загальне число в 1929 році сягнуло 326 назв (Сірополко 191).

Українські книжки в загальній книжковій продукції становили 45,8% 1925–1926 рр.; 53,9% 1927–1928 і 76,9% 1931 року (Сірополко 184). Скрипник (212) говорить, що в 1931 році українські назви видань виносили 65,3% загального числа, але наклад їх був 77%, що ясно вказує на масові тиражі пропагандивних брошур. Наукові видання були українськими на 50%, підручники для вищих шкіл на 79,4%.

Російські театри, включно з оперою, були фактично витиснені з України. Театральні приміщення в центральних дільницях міст перейшли тепер до українських труп, які в минулому тулилися переважно по околицях і нерідко грали на погано пристосованих сценах. Часом це викликало спротив, як у випадку Одеської опери з її довголітньою італійською, а згодом російською традицією. 1931 року в країні існувало 66 українських, 12 єврейських і 9 російських стаціонарних театрів (ЕУ 2, 3328). Міцніла українська кінематографія (36 фільмів, 1928), у роках 1924–1925 з'явилося українське радіо.

По довгих роках убозтва шугнув догори бюджет Всеукраїнської Академії Наук у Києві. Хоч технічна база її видавництва не була ще належною, Академія протягом 1925 року видала 46 книжок («Звідомлення» за 1926 р., 5, 11), число видань зросло до 75 в 1926 році (там таки, 125 і далі), до 93 в 1927 р. («Звідомлення» за 1927 р., 15), лишилося на рік незмінним: 90 у 1928 р. і підскочило до 136 в 1929 р. (ЕУ 2, 3336). Приблизно в такому відношенні зростали й штати Академії.

Українізація перехлюпнулася поза межі Української РСР і досягла тих мільйонів українців, що жили по інших радянських республіках, зокрема в Росії. Особливого розмаху набула вона на Кубані. Але не тільки там, а і в інших місцевостях відкривалися українські школи та клуби, починали виходити українські газети.

Проте, найістотніше завдання українізації явно полягало в дерусифікації великих міст і промислових центрів України. Вперто, навально, часом наосліп, тяжка машина державного тоталітаризму була у ці твердині російської мови й культури. На першій порі чулися окремі голоси, що одверто говорили про українізацію робітництва (напр., В. Затонський 1926. «Будівництво» 13 і далі; Хвильовий 1926. – Шевельов 1978, 40), але такі вимоги було ризиковане висувати як гасло: з нього бо легко випливало б, що українізація проводилася не пролетаріятom, а поза ним і навіть всупереч його бажанню. Однак, у провінційній пресі такі гасла надibuємо. Так, наприклад, в обласній газеті «Диктатура труда» (що виходила російською мовою!) в Сталіному, читаємо про «пришвидшення українізації мас» і «просування справи дійсної українізації пролетаріату Донбасу» (цитую з: Хвиля 1930, 49 і далі).

На допомогу прийшов Скрипник з теорією двох типів російськомовних робітників на Україні: одні, українського походження, зазнали часткової русифікації й розмовляють мішаною мовою; другі – справжні росіяни. Першій, численнішій групі, українізація допоможе вийти з непевного стану «ні тут, ні там»; національні почуття другої групи слід шанувати, а людей з її середовища прихилити до української культури й української мови, що є засобом вияву тієї культури, їхнім блиском, привабою, без будь-якої примусовості («Будівництво» 31, 61 і далі; Скрипник 151). Цю досить сумнівну тезу включено у програмовий партійний документ: тези пленуму ЦК КП(б)У в червні 1926 року «Про підсумки українізації».²

² Скрипникова теорія українських робітників, що забули рідну мову, різоче схожа на «теорію» румунів, що втратили матірню мову, якою румунське законодавство виправдувало румунізацію буковинців. Див. розділ 8, частину 2.

Загалом, у теорії дозволялося стосувати примус тільки до державних службовців і лише в ті години, коли вони виконують службові обов'язки. Одначе, на практиці українізацію провадили (а, мабуть, і заплянували) як фронтальний наступ проти мови та культурних навичок і звичаїв міста. Українізуючи ту чи ту газету, запроваджуючи в життя який-небудь захід, неможливо було розрізнити дві групи робітників, та й взагалі ніяк було їх розмежувати (адже навіть російська мова робітників-росіян мала в собі певну домішку українізмів), і ніхто й не питав робітників-неросіян, хочуть вони чи не хочуть повернутися в лоно незайманого українського раю.

Косіор (1929, 25) наводить дані опиту робітників Артемівська (тепер Донецька область). До 84 осіб звернулися з запитом, яке їхнє ставлення до українізації. Вступні питання виявили, що 49 з них розуміють українську мову добре, а 14 погано, з чого можна зробити висновок – хоч про це ясно не сказано, – що 21, або 25%, не розуміли української мови зовсім. Читати по-українському могло 35, писати – 19, говорити – 18, слабко говорити – 2. Українську пресу передплатувало 18, українські книжки й журнали читало 24. Відповідаючи на головне питання, ймовірно не без впливу напутніх виступів преси й радіо, 59 сказали, що бажано організувати для робітників гуртки, де викладали б українські предмети; 14 хотіло, щоб українські книжки були дешевшими. Ці відповіді начебто повинні означати, що 73 особи підтримували українізацію. Чи справді воно було так? Шість висловилося проти, п'ять ухилилося від відповіді.

Хвиля (1930, 54) наводить фразу комсомольського активіста: «Потрібна мені українізація, як вам єврейський талмуд...» та інші подібні і протиставить їм вислови на користь українізації. Прихильники могли бути щирими, противники без сумніву були такими, але немає способу оцінити, скільки людей дійсно підтримувало українізацію. Як-не-як, це була офіційна лінія, кампанія велася завзято, а в комуністичній системі немає нічого простішого, як забезпечити бажаний відгук.

Світова історія знає випадки, коли в процесі індустріялізації, під натиском села, мова міста мінялася. Прага віднімечилася, так само Рига і Таллін. Але такі процеси вимагають часу, принайменше віку одного покоління. Можна гадати, що з огляду на гасло індустріялізації, кинуте на XV конференції ВКП(б) в листопаді 1926 року, до якого рік пізніше – у грудні 1927 р., на XV з'їзді ВКП(б) – долучилося гасло колективізації, промотори українізації з українців відчували, що не можна гаяти ні хвилини. Вони хотіли бачити індустріяльні центри України українськими ще до початку масової міграції селян до міста, щоб новоприбулі не розчинилися в новому для них російськомовному оточенні. Керуючися давнім більшовицьким переконанням, що маси податливі, а страх і тиск – основи політики, вони в своєму запалі виявляли запопадливість, яка межувала з насильством, а інколи, може, й з наївністю. Як зразок останньої, можна навести звернення Косіора до членів партії: «На зборах, засіданнях, при зустрічах з товаришами — розмовляйте українською мовою» (Косіор 23). Трудно не пригадати подібний заклик С. Петлюри у червні 1917 р., наведений вище в розділі 3 (Петлюра 2, 372).

Вплив політики українізації на становище української мови і ставлення до неї був складний і не раз унутрішньо суперечливий. Заява Хвильового: «Українізація... є результат непереможної волі тридцятимільйонної нації» (Шевельов 1978, 17) є – в найкращому випадку – вислів прагнення. Започаткована в Москві, підхоплена і впроваджувана комуністичною партією звичними для партії методами, українізація викликала прихильність і підтримку одних прошарків населення та сторожке вичікування других. У самій

партії вона була бажана для меншости і нею проводилася. Згідно з офіційними даними в 1925 році українці становили 37% членів партії, а в 1926 р. – 47% («Тези ЦК КП(б)У», червень 1926. «Будівництво» 61). До даних про зростання числа українців у партії треба ставитися обережно: тоді українців нерідко просували вгору швидше, ніж неукраїнців, тому не один кар'єрист міг назватися українцем, не будучи ним справді. А скільки з отих старих і нових українців широ підтримували українізацію? Є досить свідчень про сильний спротив українізації і всередині партії (напр., Чубар, «Будівництво» 37), і в профспілках (див., приміром, Косіор 1929, 26), і в державних установах; про те, що навіть у добу українізації до українців у партії інші партійці часто ставилися недобре (напр., Шумський 1927. «Будівництво» 134). Звідси – закиди, що українізація – це тільки позірна політика, і то часто проваджена неукраїнськими руками (напр., Шумський 1927, Чубар 1926. «Будівництво» 135, 37). І, нарешті, російська меншість – а по великих містах і промислових центрах вона часто-густо становила більшість – за невеликим винятком, де тільки могла, намагалася ігнорувати чи бойкотувати українізацію.

Отже, наслідки політики були далеко не прості. З одного боку, більше, ніж будь-коли, людей опанувало українську мову, ознайомилося до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступила російську як засіб щоденного спілкування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови. З'явилася маса анекдот, на жаль, не зібраних і не виданих, що брали українську мову на глум.

Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво й середня кляса були в кращому випадку байдужі. Не збереглося жадних відомостей про якийсь ентузіазм селянства. Тут слід застерегтися. На ділянках, вільних від партійного впливу, українізація проходила скоро і бурхливо. Однією з таких ділянок була Церква. Заснована після кількарічної підготовки в жовтні 1921 р. Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) швидко набувала впливу й зростала – не тільки на селі. 1927 року вона нараховувала 1.050 парафій (Власовський 151) супроти 8.324 традиційної Російської Церкви (Curtiss 223). Більшість українських парафій розвинули жваву діяльність і втішалися підтримкою населення.

Правда, найміцніше стояла УАПЦ на Поділлі та ще в Київській, Полтавській і Чернігівській областях, а Харківщина мала всього 12 парафій, Дніпропетровськ–Запоріжжя – 29, Одеса–Миколаїв–Херсон – 6 (Власовський 152). Питома вага парафій УАПЦ досягала лише 11% загального числа (там таки, 154). Треба, однак, не забувати, що період існування УАПЦ був короткий, постання її неканонічне, серед єпископів були одружені, а до всього уряд безнастанно її переслідував (там таки, 155 і далі). Кількість українських парафій збільшиться, коли врахувати, що тоді існували ще дві українські церковні організації: Українська Автокефальна Церква на чолі з Феофілом Булдовським (там таки, 194) і так звана Діяльна Христова Церква, яку підтримував радянський уряд у боротьбі проти УАПЦ (там таки, 164).

Другим річищем, у яке спрямовували свою енергію селяни, була кооперація. На 1928 рік працювало 41.734 кооперативи, і в них зосереджувалося 74% роздрібної торгівлі (ЕУ 2, 1126). Такі кооперативні союзи, як Вукопспілка, Сільський господар та інші були дуже міцними.

Ні УАПЦ, ні сільська кооперація українізації не потребували. Вони були українськими в своїй істоті, бо селяни говорили українською мовою «спонтанно». Підтримуючи й розвиваючи свою Церкву й кооперацію, селяни мало цікавилися офіційною українізацією, їх не обходило, чи лист Наркомфіну до Наркомосту писано по-українськи чи по-російськи, так само як не дуже боліло, котрою мовою ведеться комуністична пропаганда.

Імовірно підтримка українізації могла б прийти від української інтелігенції, не пов'язаною з партією, передусім від учених, учителів, письменників. Повернення на Україну в 1924–1926 роках М. Грушевського, М. Вороного, В. Самійленка та інших вказувало на добру волю тих груп співпрацювати в здійсненні нової політики. Але радянська влада сприймала хворобливо-підозріло всяку не контрольовану нею ініціативу на полі українізації. Вивчаючи події в хронологічному порядку, не можна позбутися враження, що за кожен здобуток українізації довелося платити втратою української сили або потенціальної української сили.

Перші удари прийняли на себе щирі прибічники українізації з-поміж партійців. Обвинувачення в «націоналістичному ухилі» М. Равича-Черкаського – першого офіційного історика КП(б)У, єврея з походження, – в роках 1923–24 (Майстренко 101); переслідування М. Хвильового, з ініціативи самого Сталіна, у 1925 році; розгром редакції «Червоного шляху», члени якої майже всі були партійні, в 1926 році («Будівництво» 101); вислання Шумського і Гринька в Росію 1926–27 років; ліквідація історика М. Яворського та його школи в 1930 році (Полонська 1, 66), – це тільки деякі заходи, застосовані державою, а було їх багато більше. 1930 року Скрипник заявив, що викрито – ні більш, ні менш – як дев'ять «контрреволюційних організацій» (Скрипник 222).

З 1927–1928 років починаються атаки на непартійну інтелігенцію. Ці процеси найдокладніше описані в випадку науковців, згуртованих коло Всеукраїнської Академії Наук у Києві, та в випадку письменників. Побіжний перегляд становища в Академії такий. До 1926–1927 років академіки і співробітники одержували платню від уряду, але були розмірно вільні у своїй праці. Зміни запровадив особисто Скрипник. Відвідавши Академію 1927 р. й познайомившись ближче з її працею, він наказав усунути двох академіків: К. Харламповича і Ф. Мищенка (Полонська 1, 53). Приблизно в той самий час (березень 1927 р.) П. Любченко вимагає повної советизації Академії («Будівництво» 131 і далі), а дещо пізніше Л. Каганович висловлює бажання бачити Академію «визвол[еною] з-під буржуазної ідеології» (там таки, 152). З'являються перші аспіранти-комсомольці, що їх призначали академікам, навіть не питаючи згоди останніх (Полонська 1, 51). 1928 року до складу Спільного Зібрання Академії введено сім партійних діячів (там таки, 54), а одного з фундаторів Академії А. Кримського, щойно переобраного на неодмінного секретаря, усунуто з цього становища (там таки, 55). 1929 року Раднарком оголосив, що відтепер кандидатів в академіки висуватимуть «маси», а не самі академіки. В наслідок цього, 28 червня 1929 року на відкритій для відвідувачів сесії, під безоглядним тиском, при явному голосуванні, сім партійців високого рангу, включаючи Скрипника, обрано на академіків (там таки, 61). Ще в липні 1928 року Академія декларувала готовість включитися в виконання п'ятирічки (там таки, 56), а 1929 року вступила у «соцзмагання» з Білоруською Академією (там таки, 63).

Тепер, коли в жилах Академії циркулювала «нова кров», пробіла година вищідити стару, «буржуазно-націоналістичну». Влітку 1929 розпущено всі наукові товариства, пов'язані з Академією (Полонська 2, 119). Одночасно заарештовано десятки співробітників Академії,

включно з головою Президії та її *spiritus movens* С. Єфремовим. Слідом за тим виарештувано, правдоподібно, кілька тисяч осіб, лише посередньо зв'язаних з Академією, зате безпосередньо з Визвольними Змаганнями 1917–1920 років. Так створено тло для широко розголошеного судового процесу «зрадників», «агентів буржуазії» й «націоналістичних шкідників», начебто об'єднаних у «контрреволюційний» Союз визволення України (9 березня–19 квітня 1930 р.). Із сорока п'яти експонентів, вибраних для процесу (решті виносили присуди без суду), двадцять дев'ять були співробітниками Академії (Полонська 1, 74). В суті речі це означало розгром Академії, а разом з нею всієї інтелігенції, що брала участь у боротьбі за самостійність десяти років тому. Ту саму політику проваджено й далі. На початку 1931 року заслано до Росії – де він помер за неясних обставин – другого велетня Академії – М. Грушевського; остаточно усунено й заарештовано А. Кримського. Видавничу діяльність Академії припинено, а на всю її працю в царині гуманітарних наук накладено тавро «буржуазного націоналізму». Представників точних наук поставлено на виконання технічних проблем, що обслуговували плян індустріалізації Радянського Союзу.

В літературі змушено замовкнути аполітичних «неоклясиків»; доведено до «самоліквідації» (1927, 1929) та «самокритики» об'єднання найталановитіших письменників – ВАПЛІТЕ в Харкові, МАРС у Києві, – а багато їхніх членів зазнали переслідувань. Щоб зрівноважити вплив ВАПЛІТЕ і МАРСу, творено нові «пролетарські» організації під крилом партії: у 1926 році «Молодняк», що його підкреслено вітав Л. Каганович на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 року («Будівництво» 152); у січні 1927 р. ВУСПП – Всеукраїнську спілку пролетарських письменників. Цілковито підпорядковуючи свою творчість пропаганді партійної лінії, члени цих організацій писали багато, але твори їхні не мали літературної вартості. Аналогічні процеси відбувалися в театрі, музиці, мистецтві і т. д. Якщо українська культура з її невід'ємним засобом вияву українською мовою мала приваблювати населення, зокрема міське, своїми великими осягами, – як про це говорив Чубар у червні 1926 року («Будівництво» 39), – то роблено все можливе, щоб запобігти тим осягам, звести їх на рівень дешевої пропаганди. Схожі процеси відбувалися і в Росії, але там нищення передового не було таким послідовним. Чи був це наслідок продуманої політики, чи нижчого культурного рівня комуністичних керівників на Україні, на це питання ледве чи коли пошастить відповісти.

Одночасно з процесом «пролетаризації» української культури безжально винищувано всі вияви спонтанної українізації. У церковному житті 1928 рік позначений арештом митрополита Василя Липківського, майже всіх єпископів і численних священників УАПЦ. На 1931 рік Церква як спільнота була цілковито знищена, отже, й українська мова тим самим усунута з церковного життя. В кооперації утиски почалися 1927 року, а під кінець розгляданого періоду розмірно незалежна українська кооперація фактично перестала існувати, задушена надмірними податками й урядовим втручанням (ЕУ 1, 1127). Мовно це означало обмеження вжитку української мови в економічному житті.

Отож, українізація була процесом двобічним. Рівнобіжно до заходів, спрямованих на поширення української мови, робилося зусилля знизити українську культуру, а з нею й мову. Ці зусилля, окрім прямих наслідків, породжували страх. Розмовляти по-українському на людях – хоч це офіційно заохочувалося – вважалося серед міського населення ризикованим, хібащо при спеціальних okazіях, які офіційно проголошувано

українськими. У великих містах тавро на українській мові³ не зникло, а, навпаки, виростало до нових розмірів. Освічені верстви вдавалися до української мови прилюдно, коли це вимагалось, а не, сказати б, «природно». Ті, що не хотіли ризикувати, складали іспити, але користувалися українською мовою тільки в межах офіційних вимог.

Рівночасно коли-не-коли викривали й прояви російського шовінізму, гостро засуджували їх, накладали на винуватців кару. Так трапилося у випадку М. Романовського, театрального критика російської газети в Харкові, якого звинуватили в ширенні думок про другорядність української культури; у випадку А. Малицького, професора права, що глузував з українізації (Майстренко 138); у випадку Одеського філармонічного товариства (Скрипник 89 і далі, 138), і напевне ще в кількох. Проте, жаден експонент антиукраїнських, проросійських поглядів не був офіційно переслідуваний. В найгірших випадках їх прилюдно критикували, звільняли з роботи, після чого вони виїздили в Росію, де без великого труду влаштовувалися цілком добре.

Така доля спіткала зокрема Д. Лебедя, переведеного з України в Росію 1925 року, після того як його справа набула дуже широкого розголосу. Його й далі часто критиковано в українській пресі, а він, на те не зважаючи, використовував своє становище в Росії, щоб звідти, здалеку, підсилювати антиукраїнські погляди на українізацію. У 1928 році він опублікував у органі ЦК ВКП(б) статтю про «теорію боротьби двох культур» (на Україні його офіційно подавано як творця цієї теорії), у якій твердив, що на даному етапі головною небезпекою є не прояви русифікаційних тенденцій на Україні, а «що стукає в двері, стихія куркульського шовінізму, сьгодні потребує особливої уваги» (Лебедь 1928, 87).

Відірвана від своєї єдиної потенційної суспільної основи, насаджувана неукраїнською партією й державним апаратом, позбавлена щирости й безпосередности, постійно врівноважувана антиукраїнськими заходами – українізація в очах пересічного російського чи проросійського міщуха виглядала на комедію, вряди-годи з драматичними нотками, але все таки комедію. Міщанин вивчив, коли і в яких межах треба зважати на офіційну лінію, він також довідався, що межі ті досить тісні і що краще ніколи їх не переступати. Він знав, що закон вимагає звільнити з праці службовця, який не опанував української мови, і що дійсно час від часу звільняли друкарку, кур'єра чи секретаря, але ніколи – високого урядовця або спеца, до них українізація на ділі не стосувалася. Для нього не було таємницею, що за українськими вивісками на фасадах установ (резолуція Раднаркому з 3 жовтня 1925 року, «Українізація» 14) по-старому крутиться російська бюрократична машина (це визнає Косіор [29]).

Деякі міські жителі, як уже згадано, справді відкрили для себе українську мову й культуру і щиросердно поринули в них, але таких була меншість. Для переважної більшості українізація була пристосовництвом, умовністю, маскуванню. Ось один дрібний випадок, що в мініятурі показує стан справ. В Академії Наук у Києві – здавалося б, у самому центрі української культури і твердині української мови – на першій сторінці багатотиражки «За радянську академію» (1931, ч. 9-11) надрукований заклик п'ятьох академіків вступати у соцзмагання. До тексту додані портрети й автографи підписаних. І текст, і імення під портретами складено українською мовою:

³ Про це згадується, наприклад, у резолюції Раднаркому з 1 грудня 1925 р.: «...але частина співробітників і знаючи українську мову соромляться її вживати...» («Українізація» 62); 1926 року Затонський помітив те саме серед робітників («Будівництво» 14). Немає змоги встановити межю, де кінчався сором і починався страх, чи навпаки.

Симінський, Є. Патон, Фомін, Плотніков. Одначе в автографах читаємо: Симинский, Е. Патон (російські форми), Фомин, Плотников (російське «восьмеричное» і замість українського!). Очевидно, первісний заклик був складений російською мовою і лише для друку перебрався в українські шати (або академіки вважали безпечнішим підписатися по-російськи).

Не в одному промисловому центрі і таке «маскування під українське» зустрічало шалений опір. В Артемівську на Донбасі навіть у 1930 році 44,2% службовців (3.681 з 8.323) цілковито ігнорували вимогу українізації, а 796 осіб домоглися офіційного звільнення від неї. В індустріяльних осередках Сталінської округи (нині Донецької області) з 92 початкових шкіл всього дві були українські, а вищих – жадної (Хвиля 1930, 40, 47). Як висловився один робітник: «Ми багато розмовляємо про вкраїнську мову, тепер вже час розмовляти українською мовою... Я раджу нашій профспілці перші робітничі збори провести українською мовою» (там таки, 51). Виходить, що до середини 1930 року (про цей рік мова) такого не бувало!

З наведеного видно, що по великих містах і промислових центрах українську мову здебільша використовували як димову завісу. Коли доходило до дійсно важливих справ, незмінно вживали російської. За таких обставин зневажливе ставлення до української мови буало. Ширилися антиукраїнські жарти, на зразок добре відомого запитання: «Ви говорите серйозно чи по-українськи?»

Коротко кажучи, ледве чи якийсь примусовий адміністративний захід міг обернути масу російських і проросійських жителів міст за короткий час на українців. Ще менше ймовірно було це за політики «подвійного дна», яка, з одного боку, вимагала та заохочувала вживати української мови, а з другого – ставила під загрозу кожного, хто щиро захоплювався цим, та підривала розвиток української культури. Шумський влучив у суть справи, коли ще в листопаді 1926 року заявив, що «примусова українізація державного апарату – безглуздя» («Будівництво» 107), а Хвильовий змушує одну з дійових осіб у романі «Вальдшнепи», опублікованому 1927 року, сказати, що Україна «в сьогоднішньому вигляді з своїми ідіотичними українізаціями в соціальних процесах... виконує тільки роллю тормоза» (Шевельов 1978, 44). Успіх українізації, якщо такий був, слід шукати в іншому. Хоч пасивне знання української мови не стало загальним, але його набули значно ширші кола, ніж доти. Ніяких статистичних даних про це, звичайно, немає, однак не підлягає жадному сумніву, що число людей, зацікавлених українською культурою, зросло поважно. Деякі інтелігенти, що за інших умов трималися б російської культури, перейшли в українську. Прикладом може бути Іван Калянников, що став українським поетом Калянником (і був згодом ліквідований за «український націоналізм!»). Такі випадки слід вибирувати й описувати. В незвичайно складних, заплутаних, а не раз просто небезпечних обставинах творилися визначні твори літератури, мистецтва, науки. Сама літературна мова була нормалізована й піднесена на вищий рівень. Українська культура, зберігаючи народне коріння, жвавіше, ніж будь-коли, всотувала урбаністичні складники.

В добу українізації виходять численні посібники й підручники з української мови, що розходяться великими накладками. Складання й видання таких книжок набирає прибуткового характеру. За неповним переліком у Червінської й Дикого лише протягом 1925–28 рр. на Україні видано 60 підручників та посібників (рахуючи перевидання як окремі одиниці). Були це книжки, розраховані на різні ступені шкільної науки, на самоосвіту і т. п. Чимало

з них витримало по кілька видань. Кількість підручників ще збільшилася в роках 1929–31, після публікації правил правопису (1929 р. Див. нижче). Серед авторів були визначні мовознавці: О. Курило, О. Синявський, М. Сулима та інші.

За роки 1925–28 надруковано також два українсько-російські словники і чотири російсько-українські, деякі з них перевидувалися по кілька разів. З українсько-російських словників найцікавішим і найважливішим було видання перегляненого й доповненого Грінченкового «Словаря української мови», над яким працювали С. Єфремов та А. Ніковський. (Вийшло три томи, А–Н, Київ 1927–28). Лишаючи первісний текст Словника неторканим, редактори додали новий матеріал на основі мови двадцятого століття і ввели чимало позичених слів, до яких Грінченко мав велике застереження. Таким чином Словник мав об'єднати старе й нове. На жаль, видання не доведено до кінця, бо редакторів заарештовано в зв'язку з процесом СВУ.

Академічний «Російсько-український словник», перший том якого з'явився 1924 року, доведено до кінця літери П. Протягом 1927–33 років редакторами видання були А. Кримський (З–Н) та С. Єфремов (О–П). Спосіб редагування, порівнюючи з першим томом, набагато покращав, частково усунуто надмірне «народництво», і словник став репрезентативною, надійною й достатньо повною збіркою українських слів та ідіом. Основні поліпшення, за словами самих редакторів, заторкували «удосконалення в диференціації значень російських і українських слів, уточнення тлумачних пояснень, виразніше розмежування стилістичних відтінків у значенні українських слів і зворотів» (II, 1054).

Велику увагу приділено складанню термінологічних словників. Робота над ними зосередилася в ВУАН, де з 1921 року існував Інститут української наукової мови, що поділявся на п'ять відділів (природничий, технічний, сільськогосподарський, соціально-економічний і мистецький) і 33 секції (Полонська 1, 80). 1926 року Інститут zatrudнював 11 редакторів, 2 філологів, 3 науково-технічних працівників, 21 нештатного постійного працівника та 250 членів-співробітників; керівником Інституту був Г. Холодний («Звіdomлення» 1926 р., 14). Після процесу СВУ, на якому Холодного звинуватили в «термінологічному саботажі» й засудили, Інститут зліквідовано. На ділі він став з 1931 року частиною Інституту мовознавства. За 1926–1932 роки Інститут української мови і його наступник видав понад 27 термінологічних словників (Gregorovich [10 і далі] нараховує 27, але цей список неповний. В ньому, наприклад, немає «Російсько-українського словника військової термінології» С. і О. Якубських [1928], «Словника антропологічної термінології» А. Носова [1931], «Російсько-українського словника правничої мови» за редакцією А. Кримського [1926] та ще деяких. «Славянское языкознание» [1, 252 і далі] згадує, що число термінологічних словників, виданих у той час на Україні, дорівнювало 49), а Інститут, крім того, мав договори на видання ще 34.

Фактично всі словники, що з'явилися протягом 1925–32 рр., були російсько-українськими або українсько-російськими. Єдиним винятком, здається, був «Німецько-український словник» І. Шаровольського (1929).

Приватна ініціатива в складанні термінологічних словників великою мірою занепа-ла, праця тепер велася централізовано. У цьому виявилось те, що можливо було найважливішою рисою доби: стремління нормалізувати мову. В Академічному словнику воно відчувається головним чином у редакційних стилістичних заввагах до поданих слів. Термінологічні словники були, як правило, прескриптивні, хоча й мали в більшості підзаголовки «Проект». Терміни з них живцем переносилися в шкільні підручники та інші

видання. За цим мусли слідувати редактори мови й коректори, про що сказано в декреті Раднаркому («Збірник узаконень», Відділ II, 31 грудня 1927 року, 483). Усна професійна мова з тих термінів засвоювала небагато, якщо взагалі їх засвоювала. Це був наслідок загального характеру українізації, про що згадувано раніше.

Далекосяжний і тривкий слід лишила праця над устійненням українського правопису. Старі «Найголовніші правила», видані Академією, були і недостатні, і спірні. Певні додатки зробили до них М. Грунський та Г. Сабалдир у своєму «Українському правописі» (1925), але потреба ґрунтовного перегляду відчувалася гостро. 23 липня 1925 року Раднарком видає постанову про створення при Наркомосі Державної комісії для розробки правил правопису української мови. У Комісію ввійшло (з пізнішими кооптаціями) 36 осіб, серед яких було десять співробітників Академії, десять чільних партійних діячів та інші. Формально першим головою Комісії був Шумський, нарком освіти, згодом його наступник М. Скрипник, але фактично керував роботою Олекса Синявський, видатний мовознавець. Прийнявши за основу «Найголовніші правила українського правопису» Всеукраїнської Академії Наук, затверджені Наркомосом УРСР 1921 року, Комісія мала скласти свій проєкт, що після загального обговорення мусів бути прийнятий спеціально скликаною конференцією, а відтак затверджений урядом. Комісія одностайно визнала, що перед нею стоїть питання, ширше за впорядкування самого правопису в вузькому значенні слова, що належить упорядкувати й морфологію (визначити закінчення відмінюваних слів), пунктуацію й деякі елементи ортоепії та наголосу (Синявський 94). Нормалізація мала відбуватися «на базі традиції й природи української мови», враховуючи її історію (там таки, 95 і далі). Опрацьований членами Комісії матеріал передано на редакцію А. Кримському, В. Ганцову й О. Синявському. Орфографічний словник доручено скласти Г. Голоскевичеві. Остаточну загальну редакцію мав зробити О. Синявський.

В серпні 1926 року проєкт правопису надруковано, почалося широке публічне обговорення. Одержано понад 60 листів із заввагами й побажаннями (Синявський 98). Після дискусії Комісія скликала в Харкові правописну конференцію, розіславши особисті запрошення. Відкрилася конференція 25 травня 1927 р. і тривала до 6 червня. Серед присутніх були: 4 високі урядовці Наркомосу, 5 академіків, 28 університетських професорів лінгвістики й філології, 8 учителів, 7 журналістів і 8 письменників (Синявський 109). Брало участь також три представники з Західної України: К. Студинський, І. Свенціцький та В. Сімович.

Перед Конференцією стояло складне завдання погодити дві правописні традиції: центральноукраїнську і західноукраїнську. У питанні, як передавати *l* та *g* у чужих словах (*l* чи *ль*, *g* чи *г*) Конференція згоди не дійшла. Остаточо вирішити цю справу доручено президії Конференції, у склад якої входили: М. Скрипник, А. Приходько (заступник наркома освіти), Кримський, Синявський та С. Пилипенко, письменник. По десятиох засіданнях і довгих дискусіях президія ухвалила остаточний текст, підготований Синявським. На передавання європейських *l* та *g* запропоновано компромісне вирішення: слова грецького походження (або посередництва) слід передавати в українському письмі через *л* і *г*, слова з латини або інших європейських мов з середнім чи пом'якшеним *l* перед *a*, *o*, *u* і в кінці складу та *g* передавати *л* м'яким та *г*. 6 вересня 1928 року М. Скрипник підписав текст «Українського правопису», надавши йому обов'язковості. Після того, як правопис був надрукований 1929 року, всі школи й видавництва УРСР мусли його дотримуватися. Новий «Український правопис» був книжкою на 103 сторінки, тоді як попередні короткі правила ВУАН уміщалися на 8-20 сторінках. Ще ніколи правопис і морфологія української мови не були впорядковані так точно й детально.

Понад трирічна робота Правописної комісії аж ніяк не була простою і легкою. З дискусії про те чи те орфографічне правило проступали дві відмінні культурні традиції, дві лінгвістичні школи. Поєднання їх у правописно-мовній компромісовій нормі не задовольняло ні одну, ні другу. Що гірше, нова норма не відповідала жадній традиції, жадній школі і запроваджувала деякі форми вимови й правопису, що ніде не вживалися. Тут не місце обговорювати всі спірні питання правопису, та й потреби в цьому немає. Для ілюстрації спинимось на двох правилах: як передавати чужомовне *l* та *g*. Назагал, як уже згадувалося, на Західній (підпольській) Україні іншомовні слова писали *зль* і *г*, на Центрально-східній (підросійській) Україні – *зл* і *г*; і там і там були винятки. Синявський пояснює цю розбіжність впливами головне західноєвропейської або візантійської традиції. В більшості випадків, одначе, це не так. Політично залежні (колоніальні) народи звичайно засвоюють основну масу чужих слів через посередництво північної нації. Такою були поляки для Західної України, росіяни для Східної. Багато слів з західноєвропейських мов, що ввійшли у вжиток по цілій Україні з кінця XVI і протягом XVII ст., мали *ль* та *г*, завдяки польському посередництву; одначе пізніше, під російським впливом, ці слова засвоювалися поновно, тепер із *л* та *г*. І навпаки, деякі слова, знані ще в староукраїнській мові (до XV ст.) *зл* та *г* (на кінець XII і початок XIII ст. звук *г* зник був з української мови і в своїх, і в доти позичених словах), на Західній Україні під польським впливом набули *ль* та *г*.

Таким чином, з кількома винятками, *всі* чужі слова на центрально-східних українських землях мали *л* чи *ль*, як у російській мові, а російське *g* послідовно передавалося через *г*; на Західній Україні всі чужі слова мали *ль* та *г* (для західного *g*). Вишукування інших джерел може задовольнити почуття власної гідності українців, але з історичного погляду воно безпредметове.

А втім, практичну вагу мало те, що для двох частин України, розділених політичним кордоном, вибір *л* чи *ль*, *г* чи *г* зумовлювався російським або польським впливом, і в кожній частині друга система була невідома в щоденному вжитку. Накидати невластиву вимову та ще і не всім, а тільки деяким чужим словам означало вдатися до нечуваного досі мовного експерименту. Не знати, чи такий експеримент вдався б у незалежній державі; з певністю можна твердити, що при двомовній інтелігенції і невисокому рівні освіти серед решти суспільних прошарків, коли частина мовців щойно проходила українізацію, – шанси на його успіх були невеликі. Іншими словами, не було соціально-політичних передумов, конечних для вдалого завершення експерименту. Правопис 1928–1929 років, дарма що старанно опрацьований видатними мовознавцями, був нереальний, приречений на невдачу. Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі.⁴

Інакше виглядала справа з лексикою, де йшлося не про корінну зміну наявних мовних компонентів, а про *додаткові* лексичні одиниці. Галицькі елементи, що відігравали таку важливу роль в літературній мові до 1925 року, набрали тепер нової ваги. А. Ніковський влучно характеризував становище: «Питання... про вплив „галичанщини», колись таке живе і гостре

⁴ В Білорусі проходив подібний процес і кінчився він так само: 14–21 листопада 1926 р. там відбулася Правописна конференція (на якій були присутні гості з Заходу); 1927 р. опубліковано звіт з роботи Конференції; 1930 р. надруковано проєкт правопису; 1933 р. декретом Раднаркому цей правопис заборонено (Маю 26).

в нашій пресі на Україні наддніпрянській, перепадає. Давніше справа стояла так, що через суто галицькі словоси читач української книжки міг опинитися в неприємних клопотах від крутих слів і словечок і кинутися українського читання. Тепер, коли єсть українська школа, українські інституції, багатіша преса та сила словників, галицький літературномовний набуток слід не тільки не відкидати, але й привітати та пускати на загальний вжиток як матеріял вироблений, дуже часто влучний та закрашений європейськими впливами» (Ніковський XV).

Подібні висловлення знайдемо і в інших тогочасних лексикографів, наприклад, З. Ви-соцького (1926), П. Горецького (1928), О. Курило (1928) (Wexler 153). Г. Холодний, директор Інституту української наукової мови, писав 1928 року: «Праці Верхратського намітили основну дорогу, що нею треба було йти надалі» («Вісник ІУНМ» 1).⁵ В Академічний словник також включено багато галицьких слів і зворотів, декотрі з позначенням, що вони регіональні, декотрі без позначення, отже їх визнано нормальним складником літературної мови. Так головним відповідником до російського *завод* подано *виробня* без жадних поміток, хоч у дискусії про цей вибір є посилання на чотири старіші словники – Ом. Партицького, Ф. Піскунова, Є. Желехівського і В. Кміцкевича, – три з яких галицькі (Shevelov 1966, 119); для слова *завидовать* відповідник *позавидіти* позначено *гал.*

Нове ставлення до галицьких мовних елементів знаходить вияв у спробах налагодити зв'язки з західноукраїнськими мовознавцями. Одною з таких спроб було запрошення галицьких учених на Правописну конференцію 1927 року. Другою – вибір чотирьох науковців з Галичини в дійсні члени ВУАН 1929 року. (На вимогу уряду їх виключено з членів Академії 1934 року. Полонська 1, 62; 2, 22). В перші роки роботи Інституту української наукової мови проєкти термінологічних словників звичайно посилали до Львова для перегляду й зауважень (Shevelov 1966, 119). В період українізації досить поважне число імігрантів з Галичини, що потрапили на схід в революційні 1917–20 роки чи навіть пізніше, брали активну участь у викладанні української мови (Shevelov 1966, 117).

Готовість увібрати галицькі елементи в літературну мову впливала з ширшого розуміння справи. Зіткнувшись з численними новими функціями мови, нормалізатори намагалися заповнити прогалини, використовуючи насамперед внутрішні мовні ресурси. Уважано за доцільне збагачувати літературну мову матеріалом різних діалектів; літературну мову розглядало як «єдину міжговіркову й надговіркову літературну українську мову» (Синявський 100). Саме це й зумовило «правописний компроміс» між західними й центрально-східними традиціями, про що говорилося вище. Проте, лексичні галицизми відрізнялися від матеріялу з інших діалектів. Вони входили в мову не безпосередньо з місцевих (переважно сільських) говірок, а як складники львівського койне, тобто були вже піднесені до урбаністичного і – хай і не завжди високого – літературного рівня. Словниковий склад інших діалектів ще зберігав первісну сільську незайманість, у кращому випадку набувши більшого розповсюдження через фольклор.

Ці міркування не перешкоджали, одначе, мовним законодавцям вишукувати діалектизми і вводити їх – бодай на папері – в літературну мову. Раз-по-раз натрапляємо на згадки про діалектологічні експедиції, про збирання діалектного матеріялу, про використання його в загальних і термінологічних словниках. М. Гладкий писав 1928 року: «Звертаємо увагу

⁵ Тут до речі навести як курйоз оцінку мови Верхратського, дану його студентом-галичанином. За його словами, Верхратський писав «такою важкою мовою», що його дисципліна була з усіх найтяжчою (Шах 36).

наших співробітників... на потребу вивчати... український фольклор і матеріали діалектологічних та етнографічних збірок» (подано в англійському перекладі у: Wexler 115). Про те саме говорила О. Курило 1925 року: «Українська народня думка, як вона виражена в мові, має в собі багато матеріялу до абстрагування, і це б для літературної мови слід використати; вона має в собі багато фразеологічних зворотів, що їх можна й у науковій мові прикласти замість кувати нові й штучні» (Курило 1942, 9). Отож, виряджаються експедиції в різні місцевості з вказівками збирати матеріял «насамперед від осіб, що, живучи по селах, зберегли досить чисту мову, осіб, що в своїй праці зв'язані з умовами й потребами села: рільників, гончарів, ковалів, слюсарів, тесель, ткачів, рибалок, мисливців, механіків тощо» (подано в англійському перекладі у: Wexler 116). Дані, зібрані діалектологічними експедиціями, записи, зроблені платними й неплатними співробітниками, і витяги з давніших записів, – лягли в основу багатющої картотеки Інституту української наукової мови.

При використанні наявного матеріялу, словам часто надавано нового значення. Так слова, семантично пов'язані з сільським життям – включаючи рільництво й ремісництво, – набували нового «індустріяльного» значення, як у випадку *виробні* (первісно «майстерня», згодом – «фабрика», «завод») чи *прогонича* (первісно – прут, яким замикали віконниці, згодом – відповідник до російського *болт* взагалі) (Shevelov 1977, 255). Таке переосмислення слів – процес природний і звичайно відбувається в мові суспільства самоплинно, коли суспільство стає індустріяльним. В даному разі його застосовано свідомо як засіб плянованого реформування мови.

Опріч використання слів з діалектною чи розмовною мови, вдавалися і до словотвору – найчастіше з допомогою наростків – на основі вживаних морфем, наприклад: *двиг-ун, рушій, ви-мик-ач* і т. д. Деякі з таких слів, як от *двигун* і *вимикач*, ввійшли до розмовної мови (Shevelov 1977, 255 і далі), але більшість лишилася на сторінках термінологічних словників. Уживали й способу словоскладання слів: *скло-різ, водо-збір*, хоч розмірно не часто.

Відновлення архаїчних елементів, звичайний спосіб розвитку мови в період національного відродження, широко практикований, скажімо, в Чехії, не було притаманне добі українізації. В науковій мові відновлення давніх термінів подибуємо незвичайно рідко; трохи частіше вживано цієї методи в судівництві; далеко менше в військовій термінології, бо військову номенклатуру Козаччини XVII–XVIII ст., відновлену в роки Визвольних Змагань (1918–1921), назагал відкинено, залишивши хіба горстку слів (*сотня, шанці* та ін. – Якубські під відповідними гаслами). На це склалося либонь дві причини: з одного боку, сильна народницька тенденція, що зформувалася ще в XIX сторіччі, а з другого, – бажання відмежуватися від дійсних чи уявних напрямків розвитку в добу Української Народньої Республіки та Гетьманату. А втім, у передньому слові до «Російсько-українського словника правничої мови» (Київ 1926) «редактори» (тобто А. Кримський) заявляють: «свідомо ми повводили в словник багато слів із давньої правничої української мови, щоб з'ясувати зв'язок сучасної мови з давньою, підвести під сучасну правничу мову історичний ґрунт і показати, яку силу слів із давньої правничої мови захоче сучасна мова України й як жорстоко помиляються ті, котрі обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, кованість, галичанізм тощо. Адже показується, що це ті самі слова, котрі іноді, здається, так ріжуть наше зросійщене вухо» (Кримський 1926, VIII). Пізніше, 1931 року, Скрипник гостро критикував цей словник. А справді у словнику з 67 тис. слів лише близько двох тисяч архаїчних, усі вони мають редакторську позначку *стар.* і жадне не подане як обов'язкове для вжитку (Кримський 1926, V).

Вся ця діяльність без сумніву мала за мету очистити українську мову від надмірного взорування на російську. Подібні процеси відбувалися в інших націях, що відроджувалися: чеська мова позбувалася германізмів, болгарська – турецьких впливів, румунська – слов'янізмів і т. д., одначе з тією, вирішальною, різницею, що болгари й румуни мали цілком незалежні держави, а чехи користалися культурною автономією в державі демократичній. Ні того, ні того Україна в той час не мала.

Усі чільні мовознавці погоджувалися, що треба використовувати внутрішні мовні ресурси, а передусім ресурси незіпсованої народної мови, але про те, як далеко слід іти в цьому напрямі, думки розбігалися. Можна говорити про дві основні тенденції.

Одна група вчених уважала, що досить заповнити мовні прогалини, куди дотепер звичайно потрапляли російські слова як своєрідні готові формули. Друга група пропонувала на додаток елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на питоменно національні. Останніх можна назвати представниками етнографізму, перших – синтетизму (бо йшлося про синтезу народної й книжної традиції, хутірських та урбаністичних елементів. Див. Шевельов 1962, 314 і далі); або крайніми пуристами й поміркованими пуристами. Чільними представниками етнографічної школи були Кримський, Єв. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, а поза УРСР В. Сімович у ранніх працях та І. Огієнко. До поміркованих пуристів належали О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило в пізніших роботах та інші. Близько до них стояли В. Ганцов, А. Ніковський⁶ і ще дехто.

Крайні пуристи були сильніші в Києві, помірковані – в Харкові. «Норми української літературної мови» О. Синявського хоч і видані в Києві (1931), але написані в Харкові; з Харкова вийшла ініціатива двох колективно написаних і зредагованих Л. Булаховським детальних оглядів нової української літературної мови: «Загальний курс української мови для вчителів-заочників» (1929) і «Підвищений курс української мови» (1931). Ці три праці були великим осягом в описі літературної мови того часу. Для зручності про два напрями в мовознавстві можна говорити як про харківську й київську школи.

Впливи київської (пуристичної) школи сильно позначилися на багатьох термінологічних словниках, в яких пропонувано замінити *екватор* на *рівник*, *паралельний* на *рівнобіжний*, *конус* на *стіжок*, *сектор* на *витунок*, *штепель* на *притичку*, *курсив* на *письмівку* і т. д. Мовознавці цієї школи приділяли пильну увагу також синтаксі. І тут вони вбачали основне в наближенні літературної мови до розмовної, в очищенні її від сліпо перейнятих російських синтаксичних форм. Пуристи відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважалися невластивими українській мові. Кримський заходив так далеко, що навіть слово *зміст* у публікаціях ВУАН замінив на *де що є*. Такий спрощений підхід набирає малоощо не гумористичних рис у «Зразках простого слова» (Київ 1929) Олександра Синявського (не плутати з Олексом Синявським!). Взагалі іменникові конструкції рекомендовано заступати дієслівними.

⁶ «Аж тільки тепер, коли українській мові виставляють свої вимоги держава, урядовий апарат, канцелярське листування, професійні й технічні групи, наука і школа, наша мова разом із пишним квантитативним ростом може зазнати тяжкого знекровлення, відірвання на порожні, зрештою, високості рутини й ілюзорної технічної вдосконаленості» (Ніковський 11).

Мовознавці харківської школи не були такими категоричними. Вони не відкидали конструкції, засновані на європейській традиції й практиці, хоч і вважали бажаним частіше, ніж досі, вдаватися до форм «своїх». Поміrkовані пуристи чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх під увагу. В синтаксі поміrkовані боронили, як і в лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими. (В лексикографії цей підхід добре ілюструє «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка – 1926).

Цікаво, що етнографічна школа майже не мала послідовників серед письменників. З'явилося кілька творів, писаних місцевими говірками, наприклад, А. Головка й К. Гордієнка, але тут це був радше засіб стилізації, оскільки розповідь велася від першої особи. Потяг до урбаністичної мови виразно переважав. Письменників цього напрямку можна поділити на дві групи: одні плекали вишукану «європеїзовану» мову (напр., М. Зеров, М. Рильський), другі кохалися в міській розмовній мові, що дозволяла на вільне добирання засобів, включно з домішкою русизмів (напр., М. Хвильовий, М. Семенко). Між мовознавством і письменниками зяяла безодня. Показово, що М. Гладкий присвятив окрему книжку критиці – не раз дуже різкій – мови сучасних письменників («Мова сучасного українського письменства», Київ 1930. Спершу друковано в «Житті й революції» 1928, 11-12, і 1929, 1-6). Письменники зустріли книжку вороже. Не так гостро, але в суті речі з тих самих позицій критикує мову Хвильового М. Сулима (1925). Сулима систематично пропонує, «щонайсвоєрідніші, найкардинальніші особливості вкраїнської народньо-масової фразеології» в протиставленні до «зросійщености великих міст, донецьких заводів, колоній, бараків, санаторійних зон, відповідальних спеців...» (263 і далі) і до «сучасної інтелігентської балачки, письменницької, наукової, газетної та ін. городянської мови» (283).

Незгода між письменниками й мовознавцями (принаймні представниками етнографічної школи) була симптоматична. Вона вказувала, що «ідеальна» літературна мова, як її уявляли вчені, є поняттям абстрактним. Щоб вона перемогла, треба було б – в найкращому випадку – довгих років, а на той час це була утопія (як був утопією правопис, що вимагав переучувати всі іншомовні слова). У взаємодії того, що існувало, і того, що мусіло б існувати, при обох пільних поступках і здобутках поволі витворився б компроміс. Якби українізація протрималася довше, ймовірно, так би й сталося. Але українізація не протрималася. З 1931 року вона втрачає на силі й розмаху. 1933 року її фактично припиняють, про що мова в наступному розділі.

Сказане аж ніяк не означає, що праця українських мовознавців того періоду пішла цілковито намарне. Вперше за свою історію українську мову нормалізовано, вперше нормалізація відбулася на наукових підставах. Багато усталеного мало зійти нанівець, уневажнитися; багато перетривало всі драматичні події наступних років, коли в суті речі всіх мовознавців доби українізації змушено мовчати, а переважну кількість просто знищено.

Те саме стосується до українізації в цілому. Не зважаючи на штучність, необґрунтованість, внутрішні суперечності, трагікомічні надужиття та зигзаги, вона ще раз довела, що українська мова є мовою літературною, а не просто сумою діалектів, поширила знання цієї мови серед різних шарів населення і допомогла зберегти її в наступний період обмежень та переслідувань.

Запитання і завдання

1. З'ясуйте за текстом, коли почався період українізації?
2. Що спричинилося до українізації?
3. Які були партійні документи, що стосувалися національного питання?
4. Чи справді політика українізації була спрямована на користь українців?
5. Які були основні рішення Комуністичної партії щодо українізації?
6. Як змінилося саме вмотивування українізації?
7. Як ставилося питання про функціонування російської мови в період українізації?
8. Як треба розуміти фразу «Посередньо це було визнанням українізації як тактичного ходу» (с. 141)?
9. Які були практичні заходи щодо українізації?
10. Чи торкнулася українізація армії?
11. Як українізувалася школа?
12. Яка ситуація була у профшколах?
13. Яка ситуація була в інститутах?
14. Як здійснювалася українізація преси? книг? театрів?
15. Як представлені результати українізації у Всеукраїнській Академії Наук у Києві?
16. Як поширилася українізація за межі Української РСР?
17. Яке було основне завдання українізації щодо великих міст і промислових центрів України? Яка роль М. Скрипника у цьому питанні?
18. Як ставилося питання про українізацію державних службовців?
19. Як була сприйнята українізація різними прошарками населення?
20. На кого спиралася українізація?
21. Як реагували церква і кооперація на українізацію?
22. Як ставилася офіційна влада до неконтрольованої нею ініціативи на полі українізації?
23. Які були «перші удари» по українізації?
24. Прокоментуйте вислів «... українізація була процесом двобічним»?
25. Поясніть, що значить: влада вела політику «подвійного дна»?
26. Як реалізувалася політика українізації у підручниках? У словниках?
27. Яку роботу здійснювали над усталенням українського правопису?
28. У чому полягала проблема *л (ль) і г (г)*?
29. У чому полягала суть «правописного компромісу»?
30. Які проблеми були пов'язані з формуванням лексичного складу української мови?
31. Які думки у вас викликало опрацювання розділу «Доба українізації (1925–1932)»?

Список наукових праць, розділи з яких увійшли до хрестоматії «Українська мова»

Книга 1

Бевзенко Степан Пилипович

Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.

стор. 10–18

Білецький Андрій Олександрович

Про мову і мовознавство. – Київ: АртЕК, 1996. – 223 с.

стор. 26–33

Бодянський Осип Максимович

О времени происхождения славянскихъ письменъ. Сочиненіе О. Бодянского. – Москва: Университетская типографія, 1855.

стор. 43–47

Булаховський Леонід Арсенійович

Просте речення // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 2. – Київ: Радянська школа, 1951. – С. 5–141.

стор. 55–61

Пунктуація // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – Київ: Радянська школа, 1951. – С. 360–407.

стор. 63–65

Наголос // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – Київ: Радянська школа, 1951. – С. 481–513.

стор. 67–73

Ващенко Василь Семенович

Українська лексикологія. Семантико-стилістична типологія слів: посібник для студентів-філологів. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1979. – 127 с.

стор. 80–98

Верхратський Іван Григорович

Про говор галицьких Лемків. Написав Іван Верхратський // Збірник фільольогічної секції Наукового Товариства імени Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 5. – 308 с.

стор. 105–115

Горбач Олекса

Українська морська й судноплавна термінологія // Вісті Братства колишніх Вояків 1 УД УНА. – 1957. – № 3–6, 11–12.

стор. 122–140

Грінченко Борис Дмитрович

Словарь української мови: В 4-х т. / Упорядкував, з додатком власного матеріялу, Борис Грінченко. – Київ: Наукова думка, 1996–1997 (надруковано з вид. 1907–1909 рр. фотоспособом).

стор. 149–170

Гумецька Лукія Лукіянівна

З приводу особової назви Гостята в новгородській берестяній грамоті № 9 // Територіальні діалекти і власні назви. – Київ: Наукова думка, 1965. – С. 238–246.

стор. 177–181

Жилко Федот Трохимович

Нариси з діалектології української мови. – Видання друге (перероблене). – Київ: Радянська школа, 1966. – 307 с.

стор. 187–204

Житецький Павло Гнатович

Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Вибрані праці. Філологія. – Київ: Наукова думка, 1987. – С. 19–138.

стор. 213–222

Жовтобрюх Михайло Андрійович

Уніфікація норм української літературної мови і діалекти // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 3–12.

стор. 230–239

Українська літературна мова. – Київ: Наукова думка. – 1984. – 255 с.

стор. 241–249

Книга 2

Зілинський Іван Миколович

До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів // Ювілейний збірник Наукового Товариства імени Шевченка у Львові в п'ятидесятиліття основи 1873–1923. – Львів, 1926. – С. 1–19 (Відбитка).

стор. 8–13

Ковалик Іван Іванович

Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – Львів: Видавництво Львівського університету, 1958. – 78 с.

стор. 19–36

Кримський Агатангел Юхимович

Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Твори в 5-ти томах. Т. 3. Мовознавство. Фольклористика. – Київ: Наукова думка, 1973. – С. 252–282.

стор. 45–56

Курило Олена Борисівна

Уваги до сучасної української літературної мови. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с. (За третім виданням «Книгоспілки» у 1925 році)
стор. 64–74

Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів // Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН, № 80. – Київ, 1928. – 87 с.

стор. 76–90

Максимович Михайло Олександрович

Собрание сочинений М. А. Максимовича. Т. III. Языкознание. История словесности. – Киев: Типография аренд. Е. Т. Керерь, 1880. – С. 363–401.

стор. 100–109

Начатки русской филологии // Собрание сочинений М. А. Максимовича. Т. III. Языкознание. История словесности. – Киев: Типография аренд. Е. Т. Керерь, 1880. – С. 25–155.

стор. 112–116

Филологическія письма къ М. П. Погодину // Русская беседа. – Книга 3. – С. 78–139.
стор. 118–127

Мельничук Олександр Савич

Розвиток структури слов'янського речення. – Київ: Наукова думка, 1966. – 324 с.
стор. 135–164

Михальчук Костянтин Петрович

Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ седьмой съ тремя картами, изданный подъ наблюдениемъ чл.-согр. П. А. Гильтебрандта. – С.-Петербургъ, 1872.
стор. 171–181

До питання про українську літературну мову // Український діалектологічний збірник. – 1929. – Кн. 2. – С. 1–42.

стор. 183–186

Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович

Синтаксисъ русскаго языка (Издание 2-е, исправленное и дополненное). – Санкт-Петербург: Издание И. Л. Овсянико-Куликовской, 1912. – 322 с.

стор. 194–208

**Огієнко Іван Іванович
(Митрополит Іларіон)**

Історія української літературної мови. – Київ: Либідь, 1995. – 294 с.

стор. 218–230

Огоновський Омелян Михайлович

Грамматика русскаго языка для школъ среднихъ. – Львѳвъ, 1889. – 288 с.

стор. 240–248

Книга 3

Павловський Олексій Павлович

Грамматика малороссійскаго нарѳчія, или Грамматическое показаніе существеннѳйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѳчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмѳту замѳчаніями и сочиненіями. Сочин. Ал. Павловскій. – Санкт-Петербург: Въ типографіи В. Плавильщикова, 1818.

стор. 8–20

Панькевич Іван Артемович

Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. Частина І. Звучня і морфологія. – Прага, 1938. – 549 с.

стор. 26–47

Потебня Олександр Опанасович

Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – Т. IV. – Выпуск II. Глагол. – Москва: Просвещение, 1977. – 406 с.

стор. 56–65

Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – Т. III. – Москва: Просвещение, 1968. – С. 37–67.

стор. 67–70

Синявський Олекса Наумович

Норми української літературної мови. Наголос. – Харків-Київ: Державне видавництво «Література й мистецтво», 1931. – С. 157–170.

стор. 79–90

Норми української літературної мови. Синтакса. – Харків-Київ: Державне видавництво «Література й мистецтво», 1931. – С. 203–215.

стор. 92–102

Сімович Василь Іванович

Історичний розвиток українських (здрібнених та згрубілих) чоловічих хресних імен із окремішньою увагою на завмерлі суфікси // Sborník prací I Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. – Praha, 1931. – Svazek 2. – С. 696–704.

стор. 110–116

Смаль-Стоцький Степан Йосипович

Руска граматика. Уложили Степан Смаль-Стоцький і Федір Гартнер. Друге виданє. – Львів, 1907. – 242 с.

стор. 124–134

Срезневський Ізмаїл Іванович

Объ изученіи родного языка вообще и особенно въ дѣтскомъ возрастѣ. Изъ бесѣдъ И. И. Срезневскаго. – Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наук, 1899.

стор. 145–147

Тимченко Євген Костянтинович

Номінатив і датив в українській мові // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. – Київ, 1925. – № 32. – С. 1–30.

стор. 154–178

Шевельов Юрій Володимирович

Історична фонологія української мови. Переклад з англійської – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.

стор. 187–211

Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – Нью-Йорк: Сучасність, 1987. – 295 с.

стор. 214–233

Жилко Ф. Т. зі своїми учнями –
Варченко І. О., Прилипко Н. П.,
Назарова Т. В. Київ, 14. 03. 1968 р.

Бевзенко С. П. серед діалектологів
Інституту української мови
НАН України

Булаховський Л. А., Грунський М. К.,
Білецький О. І., Тичина П. Г.,
Попов П. М., Маслов С. І.
Фото 1940-х рр.

Сімович В. серед культурно-освітніх
працівників у таборах полонених
українців – вояків російської армії

Білецький А. О. і Чернишова Т. М. біля
входу в гуманітарний корпус Київського
університету. Кінець 1970-х рр.

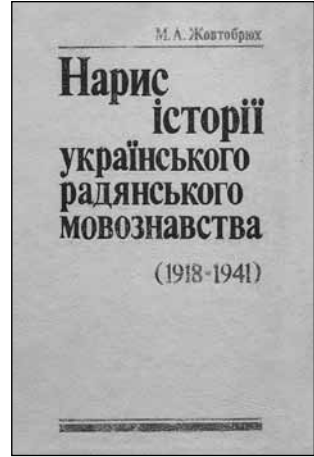
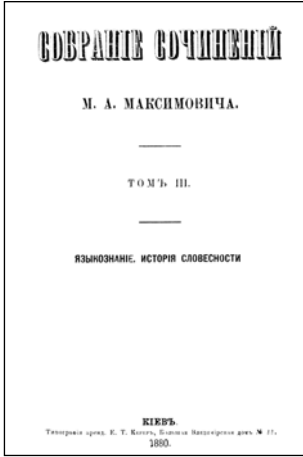
Булаховський Л. А. і Чикобава А. С.
Фото 1950 р.

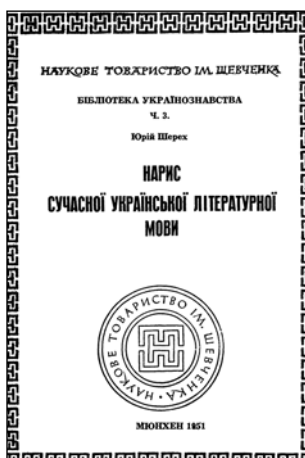
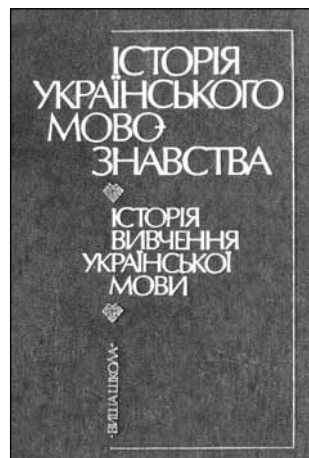
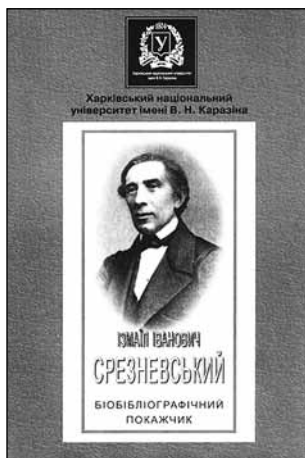
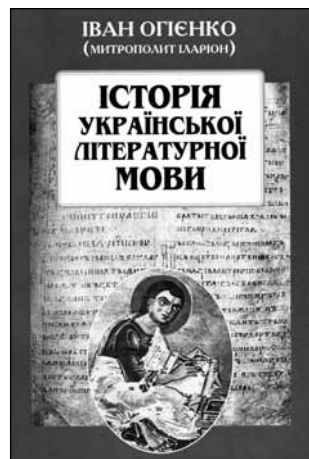

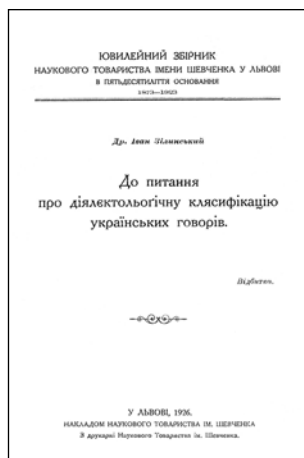
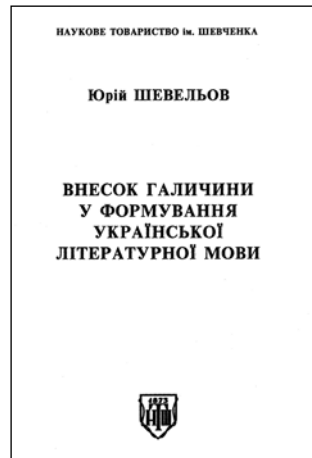
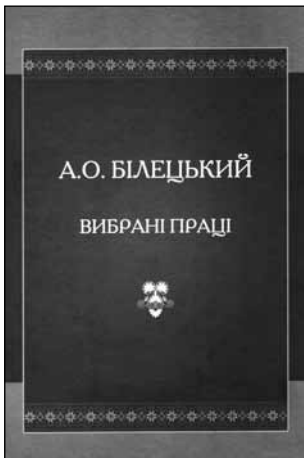
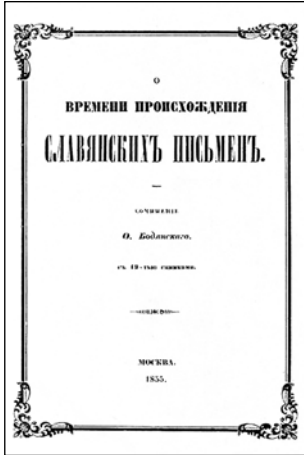
Смаль-Стоцький С. Й. і Василько М. М.

Сімович В. І. – другий ліворуч

Зміст

Павловський Олексій Павлович	3
Панькевич Іван Артемович	22
Потебня Олександр Опанасович	49
Синявський Олекса Наумович	72
Сімович Василь Іванович	104
Смаль-Стоцький Степан Йосипович	118
Срезневський Ізмаїл Іванович	137
Тимченко Євген Костянтинович	149
Шевельов Юрій Володимирович	181
Список наукових праць, розділи з яких увійшли до хрестоматії «Українська мова»	235

Українська мова. Хрестоматія: в 3 кн. Книга 3
Укладачі: М. Железняк, Г. Козачук. К., 2014. – 248 с.

Верстка – Р. П. Судик
Художнє оформлення – В. В. Тарасюк

Підписано до друку 24. 12. 2014 р.
Формат 70×100/16.
Папір офсетний.
Наклад 40 прим. Зам. №

Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 6
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29. 10. 2002.
(044) 239-30-26